

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

Κατεύθυνση:
Κοινωνική και Πολιτική Θεωρία

Τσιούρβα Δήμητρα
Α.Μ. : 3313Μ007

**ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΑΘΑΡΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΧΩΡΟ:
ΚΙΝΔΥΝΟΣ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΟΥ ΑΡΕΩΣ**

Τριμελής επιτροπή:
Riboli Diana, Επικ. Καθηγήτρια (επιβλέπουσα)
Δουκέλλης Ν. Παναγιώτης, Καθηγητής
Οικονόμου Χαράλαμπος, Αν. Καθηγητής

Αθήνα, Μάρτιος 2016

στον παππού με το κίτρινο αγροτικό

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	5
Κατασκευάζοντας «καθαρούς» τόπους.....	8
Θεωρία απόλυτου-σχετικού-σχεσιακού-χώρου.....	8
Henri Lefebvre.....	10
Πρώτος χώρος: Χωρικές Πρακτικές και Υλικός Χώρος (espace perçu).....	12
Δεύτερος χώρος: Αναπαραστάσεις του Χώρου (espace conçu).....	13
Τρίτος χώρος: Χώροι της Αναπαράστασης και Λόγος για το Χώρο (espace vécu).....	14
Καταστασιακοί.....	16
David Harvey.....	20
Doreen Massey.....	25
Ετερότητα, καθαρότητα, περίφραξη.....	27
Ιερό.....	30
Τάξη και αταξία/μορφή και αμορφία.....	33
Μιαρότητα.....	37
Το σώμα.....	37
Ηθική.....	39
Ιδέες περί περιφράξεων.....	41
Σύντομη ιστορία του Πεδίου του Άρεως.....	48
Πρώτη ανάπλαση.....	52
Πρώτη περίφραξη.....	56
Δεύτερη/ μερική ανάπλαση.....	57
Τρίτη ανάπλαση.....	57
Αιρετικές γεωγραφίες.....	62
Η ανάγκη για ασφάλεια στον δημόσιο χώρο.....	63
Ανάλυση λόγου.....	65
Πραγματολογικό υλικό και μεθοδολογία ανάλυσης.....	67
Α' ενότητα άρθρων.....	73
Β' ενότητα άρθρων.....	78
Γ' ενότητα άρθρων.....	81
Δ' ενότητα άρθρων.....	87
Έρευνα «πεδίου».....	91
Συμπεράσματα έρευνας.....	101
Επίλογος.....	103
Παράρτημα: Άρθρα Καθημερινής.....	106
Βιβλιογραφικές αναφορές.....	107

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, κα Diana Riboli, καθώς η γνωριμία μου μαζί της κατά το δεύτερο έτος των σπουδών μου στο μεταπτυχιακό υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση της σκέψης μου, μέσα από το πρίσμα των ανθρωπολογικών αφηγήσεων και της εθνογραφικής μελέτης. Επιπλέον, ευχαριστώ εγκαρδίως τους γονείς μου, Κατερίνα Μαντά και Κωνσταντίνο Τσιούρβα, για την αμέριστη βοήθεια και την υποστήριξη που μου παρείχαν κατά τη διάρκεια των σπουδών μου. Ευχαριστώ τους συμφοιτητές μου και φίλους μου, Σίμο Καρούτσο και Μεθόδιο Χουσμεκιάρη για την ηθική και ψυχολογική βοήθεια που μου έδωσαν απλόχερα τα τελευταία δύο χρόνια. Τη Μαρίνα-Διονυσία, την Έλενα, τον Βασίλη και τον Δημήτρη, που δεν παρέλειπαν ποτέ να με ρωτούν για την πρόοδο της εργασίας μου και να με καθησυχάζουν ή να με αγχώνουν όποτε αυτό ήταν απαραίτητο. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Σ. για την εμπιστοσύνη, την αγάπη, τη στήριξη, αλλά και την εμμονή του να με διορθώνει ακατάπαυστα και εκνευριστικά. Τον ευχαριστώ για όλα.

Εισαγωγή

Αν και η βούληση πίσω από την εκπόνηση της παρούσας ερευνητικής εργασίας ανάγεται σε ένα πολυποίκιλο πλέγμα τόσο βιωματικών όσο και θεωρητικών ενδιαφερόντων, αφορμή της αποτέλεσε το πλήθος άρθρων που ανακτήθηκαν από το διαδικτυο σχετικά με το Πεδίο του Άρεως. «Πεδίο αυθαιρεσίας», «απαγορευμένη ζώνη», «παράδεισος τη μέρα, κολαστήριο τη νύχτα» είναι μερικές από τις λέξεις και τις φράσεις που χρησιμοποιήθηκαν στους τίτλους της έντυπης και ηλεκτρονικής αρθρογραφίας. Η ρητορική του φόβου, της μόλυνσης, της ανασφάλειας και της ντροπής επιστρατεύτηκε στο λεξιλόγιο των αρθρογράφων φτιάχνοντας μια εικόνα ενός πάρκου ανάξιου να βιωθεί λόγω της επισφάλειάς του.

Σκοπός του κειμένου είναι να αναδείξει τα κοινά ίχνη λόγων και πρακτικών, που δομούνται γύρω από τον άξονα της καθαριότητας και της ασφάλειας σε συσχέτιση με τον δημόσιο χώρο. Ένα ολόκληρο φάσμα συμβολικών νοημάτων αποκαλύπτεται γύρω από την έκκληση για ασφαλές και καθαρό περιβάλλον που αποκρυσταλλώνεται στο συγκεκριμένο ιστορικό συγκείμενο της δημοσιονομικής κρίσης. Οι λόγοι και οι πρακτικές που διερευνώνται δεν τοποθετούνται εν κενώ, είναι κάθε άλλο παρά αποσπασματικοί/ές και αποτελούν μια σαφή επιλογή των κρατικών και δημοτικών αρχών, των μέσων μαζικής επικοινωνίας και άλλων φορέων εξουσίας που διακρίνονται από συνέχεια, μεθοδικότητα και στρατηγική. Ο χρόνος και ο χώρος είναι συγκεκριμένοι. Αφορούν κυρίως το ευρύτερο αθηναϊκό κέντρο και κατ' επέκτασιν τον χώρο του Πεδίου του Άρεως κατά την περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης.

Ο όρος «κρίση» είναι φορτισμένος με σημασίες πόνου και έντονης ανησυχίας, γεγονός που δεν σχετίζεται μόνο με την οικονομική χειροτέρευση των συνθηκών διαβίωσης που δημιουργούνται αλλά και με τη φυσικοποίηση των ακραίων αυτών συνθηκών¹. Σε περιόδους «κρίσης» η ορατότητα των κοινωνικοπολιτικών προβλημάτων εντείνεται και διαπλάθεται ένα περιβάλλον έντονης διεκδίκησης που διατρέχει το σύνολο

¹ Αφορμώμενοι από τη μελέτη του Μιχάλη Κυπαρίσση, βρισκόμαστε σε συμφωνία με τον συγγραφέα «ότι η λέξη «κρίση» ενώ φαίνεται να μας προετοιμάζει για μια χειροτέρευση, δρα με αντίστροφο τρόπο: επί της ουσίας επιτυγχάνει να φυσικοποιήσει τα φαινόμενα/τις καταστάσεις που επιδεινώνονται». Μιχάλης Δ. Κυπαρίσσης, *Έθνος, φύλο, σεξουαλικότητα: εξουσία και αντιστάσεις στον λόγο του τύπου για την κρίση στην Ελλάδα*, (Αθήνα: 2013) σελ. 6.

της κοινωνίας και των θεσμών, συγκροτώντας λόγους και νομιμοποιώντας ανεπίσημες πρακτικές. Η λογική των ορίων, των συνόρων, των τειχών και των περιφράξεων επανέρχεται στον κυρίαρχο λόγο, συγκροτώντας υποκείμενα και κοινωνικές σχέσεις που εκτοπίζονται και εντοπίζονται ως περιττά και ξένα, αποκλείονται από και περιλαμβάνονται σε χώρους και λειτουργίες, παράγοντας ευκρινώς καινούριες ταυτότητες αλλά και αντιλήψεις για τον Άλλον.

Η απειλή της δημόσιας υγείας και η εκτεταμένη ανάγκη για ασφάλεια και τάξη επιστρατεύονται στην προσπάθεια απόσπασης της συναίνεσης του «υγιούς» κοινωνικού και πολιτικού σώματος για τη λήψη των απαραίτητων μέτρων. Το καθαρό σώμα είναι μέρος μιας καθαρής κοινωνίας που κατοικεί και κινείται σε έναν καθαρό χώρο.

Η παραπάνω συλλογιστική αναδύεται στο χωρικό πεδίο που μελετάει η παρούσα εργασία. Το Πεδίον του Άρεως, ένα πάρκο δημόσιο, ένα πάρκο «πολύπαθο», όπως χαρακτηρίζεται από τον τύπο, αλλά και από τα ίδια τα υποκείμενα που συνδιαλέγονται στα όρια του, καθώς η ιστορία του αφηγείται την αίγλη μια άλλης εποχής με περιπάτους και εκδηλώσεις, τις καταπατήσεις και τις ιδιωτικοποιήσεις, τις αναπλάσεις και τους αγώνες εναντίον τους. Την ιστορία αυτή την πραγματευόμαστε στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας. Ένας χώρος που μας δίνει την αφορμή να μιλήσουμε για την έννοια του δημόσιου χώρου σε σχέση με τον ιδιωτικό, τη λογική της καθαρότητας και της εκκαθάρισης, τη χρήση του όρου «γκέτο», την ταυτότητα του πάρκου, αλλά και τις πρακτικές που ακολουθούνται για την υπεράσπιση ενός κοινού χώρου και την οικειοποίησή του.

Μέσα από τη βιβλιογραφική έρευνα του πρώτου κεφαλαίου, προσεγγίζουμε τον χώρο ως κοινωνικό, δηλαδή ως ένα πεδίο που βρίσκεται σε άμεση διαπλοκή με τις δραστηριότητες και τα υποκείμενα που φιλοξενεί, ενώ συγχρόνως τα μετασχηματίζει και τα καθορίζει. Ο κοινωνικός χώρος παράγεται μέσα από τη συνύπαρξη και τον συσχετισμό τριών διαστάσεων: α) των χωρικών πρακτικών και του υλικού χώρου, β) των αναπαραστάσεων των χώρων και γ) των χωρικών αναπαραστάσεων. Όλες μαζί συγκροτούν ταυτόχρονα την έννοια του χώρου, μολονότι υπάρχει μια ρευστή ισορροπία μεταξύ τους, που οδηγεί στην καταπίεση ή την κυριαρχία κάποιας διάστασης.

Στην περίπτωση του Πεδίου του Άρεως, θεωρούμε ότι στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο που διανύουμε έχει κυριαρχήσει η δεύτερη διάσταση, οι αφηγήσεις δηλαδή του κυρίαρχου λόγου, που αναπαριστούν το πάρκο ως έναν επικίνδυνο τόπο, ως γκέτο

εγκληματικότητας και παρανομίας, ως μια κόλαση στο κέντρο της Αθήνας. Μέσα από την Κριτική Ανάλυση Λόγου σε άρθρα της εφημερίδας *Καθημερινή* κατά την περίοδο 2010-2015, επιχειρήσαμε τη σκιαγράφηση αυτού του τοπίου, θεωρώντας πως η ανάδειξη των κυρίαρχων ρηματικών πρακτικών θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε και τις αντίστοιχες πολιτικές πρακτικές που λαμβάνουν χώρα στο πάρκο, αλλά και στον δημόσιο χώρο γενικά.

Η Κριτική Ανάλυση Λόγου πραγματοποιείται μέσα από το «φακό» της κομβικής έννοιας της καθαρότητας, έτσι όπως έχει αποτυπωθεί στο έργο της Mary Douglas και την οποία αναλύουμε στο τρίτο κεφάλαιο. Σκεφτόμαστε την έννοια της μαρρότητας σε σχέση πάντα με ένα επίπεδο αναφοράς, ένα επίπεδο καθαρότητας. Μόνο εάν οριστούν τα όρια της καθαρότητας μπορεί κανείς να εστιάσει στην εξορισμένη ύλη, στην ύλη εκτός τόπου. Τα στοιχεία που δεν χωρούν σε ένα αυστηρό ταξινομικό σύστημα μπορεί να αλλάζουν μορφή ανά ιστορικές περιόδους, αλλά δεν παύουν να γίνονται αντιληπτά ως τέτοια. Η αμφισημία, η ανωμαλία, το σύστημα ταξινόμησης, η σχετικότητα είναι μερικές από τις λέξεις κλειδιά που μας βοηθούν να κατανοήσουμε την ακαθαροσία.

Τέλος, κρίθηκε απαραίτητη για την ανάδειξη πολλαπλών αναγνώσεων του χώρου, η πραγματοποίηση εμπειρικής έρευνας. Θεωρούμε πως η ισοπεδωτική και κινδυνολογική εκδοχή του Πεδίου του Άρεως και η δαιμονοποίηση των συνθηκών ζωής στο κέντρο της Αθήνας, όπως παρουσιάζονται από τον κυρίαρχο λόγο, αποκλείουν την ανάδειξη εκείνων των διεργασιών που προκαλούν ρωγμές στην κυρίαρχη αναπαράσταση. Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων που συλλέχθηκαν στα πλαίσια επιτόπιας συμμετοχικής παρατήρησης σε συγκεκριμένη ομάδα χρηστών του πάρκου. Παρακολουθώντας και συμμετέχοντας στις δραστηριότητες της αλβανικής κοινότητας που καταλαμβάνει συγκεκριμένο τμήμα του πάρκου, προσπαθήσαμε να συνθέσουμε ένα πλουραλιστικό κάδρο ταυτοτήτων και εμπειριών που μπορούν και ρηγματώσουν τη μονοδιάστατη ταυτότητα του τόπου.

Κατασκευάζοντας «καθαρούς» τόπους

Θεωρία απόλυτου-σχετικού-σχεσιακού-χώρου

Προκειμένου να μιλήσουμε για το Πεδίο του Άρεως, ένα δημόσιο πάρκο στο κέντρο της Αθήνας, επιβάλλεται μια αφηγηρική έννοια: ο χώρος. Ο χώρος δεν είναι κάτι έξω από την κοινωνία, κάτι που το αναζητάμε και το ανακαλύπτουμε κάπου αλλού όταν το επιδιώκουμε. Πρόκειται για μια έννοια αμφίδρομη· εμπεριέχει τις και εμπεριέχεται στις κοινωνικές σχέσεις. Παράγεται από την κοινωνία και αυτό τον καθιστά έντονα πολιτικό.

Στην παρούσα εργασία δεχόμαστε ότι ο χώρος προσλαμβάνεται και υφίσταται σε τρεις μορφές:

α) *ο χώρος ως απόλυτος, ευκλείδειος, υλικός, φυσικός χώρος με συγκεκριμένα όρια και αποστάσεις.* Είναι ο χώρος όπως δημιουργείται οριζόμενος από συντεταγμένες και φυσικά σημεία. Όπως ορίζεται από φυσικές διεργασίες και συγκεκριμένες κοινωνικές συγκρούσεις. Είναι ο χώρος της εμπειρίας, με πόλεις, κτίρια, βουνά και θάλασσες, είναι ο χάρτης ενός γεωγράφου με τεμαχισμένες επιφάνειες που παράγουν πλούτο και εξουσία. Ο χάρτης των ροών που δείχνει την κινητικότητα των προσφύγων και των μεταναστών.

β) *ο χώρος ως πεδίο σχέσεων μεταξύ ατόμων και ομάδων, ο άυλος χώρος, ο χώρος της διανοητικής σύλληψης.* Αναφερόμαστε στη σχετική γεωγραφική θέση ενός τόπου, πώς μπορεί να ασκήσει επιρροή μια χώρα σε μια άλλη, τα πεδία άσκησης πολιτικής, οι χώροι εξουσίας και οι χώροι εξαίρεσης.

γ) *ο χώρος της αναπαράστασης, οι φαντασίες και ο βιωμένος χώρος του καθενός, ο συμβολικός χώρος και ο χώρος της μνήμης.* Είναι οι απεικονίσεις του χώρου στη ζωγραφική, τη λογοτεχνία, τη φωτογραφία. Ο χώρος ως σύμβολο τελετουργίας, όπως όταν μπαίνουμε με το δεξί σε ένα καινούριο σπίτι. Τα οράματα, οι επιθυμίες και οι απογοητεύσεις, τα όνειρα και οι παραισθήσεις. Είναι το φαντασιακό της οικειοποίησης (του χρόνου, του χώρου, της επιθυμίας). Είναι ο χώρος που τον βιώνουμε άμεσα μέσα

από σύμβολα και συσχετιζόμενες εικόνες. Είναι το περιβάλλον της ουτοπίας και της επιθυμίας ριζικής αλλαγής τόσο του χώρου όσο και του ίδιου του ανθρώπου.

Η κάθε μια από τις παραπάνω κατηγορίες αποτελεί θεματική από μόνη της, με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και αυτονομία, ωστόσο στις πολιτικές που λαμβάνονται για τον χώρο και στις επιστήμες που τον έχουν ως πυρήνα τους σπάνια δίνεται βαρύτητα στην πολυμορφία του πεδίου. Ο χώρος προσεγγίζεται κυρίως ως υλικός, απόλυτος χώρος, ως ένα άδειο δοχείο πραγμάτων και σχέσεων, όπου οι γεωμετρικές διαστάσεις και τα φυσικά χαρακτηριστικά περιγράφονται με όρους των θετικών επιστημών και στατιστικά διαγράμματα. Αυτές οι μονοδιάστατες και αμιγώς ποσοτικές αντιλήψεις για το χώρο έχουν απασχολήσει τη γεωγραφία, την πολεοδομία, τη χωροταξία, τις οικονομικές και τις κοινωνικές επιστήμες και έχουν παγιωθεί αποκλείοντας άλλες θεάσεις του χώρου.

Γι' αυτόν τον λόγο θα σταθούμε σε συγγραφείς που φώτισαν και τις τρεις διαστάσεις και αντιμετώπισαν τον χώρο ως ένα ολικό φαινόμενο, ως μια σχέση μεταξύ όλων των εκφάνσεων του χώρου που δρουν ταυτόχρονα. Αφορμόμαστε από το έργο του Henri Lefebvre, του David Harvey και της Doreen Massey για να τονίσουμε τον τη σχεσιακή διάσταση του χώρου.

Henri Lefebvre

Το σχήμα της τριαδικής διάκρισης του χώρου εκκινεί στα έργα των Ernst Cassirer και Henri Lefebvre και συνεχίζει έπειτα στα βιβλία του David Harvey. Αρχικά, θα αναφερθούμε ακροθιγώς στην τυπολογία του χώρου στον Cassirer στο έργο *Δοκίμιο για τον άνθρωπο: εισαγωγή στη φιλοσοφία του ανθρώπινου πολιτισμού*, από το οποίο αντλεί ο Lefebvre, θεωρώντας πως οι κατηγορίες είναι στην περίπτωση της παρούσας εργασίας εξαιρετικά γόνιμες.

Στο κεφάλαιο «Ο ανθρώπινος κόσμος του χώρου και του χρόνου» του βιβλίου αυτού ο Cassirer παρουσιάζει τρεις τρόπους της ανθρώπινης χωρικής εμπειρίας. Διακρίνει τον οργανικό χώρο, στον οποίο κατατάσσει όλες τις μορφές χωρικής εμπειρίας που είναι δοσμένες βιολογικά –και συνεπώς υλιστικά– και καταγεγραμμένες μέσω των ιδιαίτερων αισθήσεων, τον αντιληπτικό χώρο, που αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους επεξεργαζόμαστε νευρολογικά τη φυσική και τη βιολογική εμπειρία του χώρου και την καταγράφουμε στον κόσμο της σκέψης και τέλος τον συμβολικό χώρο, έναν χώρο αφηρημένο που παράγει διακριτά νοήματα μέσω αναγνώσεων και ερμηνειών. Ο αφηρημένος/συμβολικός χώρος συνεπικουρεί στην ανάπτυξη μιας αφηρημένης συμβολικής γλώσσας, όπως είναι η γεωμετρία και τα μαθηματικά. Αναφερόμενος στην τελευταία διάκριση του χώρου ο συγγραφέας μας επισημαίνει:

Πρέπει να παραδεχτούμε πως ο αφηρημένος χώρος δεν έχει έρεισμα σε κάποια φυσική ή ψυχολογική πραγματικότητα. [...] Για την περίπτωση του αφηρημένου χώρου δεν μας απασχολεί η αλήθεια των πραγμάτων, παρά η αλήθεια προτάσεων και κρίσεων².

Ο Henri Lefebvre στα περισσότερα έργα του υπογραμμίζει πόσο σημαντικός είναι ο αστικός χώρος στην αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, αλλά και στην ανάπτυξη εναλλακτικών κινημάτων με χωρο-κοινωνικά αιτήματα, όπως π.χ. διεκδίκηση δημόσιων χώρων. Για να μιλήσουμε για την τριμερή διαλεκτική³ στο έργο

2 Ernst Cassirer, *Δοκίμιο για τον άνθρωπο: εισαγωγή στη Φιλοσοφία του Ανθρώπινου Πολιτισμού*, (Αθήνα: Κάλβος, 1985) σελ. 70.

3 Ο Lefebvre προτιμά τις τριάδες σχεδόν σε όλες του τις αναλύσεις, υιοθετώντας αυτό το σχήμα για να αποφύγει τη δυαδικότητα, αλλά και για να εξερευνήσει πέραν αυτής: «Μια επιθυμία αποφυγής της διαλεκτικής σκέψης βρίσκεται στη ρίζα αυτής της αναζήτησης της μίας «λογικής» μετά την άλλη· το

του, θα πρέπει να σταθούμε συντόμως σε μια άλλη θεμελιώδη έννοια που τον απασχολεί. Στην έννοια του κοινωνικού χώρου που απαντάται στα δύο του μεγάλα έργα, στο *Δικαίωμα στη Πόλη* και στο *Production of Space*. Για τον Lefebvne ο χώρος δεν είναι «κενό δοχείο», το οποίο γεμίζει από τις δραστηριότητες, από τις κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές, αλλά αντίθετα τις καθορίζει, τις διαμορφώνει και τις ερμηνεύει. Αυτός ο χώρος στον αναπτυγμένο καπιταλισμό είναι ομογενοποιημένος και κατατμημένος: «πρακτικά κατατμημένος, αφού έχει κοπεί σε κομμάτια που πουλιούνται και αγοράζονται και θεωρητικά κατατμημένος, αφού πλευρές του μελετώνται από διάφορες επιστήμες, αποκρύβοντας έτσι τη σημασία του»⁴. Η παραγωγή του χώρου δεν είναι λοιπόν κάτι «αθώο» ή ουδέτερο, αλλά εμπεριέχει στρατηγικές και πολιτικό πρόσημο από τις θεσμικές αρχές, τους πολεοδόμους, τους αρχιτέκτονες, τους φιλοσόφους και τους κοινωνικούς επιστήμονες⁵. Πιο συγκεκριμένα:

Διαφανής φαινομενικά, λαμπρός, θεωρητικός, αυτός ο χώρος δεν έχει τίποτα το αθώο. Είναι και αυτός *προϊόν*, σύμφωνα με τις βλέψεις και τα ενδιαφέροντα των «παραγωγών», ενώ φαίνεται να ξεπηδά από το φυσικό έδαφος για να αναπληρώσει δίκαια τη φύση. Έχει ακόμη, καμιά φορά, την όψη ενός χώρου της ζωικής ενέργειας και της επιθυμίας, ενώ πρόκειται για το χώρο των φιλτραρισμένων και κωδικοποιημένων αναγκών⁶.

Ο κοινωνικός χώρος δεν είναι αντικείμενο, αλλά *ενσωματώνει τα αντικείμενα που παράγονται και περικλείει τις σχέσεις τους στη συνύπαρξη και τη συγχρονικότητά τους*.⁷ Είναι αποτέλεσμα μιας σειράς προηγούμενων ενεργειών, που επιτρέπει την παραγωγή καινούριων, ενώ απαγορεύει άλλες.

Ο Henri Lefebvne προτείνει ότι η κοινωνική παραγωγή του χώρου πραγματοποιείται

αποτέλεσμα συνιστά απειλή για την ίδια τη λογική», *The Production of Space*, (Cambridge: Anthropolos, 1974), σελ. 293. Στην ανάγνωση του Lefebvne που επιχειρεί στο βιβλίο του *Thirdplace*, ο Edward Soja ονομάζει αυτήν την κίνηση της τριάδας ως «τριάλεκτική» και πιο συγκεκριμένα αναφέρεται σε μία «τριάλεκτική της χωρικότητας» για την τριμερή διαίρεση του χώρου (σελ. 70). Η τριάλεκτική είναι μια προέκταση της διαλεκτικής του Hegel και του Marx, δύο στοχαστών που επηρέασαν πολύ τον Γάλλο φιλόσοφο. Παρ' όλα αυτά, σε πολλά σημεία στο *Production of Space* ο Lefebvne φαίνεται αρκετά αντι-Εγγελιανός (π.χ. σελ. 238, 281), προεικονίζοντας την ολική υιοθέτηση του τριαδικού σχήματος.

4 Henri Lefebvne, *Production of Space*, σελ. 316-317 και 398-399. Όλες οι μεταφράσεις που ακολουθούν είναι δικές μας.

5 Το θέμα αυτό το αναλύει τόσο στο *Δικαίωμα στη Πόλη*, σελ. 300-31 όσο και στο *Production of Space* σελ. 73.

6 Henri Lefebvne, *Δικαίωμα στην Πόλη, χώρος και πολιτική*, (Αθήνα: Κουκίδα, 2006), σελ. 313.

7 Ντίνα Βαίου, Κωστής Χατζημιχάλης, *Ο Χώρος στην Αριστερή Σκέψη*, (Αθήνα: νήσος, 2012) σελ. 85.

μέσω τριών διαφορετικών αλλά αλληλοεξαρτώμενων διαδικασιών. Και οι τρεις κατηγορίες συνυπάρχουν, αλληλοενισχύονται και αντικρούουν η μία την άλλη σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Επηρεασμένος από τον Cassirer, τον Hegel, τον Marx, είτε και στον Nietzsche διακρίνει το χώρο σε χωρικές πρακτικές και υλικό χώρο (*espace perçu, perceived space*), στις αναπαραστάσεις του χώρου (*espace conçu, conceived space*), στους χώρους της αναπαράστασης και τον λόγο για τον χώρο⁸ (*espace vécu, lived space*). Αυτή η τριχοτόμηση δοκιμάζει να αντιμετωπίσει ενιαία και τον χώρο ως βίωμα και τον χώρο ως αφηρημένη έννοια (τον χώρο στον οποίο αναφέρονται π.χ. τα μαθηματικά) και τον συμβολικό χώρο (τον χώρο της καθημερινής ζωής και της τέχνης).

Οι τρεις αυτές κατατμήσεις του χώρου παρουσιάζονται δύο φορές στο εισαγωγικό κεφάλαιο «Plan of the Present Work», και τις δύο φορές υπογραμμισμένες και σε αριθμητική σειρά. Θα προσπαθήσουμε να διεισδύσουμε σε κάθε διαίρεση ξεχωριστά προς κατανόηση της σκέψης του συγγραφέα.

Πρώτος χώρος: Χωρικές Πρακτικές και Υλικός Χώρος (*espace perçu*)

Ορίζονται/εται ως η παραγωγή της χωρικότητας που «εμπεριέχει την παραγωγή και αναπαραγωγή, και τις ιδιαίτερες/συγκεκριμένες τοποθεσίες και χωρικά σύνολα που χαρακτηρίζουν κάθε κοινωνικό σχηματισμό. Η χωρική πρακτική εξασφαλίζει τη συνέχεια και κάποιο βαθμό συνοχής»⁹. Είναι οι συνηθισμένες χωρικές συμπεριφορές που μπορεί κανείς να αντιληφθεί. Στον μοντέρνο καπιταλισμό οι χωρικές αυτές πρακτικές είναι οι φυσικές και οι υλικές ροές, οι μετακινήσεις και οι συσχετίσεις στον χώρο, η πραγματικότητα της πόλης και οι ρουτίνες της εργασίας, του ελεύθερου χρόνου, της ιδιωτικής ζωής, όλα όσα εξασφαλίζουν, όπως είπαμε και πιο πάνω, την παραγωγή και την κοινωνική αναπαραγωγή. Αυτός ο υλοποιημένος, κοινωνικά παραγόμενος, εμπειρικός χώρος περιγράφεται ως *αισθητός/αντιληπτός (perceived) χώρος*, άμεσα λογικός και ανοιχτός, εντός ορίων για την ακριβή μέτρηση και περιγραφή.

Παραδείγματα των χωρικών πρακτικών θα μπορούσαν να είναι τα κτίρια, ο πολεοδομικός σχεδιασμός, οι δρόμοι, οι ζώνες που δημιουργούνται για συγκεκριμένο

8 Ο Nicholson-Smith στη μετάφραση του βιβλίου *Production of Space* από τα γαλλικά στα αγγλικά αποδίδει την τρίτη διαίρεση ως «αναπαραστατικοί χώροι» (representational spaces) αντί χώροι της αναπαράστασης (spaces of representation).

9 Henri Lefebvre, *Production of Space*, σελ.33.

σκοπό, όπως τα θεματικά πάρκα ή τα νεκροταφεία ή οι εκδρομές για την αναβίωση της μνήμης που περιλαμβάνει ξεναγήσεις σε ιστορικούς τόπους και μνημεία. Στην ουσία σε αυτούς τους χώρους η πράξη, με την έννοια της πολιτικής διεκδίκησης, είναι απύσχα, καθώς υπάρχουν γύρω μας μόνο οπτικά, χωρίς να μεσολαβεί κάποια δραστηριότητα που είναι συνειδητή και δεν είναι αποτέλεσμα κεκτημένης ταχύτητας. Η γαλλική ορολογία «*espace perçu*» μεταφράζεται στα ελληνικά «αντιληπτός χώρος» και έχει νόημα μόνο αν νοηθεί ως παθητική πρόσληψη ή ως «κοινή λογική»¹⁰.

Δεύτερος χώρος: Αναπαραστάσεις του Χώρου (*espace conçu*)

Πρόκειται για τις αντιλήψεις του χώρου που συγκροτούν τις ιδέες μας για το τι είναι δυνατόν. Εδώ η αναφορά είναι στο χώρο των επιστημόνων, των πολεοδόμων και των μηχανικών, των τεχνοκρατών, της θρησκείας σε παλαιότερες περιόδους κ.ο.κ., όλων εκείνων που ορίζουν τι είναι ο χώρος: τα σημεία, τις σημασίες και τους κώδικες που επιτρέπουν να καταλάβουμε τις κοινωνικές πρακτικές¹¹. Οι αναπαραστάσεις αυτές έχουν άμεση σχέση με την παραγωγή του χώρου. Σχεδιάζονται και νοηματοδοτούνται από τις εξειδικευμένες επιστημονικές περιοχές του χώρου παράγοντας ιδεολογία και επιβάλλοντάς τη δια μέσω της γνώσης. Για τον Lefebvre «αυτός είναι ο κυρίαρχος χώρος σε κάθε κοινωνία τρόπο παραγωγής»¹². Έτσι, λοιπόν, οι αναπαραστάσεις του χώρου είναι:

Ο χώρος που συλλαμβάνεται εννοιακά, ο χώρος των επιστημόνων, των σχεδιαστών, των πολεοδόμων, των τεχνοκρατών που διαχωρίζουν και των κοινωνικών μηχανικών, όπως και ορισμένων καλλιτεχνών με επιστημονική κλίση –οι οποίοι άπαντες ταυτίζουν αυτό που βιώνεται και αυτό που γίνεται αντιληπτό με αυτό που νοείται. (Ο αποκρυφιστικός στοχασμός περί των Αριθμών, μιλώντας για τον χρυσό αριθμό, τις μεταβλητές και τους «κανόνες», τείνει να διαιωνίζει αυτήν την οπτική).¹³

10 Ρομπ Σιλντς, *Λεφέβρ: Έρωτας και Αγώνας, Διαλεκτικές του Χώρου*, (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 2007) σελ. 303.

11 Θα αναφερθούμε παρακάτω στη σφοδρή κριτική της χωροτοξίας και της πολεοδομίας.

12 Henri Lefebvre, *Production of Space*, σελ. 38-39.

13 *Ο.π.*, σελ. 38.

Τρίτος χώρος: Χώροι της Αναπαράστασης και Λόγος για το Χώρο (*espace vécu*)

Είναι ο χώρος που παράγεται από το σώμα στις καθημερινές πρακτικές. Ο βιωμένος χώρος ή αλλιώς «ολικός χώρος» –μέσω των αναπαραστάσεων και των συμβόλων– ο χώρος των κατοίκων και των χρηστών, καλλιτεχνών και φιλοσόφων, που φαντάζονται νέες σημασίες ή και δυνατότητες χωρο-κοινωνικών πρακτικών. Είναι ο χώρος της ουτοπίας και των αυθεντικών στιγμών¹⁴. «Είναι το πεδίο αγώνα ως προς τον τρόπο που πραγματώνουμε τους εαυτούς μας ως «ολικούς ανθρώπους^{15, 16}». Ο χώρος στον οποίο διαμορφώνεται το κοινωνικό φαντασιακό, που συνεχώς επαναπροσδιορίζεται και αναδιαμορφώνεται μέσω των πιθανών εκδοχών του, μέσω των αγώνων και της συνεχούς κριτικής στην κυρίαρχη τάξη πραγμάτων. Αυτή η αντίσταση άλλες φορές εκφράζεται μέσω του αισθητικού και του συμβολικού και άλλες φορές μέσω της εναλλακτικής επανοικειποίησης που παράγει νέες χωρικότητες. Για τον Lefebvre είναι:

χώρος όπως βιώνεται άμεσα μέσα από τους συνδυασμούς του με εικόνες και σύμβολα, επομένως ο χώρος των «κατοίκων» και των «χρηστών» του [...] Αυτός είναι ο κυριαρχούμενος –οπότε παθητικά βιωμένος– χώρος, που η φαντασία ζητά να αλλάξει και να οικειοποιηθεί. Επικαλύπτει τον υλικό χώρο και χρησιμοποιεί τα αντικείμενά του συμβολικά. Έτσι, μπορούμε να πούμε πως οι αναπαραστατικοί χώροι, αν και ξανά με κάποιες εξαιρέσεις, τείνουν προς λίγο-πολύ συνεκτικά

14 Για την ιδέα των «στιγμών» γίνεται λόγος στο βιβλίο του Rob Shields *Λεφέβρ: Έρωτας και Αγώνας, Διαλεκτικές του Χώρου*. Ο Lefebvre σε ένα από τα πρώιμα άρθρα του με τίτλο «Η Σκέψη και το Πνεύμα» (*La Pensée et l'Esprit*), γραμμένο το 1925, πραγματεύεται την έννοια της «στιγμής» ως απάντηση στην έννοια του «χρόνου» του Bergson. Οι στιγμές διαρρηγνύουν τον νόμο και τους κανόνες και αμφισβητούν τους περιορισμούς της καθημερινής ζωής, καθώς στέκονται εκτός της. Μέσα από τις στιγμές αναγνωρίζει κανείς ή συναισθάνεται ξαφνικά, μια κατάσταση ή μια εμπειρία πέρα από την ρουτίνα κάποιας δραστηριότητας. Η στιγμή μπορεί να είναι η αναλαμπή για την ευρύτερη σημασία ενός γεγονότος ή πράγματος, που από απομονωμένο ξαφνικά σχετίζεται με την ολότητά του. Η στιγμή είναι άχρονη και αντίθετα με το χρόνο που πορεύεται γραμμικά, ο «χρόνος» της στιγμής είναι ο βιωμένος χρόνος που τον συλλαμβάνουμε ποιοτικά. Ο βιωμένος χρόνος μπορεί να είναι ευρύς με την έννοια της συλλογικότητας ή στενός με την έννοια του ατομικού. Ρομπ Σιλντς, *Λεφέβρ: Έρωτας και Αγώνας, Διαλεκτικές του Χώρου*, σελ.106-110.

15 Για τον Lefebvre, «ο άνθρωπος πρέπει να είναι καθημερινός, αλλιώς δεν είναι άνθρωπος». Και ο καθημερινός άνθρωπος είναι ο άνθρωπος της πράξης, γιατί μόνο η πράξη θα τον καταστήσει ικανό να ελευθερωθεί από την αλλοτρίωση. Ο καθημερινός άνθρωπος συνδέεται με τον ολικό άνθρωπο, δηλαδή τον άνθρωπο που είναι ταυτόχρονα υποκείμενο και αντικείμενο του γίνεσθαι, σε αντίθεση με τον αλλοτριωμένο οικονομικό άνθρωπο του καπιταλισμού. Henri Lefebvre, *Dialectical Materialism*, (London:University of Minnesota Press, 2009) σελ. xxii.

16 Ρομπ Σιλντς, *Λεφέβρ: Έρωτας και Αγώνας, Διαλεκτικές του Χώρου*, σελ. 306.

συστήματα μη λεκτικών συμβόλων και σημείων¹⁷.

Καθεμιά από τις εκφάνσεις αυτής της τριαδικής διαίρεσης τελεί σε διαρκή συσχετισμό προς τις άλλες δύο. Όλες μαζί συγκροτούν ταυτόχρονα την έννοια του χώρου. Ωστόσο, υπάρχει μια ρευστή ισορροπία μεταξύ τους, έτσι ώστε η καταπίεση της μίας πτυχής και η κυριαρχία κάποιας άλλης να οδηγήσει σε συγκεκριμένες ιστορικά και κοινωνικά καινούριες χωρικότητες. Αυτές οι καινούριες χωρικότητες στηρίζονται σε μια διαδικασία παραγωγής δια μέσω μιας δράσης που καθορίζεται από τους εκάστοτε ιστορικο-κοινωνικά παραγμένους χώρους της αναπαράστασης. Στην αναπαράσταση και στις συζητήσεις για τον χώρο αυτές οι καινούριες χωρικότητες εκλογικεύονται και λειαίνονται, έχοντας ως αποτέλεσμα τη δημιουργία κωδίκων που επενεργούν στο σώμα (χειρονομίες, τρόποι συμπεριφοράς), υλικών (εμπορεύματα) και σχέσεων (επικοινωνιακές, ερωτικές, φιλικές σχέσεις). Κατ' αυτόν τον τρόπο, «οι εμπειρικές πλευρές του χώρου, αυτές που σχετίζονται με την “κοινή λογική”, δηλαδή το φυσικό περιβάλλον, προσδιορίζονται υλικά και ιστορικά»¹⁸.

Το πολιτικό ερώτημα πώς μπορεί να κατοικηθούν τα ρήγματα των κατεστημένων καθημερινών χώρων με μια τακτική της διαφοράς έναντι της τάσης για ομογενοποίηση είναι πάντα παρόν. Ο Lefebvre φαίνεται να επιθυμεί έναν κόσμο/χώρο ισότητας, που θα προκύψει από τις αντιφάσεις των σύγχρονων νεοκαπιταλιστικών χώρων, έναν «αντιχώρο» που μέσω του παιγνιώδους, της έντασης και της επιθυμίας αρνείται την κυρίαρχη χωρικότητα. Χρειαζόμαστε ουτοπίες, μας λέει ο Lefebvre –ως αναζήτηση ενός τόπου που δεν υπάρχει ακόμη και όχι ενός τόπου που δεν είναι δυνατόν να υπάρξει. «Πρόκειται για έναν αφελή ρομαντικό;», αναρωτιέται ο Shields¹⁹.

17 Henri Lefebvre, *Production of Space*, σελ. 39.

18 Ρομπ Σίλντς, *Λεφέβρ: Έρωτας και Αγόνας, Διαλεκτικές του Χώρου*, σελ. 311-312.

19 Ο.π., σελ 340.

Καταστασιακοί

Είναι δύσκολο να μιλήσουμε για τον Henri Lefebvre χωρίς να μιλήσουμε για τους καταστασιακούς ή σιτουσιονιστές, που από πολύ νωρίς είχαν χαρτογραφήσει ένα σχέδιο της πόλης βασιζόμενο στην τυχαιότητα, την περιπλάνηση, το παιχνίδι και την επιθυμία, ενώ ασκούσαν έντονη κριτική και στην χωροταξία που τόσο πολύ απασχόλησε και τον Lefebvre. Ο Lefebvre επηρεάστηκε από το έργο τους και από τη σχέση που είχαν αναπτύξει σε διάρκεια περίπου πέντε χρόνων (1957-1961 ή 62). Όλα ξεκίνησαν από την ομάδα CoBrA (Copenhagen-Brussels-Amsterdam), που τη συγκροτούσαν κυρίως ο Ολλανδός καλλιτέχνης Constant, ο δανός ζωγράφος Asger Jorn και άλλοι καλλιτέχνες. «Ένα σκανδιναβικό γκρουπ με υπέρμετρες φιλοδοξίες»²⁰, όπως επισημαίνει ο Lefebvre σε μια συνέντευξή του το 1979. Η φίλια και η θεωρητική τριβή με τους Constant και Debord, ενέπνευσαν τον Lefebvre να γράψει το βιβλίο του *Κριτική της Καθημερινής Ζωής*, συμμεριζόμενος τη θέλησή τους να ανανεώσουν την τέχνη και την επίδραση που έχει αυτή στη ζωή. Επίσης, το κείμενο του Asger Jorn με τίτλο *Αγριότητα, Βαρβαρότητα και Πολιτισμός*²¹, στο οποίο αποτυπώνεται η τριλεκτική σχέση ως μια υπέρβαση της καθιερωμένης διαλεκτικής και προτείνεται μια διαφορετική θέαση του κόσμου χωρίς να μυθοποιείται η σύγκρουση, ενδέχεται να έχει επιδράσει τη διαμόρφωση της σκέψης του Lefebvre. Η σχέση του Henri Lefebvre με το καταστασιακό κίνημα έληξε άδοξα το 1963 μετά από έντονες διαμάχες με τον Guy Debord²².

Ο Constant αποτύπωσε θεωρητικά την πόλη του μέλλοντος, τη νέα *Βαβυλώνα*, δημιουργώντας ένα μοντέλο στοχασμού και παιχνιδιού, που δεν έχει να κάνει καθόλου, ή σχεδόν καθόλου, με «πόλη», με την παραδοσιακή έννοια του όρου. Ορίζοντας ως πόλη «ένα οχυρωμένο μέρος για προστασία από έναν εχθρικό εξωτερικό κόσμο, που γίνεται, σαν κέντρο εμπορίου, μια “ανοιχτή πόλη” και έπειτα, με την έλευση της μηχανοποίησης, [γίνεται] ένα κέντρο παραγωγής και σε όλα αυτά τα διαφορετικά στάδια είναι ένα μέρος

20 Από συνέντευξη του Lefebvre («Ο Ανρί Λεφέβρ για την Καταστασιακή Διεθνή, τον Ντεμπόρ, τον Κονσταντ, την Μπερνστάιν και το Στρασβούργο») στην Kristin Ross. Ανακτήθηκε 01/02/2016, στο <http://praxi-s.tripod.com/lefev.htm>

21 Asger Jorn, *Αγριότητα, Βαρβαρότητα και Πολιτισμός* (Αθήνα: Αλήστου Μνήμης, 2003). Το κείμενο αυτό στην πρωτότυπη μορφή του περιλαμβάνεται σε ένα συλλογικό βιβλίο με τίτλο *Signes gravés sur les églises de l' Eure et du Calvados* (Σημεία χαραγμένα πάνω στις εκκλησίες του Eure και του Calvados) εκδ. Borgen, Κοπεγχάγη.

22 «Ο Ανρί Λεφέβρ για την Καταστασιακή Διεθνή, τον Ντεμπόρ, τον Κονσταντ, την Μπερνστάιν και το Στρασβούργο», *ό.π.*

όπου ζει ένας μόνιμος πληθυσμός, ριζωμένος εκεί από έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής»²³, προτείνει μια «πόλη» που δεν γνωρίζει σύνορα και η ζωή είναι ένα ατελείωτο ταξίδι δημιουργίας και επαναδημιουργίας του περιβάλλοντός μας. Εάν, λέει, υποθέσουμε πως θα έχουν αυτοματοποιηθεί όλες οι μη δημιουργικές επαναληπτικές δραστηριότητες, η γη και τα μέσα παραγωγής θα έχουν συλλογικοποιηθεί και η παραγωγή των καταναλωτικών προϊόντων θα έχει ορθολογικοποιηθεί, δηλαδή δεν θα υπάρχει πια έλλειψη, ο άνθρωπος θα έχει έναν σημαντικό ποσό ελεύθερου χρόνου που θα προσανατολιστεί στη δημιουργία. Ο Homo Ludens (Παίζων Άνθρωπος) «σαν δημιουργός, και μόνο σαν δημιουργός μπορεί να εκπληρώσει και να κατακτήσει το ανώτερο υπαρξιακό του επίπεδο»²⁴. Για τον Constant, όπως και για τον Βέλγο ποιητή Henri Michaux, ο homo ludens είναι ένα ον καλλιτεχνικό, φανταστικό, ένας άνθρωπος που ανοίγει διάπλατα τις πόρτες και όλες οι πτυχώσεις της ζωής ανοίγονται μπροστά του· είναι ο Όντιν.²⁵ Αυτή η δημιουργική κινητικότητα από όλους θα οδηγούσε σε μία νέου τύπου αστικοποίηση, στο πλαίσιο της οποίας θα σχετιζόταν αλλιώς η πόλη με την έννοια της κατοίκησης. Ο Constant συγκεκριμένα λέει:

Χωρίς χρονοδιάγραμμα να σεβαστεί, χωρίς μόνιμη κατοικία, ο άνθρωπος θα εξοικειωθεί από αναγκαιότητα με ένα νομαδικό τρόπο ζωής σε ένα τεχνητό, πλήρως «κατασκευασμένο» περιβάλλον. Ας ονομάσουμε αυτό το περιβάλλον Νέα Βαβυλώνα²⁶...

Στη νέα Βαβυλώνα κάθε τόπος είναι ανοιχτός και προσβάσιμος «στον καθένα και σε όλους». Ο χώρος συνεχώς αλλάζει μορφή και ατμόσφαιρα σύμφωνα με τις δραστηριότητες των υποκειμένων που τον απαρτίζουν. Χτίζεται, καταστρέφεται, ξαναστήνεται, γκρεμίζεται. Τα άτομα που είναι παρόντα σε αυτόν τον χώρο είναι αυτά που συμμετέχουν ενεργά και αδιάκοπα σε αυτή τη διαδικασία. Η δραστηριότητα των χρηστών παράγει άπειρους χώρους, καθώς ο καθένας παρακινείται να αλλάξει το

23 Constant, «Νέα Βαβυλώνα, μια νομαδική πόλη», *Κομπρεσέρ*, τεύχος 4. Ανακτήθηκε από <https://kompreser.espivblogs.net/2012/11/14/constant-nea-babylona/>, 01/02/2016. Το περιοδικό υπάρχει και σε έντυπη μορφή. Γράφτηκε από τον Constant, για τον εκθεσιακό κατάλογο που δημοσιεύτηκε από το Haags Gemeetenmuseum, Χάγη, 1974.

24 Ο.π.

25 Ο Όντιν, θεός της σκανδιναβικής μυθολογίας, είναι ο πατέρας των θεών, της ποίησης και του πολέμου. Ενσαρκώνει την τυπικά νορδική ιδέα του «αγωνιζόμενου θεού», καθώς τον θέλουν να είναι ένας «θεός που αγωνίζεται να γίνει θεός», μια ιδέα μέσα από την οποία οι Βόρειοι προσέγγισαν αργότερα και τον Χριστό.

26 Constant, «Νέα Βαβυλώνα, μια νομαδική πόλη», *Κομπρεσέρ*, τεύχος 4.

προσωπικό του περιβάλλον και στην ουσία είναι ένας τεράστιος κοινωνικός χώρος που είναι για πάντα άλλος και καινούριος. Με τη σειρά τους φεύγουν οι παλιοί χρήστες και νέα άτομα παίρνουν τη θέση τους με διαφορετικές ευκαιρίες έκφρασης.

Κανείς δεν μπορεί να επιστρέψει σε αυτό που υπήρχε πριν, να ξαναανακαλύψει το μέρος όπως το άφησε, την εικόνα που είχε διατηρήσει στη μνήμη του. Κανείς δεν πέφτει τώρα στην παγίδα της συνήθειας²⁷.

Γίνεται ξεκάθαρο από τον Constant πως αυτή η «πόλη» ανήκει καθαρά στους Νεοβαβυλώνιους και ότι για εμάς αυτή η εικόνα είναι χρήσιμη απλά ως υλικό σκέψης και παράδειγμα παιχνιδιού. Είναι η απάντησή του στους μεταπολεμικούς μοντέρνους αρχιτέκτονες της ομογενοποίησης και της μη-κινητικότητας, ένα ειρωνικό σχόλιο στον καπιταλισμό και την υποκινημένη δραστηριότητα του ανθρώπου στον ελεύθερο χρόνο του.

Ο Constant, αλλά και το μεγαλύτερο κομμάτι των καταστασιακών, μοιράζεται με τον Henri Lefebvre μια έντονη πολεμική προς την χωροταξία και την πολεοδομία μετά το 1968, όχι γενικά και αόριστα, αλλά συγκεκριμένα για το Μοντέρνο κίνημα που κυριαρχούσε την περασμένη τριακονταετία με ακρογωνιαίο λίθο το αμφιλεγόμενο κείμενο της Χάρτας των Αθηνών ή αλλιώς το μανιφέστο του Le Corbusier. Η πρώτη περίοδος του Μοντέρνου κινήματος της αρχιτεκτονικής μιλούσε για τις πόλεις χωρίς να λαμβάνει υπόψιν του τις κοινωνικές δομές και συνθήκες, την ταξική διαίρεση και τις ανισότητες που αυτή παράγει. Οραματίστηκε πόλεις σε τρεις διαστάσεις, με τρίτη αυτή του ύψους, διαχωρίζοντας την κατοικία, την εργασία, την ψυχαγωγία και την κυκλοφορία σε σαφείς διαχωρισμένες χωρικές ζώνες. Ο Le Corbusier φαντάστηκε μια πόλη καθαρή και ασφαλή, ενώ πρότεινε λύσεις χωρίς καμία σχέση με την κοινωνική πραγματικότητα και τις βαθύτερες αιτίες των προβλημάτων της πόλης. Επιπλέον, ο πολεοδόμος αντιμετωπίζεται ως μέσο εξασφάλισης και διατήρησης της τάξης της κοινωνίας, ως αυτός που μπορεί να απαλλάξει την ανθρωπότητα «από τους φαρμακερούς καρπούς της: αρρώστια, ξεπεσμός, εξέγερση»²⁸.

Ορθό θα ήταν, όμως, να πούμε, ότι δεν μπορούμε να χρεώσουμε στο Μοντέρνο κίνημα ή στη Χάρτα των Αθηνών το αδιέξοδο των σημερινών πόλεων. Το αβίωτο στις

27 Ο.π.

28 Le Corbusier, *Η Χάρτα των Αθηνών*, (Αθήνα: Ύψιλον, 1987), σελ. 44.

σύγχρονες μητροπόλεις δεν έχει δημιουργηθεί εν τω συνόλω από τους πολεοδόμους και αρχιτέκτονες εκείνων των χρόνων, αλλά πηγάζει από την αμφισβήτηση του δημόσιου χώρου με την ιδιωτική ιδιοκτησία και από την άναρχη καπιταλιστική οικονομία που διακλαδώνεται και επηρεάζει τις πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις. Ο πολεοδόμος θέτει σε λειτουργία την ορθολογιστική επιχειρησιακή σκέψη αυτού του συστήματος.

Ο πολεοδόμος για τον Lefebvre αποτελεί τον γιατρό της σύγχρονης πόλης. Σε κάθε κρίσιμη στιγμή σπεύδει να τακτοποιήσει και να εξυγιάνει ολόκληρες περιοχές. Συγκεκριμένα λέει:

Μια και η κοινωνία δεν λειτουργεί ικανοποιητικά, δεν πρέπει τάχα να υπάρχει μια παθολογία του χώρου; [...] αναπαριστούν στο μυαλό τους χώρους άρρωστους και υγιείς. Ο πολεοδόμος οφείλει να διακρίνει τους άρρωστους χώρους από τους χώρους που συνδέονται με την κοινωνική και διανοητική υγεία, και που γεννούν αυτή την υγεία. Σαν γιατρός του Χώρου, θα πρέπει να έχει την ικανότητα να συλλαμβάνει έναν αρμονικό κοινωνικό χώρο, ομαλό και εξομαλυντικό. Δουλειά του είναι πλέον να εναρμονίσει τις προϋπάρχουσες κοινωνικές πραγματικότητες με τούτο το χώρο (που συμβαίνει να είναι κατά σύμπτωση ταυτόσημος με το γεωμετρικό χώρο, το χώρο των αφηρημένων τοπολογιών)²⁹.

29 Henri Lefebvre, *Δικαίωμα στην Πόλη, χώρος και πολιτική*, σελ. 69.

David Harvey

Οι αναλύσεις του David Harvey σχετικά με το χώρο ως έννοια εκκινούν το 1969 στο βιβλίο *Explanation in Geography*, όπου θίγει μερικώς την τριμερή διαίρεση στον χώρο· με το βιβλίο *Social justice and the city* το 1973 στοχάζεται πιο συστηματικά αυτή τη διάκριση, υποστηρίζοντας πως είναι αδύνατο να κατανοήσουμε τις αστικές³⁰ διαδικασίες στον καπιταλισμό χωρίς να σκεφτούμε κριτικά τη φύση του χώρου. Διακρίνει, λοιπόν, τον χώρο σε τρεις κύριες διαστάσεις: τον απόλυτο χώρο (absolute space), τον σχετικό (relative space) και τον σχεσιακό χώρο (relational space)³¹.

Αν αντιμετωπίσουμε τον χώρο ως απόλυτο, γίνεται ένα «πράγμα καθ' εαυτό» με ύπαρξη ανεξάρτητη της ύλης. Έτσι, κατέχει μια δομή που μας χρησιμεύει για να ταξινομούμε ή να εξατομικεύουμε τα φαινόμενα. Η οπτική του σχετικού χώρου προτείνει να τον κατανοήσουμε ως σχέση *ανάμεσα* σε αντικείμενα που υπάρχει μόνο χάρη στο ότι υπάρχουν αντικείμενα και σχετίζονται μεταξύ τους. Υπάρχει και ένας άλλος τρόπος να κατανοηθεί ο χώρος ως σχετικός, και επιλέγω να τον αποκαλέσω σχεσιακό χώρο –χώρος ιδωμένος, με τον τρόπο του Leibniz, ως περιεχόμενος σε αντικείμενα, υπό την έννοια ότι ένα αντικείμενο μπορεί να θεωρηθεί ότι υπάρχει μόνο στο βαθμό που περιέχει και αναπαριστά στο εσωτερικό του σχέσεις με άλλα αντικείμενα³².

Η αποσαφήνιση της παραπάνω παραγράφου είναι απαραίτητη για την κατανόηση του περιεχομένου κάθε κατηγορίας.

Ο απόλυτος χώρος είναι σταθερός, ισότροπος και αμετάκλητος, ενώ στα όριά του μπορούμε να καταγράψουμε και να σχεδιάσουμε γεγονότα. «Είναι ο χώρος του Νεύτωνα και του Καρτέσιου και συνήθως αναπαρίσταται ως ένα προϋπάρχον και αμετακίνητο πλέγμα που επιδέχεται κανονικοποιημένη μέτρηση και είναι ανοιχτό σε υπολογισμό [...] είναι ο απόλυτος χώρος (και χρόνος) από τον οποίο μπορούν κατά κανόνα να εξοβελιστούν όλες οι αβεβαιότητες και αμφισημίες και στον οποίο μπορούν να

30 Το «αστικός» και τα παράγωγά του είναι μετάφραση του «urban». Επίσης μπορεί να μεταφραστεί και «αστιακός».

31 David Harvey στο *Social Justice and the City*, (London: Edward Arnold, 1973) σελ. 13. Μτφρ. δική μας.

32 *Ο.π.*

ευδοκιμήσουν ανεμπόδιστα οι ανθρώπινοι υπολογισμοί»³³. Σύμφωνα με τον Νεύτωνα, ο χώρος χαρακτηρίζεται από μία τάξη αντίστοιχη με την τάξη του χρόνου. Οι τόποι δεν είναι παρά διακριτές θέσεις σε τούτη την τάξη του ενιαίου ομοιογενούς όλου που είναι ο χώρος³⁴. Έτσι ο χώρος προσλαμβάνεται ως δοχείο και οι τόποι ως διακριτές θέσεις μπορεί να εμφανίζονται ως υποδοχείς δραστηριοτήτων, με τις χωρικές ποιότητες να αντιστοιχούν στην άρθρωση της μορφής ενός δοχείου και τις δραστηριότητες να αντιστοιχούν στο περιεχόμενο αυτού του δοχείου. Αυτή η θέαση του χώρου συναντάται και στον Καρτέσιο, όπου μπορεί να θεωρηθεί ότι κάθε θέση στο καρτεσιανό σύστημα είναι απόλυτα και αμετάβλητα ορισμένη και γι' αυτόν τον λόγο μπορεί να μετρηθεί (καρτεσιανές συντεταγμένες) και να ελεγχθεί. Ο απόλυτος χώρος μπορεί να εποπτευθεί και είναι γενικά μια οριοθετημένη χωρική ενότητα. Παραδείγματα του απόλυτου χώρου, κατά τον Harvey, είναι τα σχέδια πόλεων και αστικών πλεγμάτων, τα κτίρια, οι δρόμοι, τα κράτη και οι περιφέρειες.

Μιλώντας για τον σχετικό χώρο αναφερόμαστε στις μη ευκλείδειες γεωμετρίες και κυρίως στο όνομα του Albert Einstein. Ο χώρος είναι σχετικός πρώτον επειδή υπάρχουν πολλαπλές γεωμετρίες πέρα από την ευκλείδεια που μπορεί κανείς να λάβει υπόψη του³⁵, και δεύτερον γιατί το χωρικό πλαίσιο εξαρτάται από εκείνο προς το οποίο σχετίζεται και από τον παρατηρητή (υποκείμενο). Ο χώρος είναι αλληλένδετος με τον χρόνο, κατά τον Einstein, και πρέπει να μιλάμε πια με όρους χωροχρόνου και χωροχρονικότητας. Η χαρτογράφηση του χώρου, υπό αυτές τις συνθήκες, δεν είναι μία, αλλά μπορούν να φτιαχτούν πολλοί και διαφορετικοί χάρτες που μπορούν να αποδίδουν έναν τόπο ή μια απόσταση σε σχέση με το κόστος, τον χρόνο, το μέσο μεταφοράς, τις ροές κεφαλαίων ή όπως αναφέρει ο Harvey «μπορούμε να διαταράξουμε τις χωρικές συνέχειες εξετάζοντας δίκτυα, τοπολογικές σχέσεις (η ιδανική διαδρομή ενός ταχυδρόμου)»³⁶. Αν και είναι δύσκολο να γίνουν συγχωνεύσεις μεταξύ αυτών των χαρτογραφήσεων, μας δίνεται η δυνατότητα γνωριμίας και σύγκρισης μεταξύ των διαφορετικών αυτών χωροχρονικών πλαισίων, η οποία μπορεί να δια φωτίσει προβλήματα πολιτικών και κοινωνικών επιλογών.

33 David Harvey στο «Ο Χώρος ως Λέξη-Κλειδί», (Αθήνα: *Γεωγραφίες*, N°10, 2005) σελ. 23.

34 Edward Casey, *The fate of place. A Philosophical History*, (Berkeley: University of California Press, 1998) σελ. 142-150.

35 Μέσα από τα γεωμετρικά συστήματα που βασίζονται στην άρνηση του 5ου αιτήματος του Ευκλείδη των Gauss, Lobachevsky, Bolyai και Riemann αμφισβητήθηκε η εδραιωμένη αντίληψη ότι οι μαθηματικές προτάσεις εκφράζουν απόλυτες αλήθειες.

36 *Ο.π.*, σελ. 22-23.

Όπως αναφέρεται στο χωρίο που παραθέσαμε πιο πάνω, υπάρχει και άλλος τρόπος να κατανοηθεί ο σχετικός χώρος: η σχεσιακή διάσταση. Η τρίτη διάκριση του χώρου εκκινεί από τον Leibniz και την αλληλογραφία³⁷ του με τον Samuel Clarke. Εκεί, ο Leibniz απορρίπτει την απόλυτη οπτική του χώρου και του χρόνου, θέση κεντρικής σημασίας στο έργο του Νεύτωνα³⁸. Η σχεσιακή θέση θεμελιώνεται στην παραδοχή ότι ο χώρος δεν υπάρχει έξω από τις διαδικασίες που τον ορίζουν, ή αντιστρόφως οι διαδικασίες ορίζουν κάθε φορά το δικό τους χωρικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συμβαίνουν. Η σχεσιακή αντίληψη κατανοεί το χώρο ως ένα πλέγμα δυναμικών σχέσεων. Ο χώρος «συμβαίνει», δηλαδή οργανώνεται σαν ένα δίκτυο σχέσεων που πλάθει η δράση. Ο χώρος είναι συστατικό της ανθρώπινης δράσης και όχι ξεχωριστό από αυτή δοχείο. Και σε αυτή τη διάσταση του χώρου, όπως συμβαίνει και με τον σχετική αντίληψη, ο χρόνος δεν μπορεί να αποσπαστεί από τον χώρο. Υπάρχει μια διαλεκτική σχέση μεταξύ τους. Η αλληλένδετη και αναπόσπαστη σχέση τους είναι κεντρικής σημασίας στην αντίληψή μας για τους τόπους και τα σημεία, καθώς έτσι διαφαίνονται οι μοναδικές σχέσεις, οι μοναδικές διαδικασίες και οι μοναδικές υποκειμενικότητες που διαπερνούν τον χώρο μέσα στον χρόνο, που διαπλέκονται μεταξύ τους και αναδιαμορφώνονται, χωρίς να

37 H. G. Alexander, *The Leibniz-Clarke Correspondence*, (Manchester: Manchester University Press, 1956), σελ. 29-31.

38 Η ένσταση του Leibniz είχε θεολογικό χαρακτήρα. Ο Νεύτωνας θεωρούσε ότι ο Θεός βρίσκεται μέσα στον απόλυτο χώρο και χρόνο και κατά συνέπεια μέσω της πανταχού παρουσίας του ελέγχει και διαμεσολαβεί τις διαδικασίες. Παρομοιάζει δηλαδή τον άπειρο χώρο με το «αισθητήριο» του πανταχού παρόντος Θεού ή με «μόνιμο αποτέλεσμα» του Θεού. Αντιθέτως η θέση του Leibniz στέκεται ενάντια σε αυτό και ισχυρίζεται ότι οι ίδιες οι διαδικασίες της ύλης από μόνες τους δημιουργούν τον χώρο στον χρόνο. Έτσι, μιλάμε πια για χωροχρονικότητες. Ο χώρος δεν είναι παρά η τάξη των σχέσεων μεταξύ των υλικών σωμάτων που (είναι δυνατόν να) συνυπάρχουν κατά τον ίδιο χρόνο και ο χρόνος δεν είναι παρά η τάξη των σχέσεων μεταξύ (δυνατών) υλικών συμβάντων. Για να γίνει σαφής η θέση του Leibniz, αν και δεν είναι μέλημα της παρούσας εργασίας, παραθέτουμε μέρος της τρίτης επιστολής προς τον Clarke, όπως έχει μεταφραστεί από τον Α. Αραγεώργη, καθηγητή του ΕΜΠ: «Έχω πολλές αποδείξεις για να διαψεύσω τη φαντασίωση εκείνων που εκλαμβάνουν τον χώρο ως υπόσταση, ή τουλάχιστον ως απόλυτο ον... Λέω, λοιπόν, ότι αν ο χώρος ήταν ένα απόλυτο ον, θα συνέβαινε κάτι, για το οποίο θα ήταν αδύνατον να υπάρχει αποχρών λόγος. Αυτό αντιβαίνει στο αξίωμά μου. Και το αποδεικνύω ως εξής. Ο χώρος είναι κάτι απολύτως ομοιόμορφο· και, χωρίς τα πράγματα τοποθετημένα μέσα του, ένα σημείο του χώρου δεν διαφέρει απολύτως από οποιαδήποτε άποψη από ένα άλλο σημείο του χώρου. Τώρα από αυτό έπεται –αν υποθέσουμε ότι ο χώρος είναι κάτι καθαυτό, που υπερβαίνει την τάξη των σωμάτων μεταξύ τους– ότι είναι αδύνατον να υπήρχε αποχρών λόγος γιατί ο Θεός, διατηρώντας τις ίδιες σχετικές θέσεις των σωμάτων μεταξύ τους, τα τοποθέτησε στον χώρο με ένα συγκεκριμένο ειδικό τρόπο και όχι αλλιώς· γιατί καθετί δεν τοποθετήθηκε ακριβώς με τον αντίθετο τρόπο, παραδείγματος χάριν, εναλλάσσοντας την ανατολή με τη δύση. Αλλά αν χώρος δεν είναι τίποτε άλλο από αυτή την τάξη ή σχέση, και δεν είναι τίποτε χωρίς σώματα παρά μόνο η δυνατότητα τοποθέτησής τους, τότε αυτές οι δυο καταστάσεις, η μια όπως είναι τώρα, η άλλη που υποτίθεται να είναι με τον ακριβώς αντίθετο τρόπο, δεν θα διέφεραν καθόλου μεταξύ τους. Η διαφορά τους, επομένως, πρέπει να αναζητηθεί στη χιμαιρική υπόθεση της πραγματικότητας του ίδιου του χώρου. Αλλά, κατά την αλήθεια, η μια [κατάσταση] θα ήταν ακριβώς ίδια με την άλλη, αφού είναι απολύτως μη-διακρίσιμες· και επομένως δεν υπάρχει περιθώριο να αναζητηθεί λόγος προτίμησης της μιας από την άλλη.»

μιλάμε πια για κάτι ενιαίο και απόλυτο, αλλά για κάτι που διαρκώς μετατοπίζεται και διαφεύγει από τα όριά του.

Κατά τον Harvey:

Πρέπει να εστιάζουμε μάλλον στην σχεσιακότητα του χώρου-χρόνου παρά σε αυτή του χώρου απομονωμένα. Η σχεσιακή αντίληψη του χωροχρόνου υποδηλώνει μια ιδέα εσωτερικών σχέσεων –οι εξωτερικές επιδράσεις εσωτερικεύονται σε συγκεκριμένες διαδικασίες ή αντικείμενα μέσω του χρόνου (περίπου όπως το μυαλό απορροφά όλη την ύλη της εξωτερικής πληροφορίας και των ερεθισμάτων για να παραγάγει παράξενα σχήματα σκέψης, συμπεριλαμβανομένων των ονείρων και των φαντασιώσεων, όπως και τις απόπειρες ορθολογιστικού υπολογισμού). Ένα γεγονός ή πράγμα σε ένα σημείο στον χώρο δεν μπορεί να γίνει κατανοητό προσφεύγοντας μόνο σε ό,τι υπάρχει στο σημείο αυτό. Εξαρτάται από τα πάντα που συμβαίνουν γύρω του [...]. Μια μεγάλη ποικιλία ανόμοιων επιδράσεων που στροβιλίζονται στον χώρο στο παρελθόν, στο παρόν και το μέλλον συγκεντρώνονται και συμπυκνώνονται σε κάποιο δεδομένο σημείο ορίζοντας τη φύση του σημείου αυτού³⁹.

Κατ' επέκταση, λοιπόν, η έννοια της ταυτότητας, νοείται πολύ διαφορετικά από την οπτική που έχουμε για εκείνη στη διάσταση του απόλυτου χώρου. Με άλλα λόγια, τα πάντα είναι αρκετά ξεκάθαρα στον απόλυτο χώρο και χρόνο, αλλά τα πράγματα γίνονται πιο δύσκολα στον σχετικό χωροχρόνο και εξαιρετικά δύσκολα στον σχεσιακό κόσμο.

Η μέτρηση στη σχεσιακή αντίληψη του χωροχρόνου καθίσταται πια αβέβαιη και προβληματική. Κατά κάποιο τρόπο, οι σχεσιακές συλλήψεις του χωροχρόνου μας οδηγούν σε σύγκλιση και συγχώνευση των μαθηματικών με την ποίηση και τη μουσική, της στατιστικής με τη μνήμη. Στην κατεύθυνση αυτή θα αναφέραμε εδώ, ως πιθανά σημεία εκκίνησης για μια διερεύνηση των δυνατοτήτων μιας τέτοιας προσέγγισης σε φιλοσοφικό επίπεδο, την κοσμολογία που αναπτύσσει ο Alfred North Whitehead στο magnum opus του *Διαδικασία και Πραγματικότητα* και τη μελέτη του Gilles Deleuze πάνω στην έννοια της πτύχωσης του Leibniz.

Ο David Harvey βρίσκει κεφαλαιώδη τη σχεσιακή προσέγγιση του χωροχρόνου, καθώς θεωρεί πως ορισμένα θέματα είναι αδύνατο να προσληφθούν με απόλυτους και μετρήσιμους όρους, όπως λόγου χάρη ο πολιτικός λόγος της συλλογικής μνήμης στις αστικές διαδικασίες ή το τι σημαίνει το «Σημείο Μηδέν» (Ground Zero). Το «Σημείο

³⁹ David Harvey, «Ο Χώρος ως Λέξη-Κλειδί», *Γεωγραφίες* 10 (2005), σελ. 25.

Μηδέν» είναι κάτι πέρα από κάθε απάντηση και υπερβαίνει οποιονδήποτε προσπαθήσει να το αναπαραστήσει λεκτικά. Είναι το σημείο όπου στέκονταν οι Δίδυμοι Πύργοι, το αρχιτεκτονικό σύμβολο της Νέας Υόρκης, είναι ο θάνατος χιλιάδων ανθρώπων και ο πόνος των οικογενειών τους, είναι μια τρομοκρατική ενέργεια και το χρονικό σημείο της εκκίνησης ενός πολέμου, είναι μια στάση του μετρό που επιμελήθηκε ο αρχιτέκτονας Calatrava ή ένα τουριστικό μουσείο στη μνήμη των θυμάτων. Το νόημά του βρίσκεται στην απειρία των απαντήσεων. Η πολλαπλότητα και ετερογένεια των απαντήσεων δημιουργεί πολυάριθμες σχέσεις και νοήματα (σημαινόμενα). Η σχεσιακή έρευνα προσπαθεί να αναδείξει αυτή την απειρία σημαινομένων, μέσω των πολλαπλών αφηγήσεων και της ανοιχτότητας του χωρικού γίνεσθαι.

Ο χώρος για τον αμερικανό γεωγράφο δεν είναι ένα πράγμα. Δεν είναι ούτε απόλυτος, ούτε σχετικός ή σχεσιακός. Είναι και τα τρία. Στο βιβλίο του *Social Justice and the City* γράφει:

Ο χώρος δεν είναι ούτε απόλυτος ούτε σχετικός ή σχεσιακός *καθ' εαυτός*, αλλά γίνεται ένα από ή όλα αυτά ταυτόχρονα ανάλογα με τις περιστάσεις. Το πρόβλημα της ορθής εννοιολόγησης του χώρου επιλύεται μέσα από την ανθρώπινη πρακτική σε σχέση με αυτόν. [...] Συνεπώς, το ερώτημα «τι είναι ο χώρος;» αντικαθίστανται με το ερώτημα «πώς συμβαίνει και διαφορετικές ανθρώπινες πρακτικές δημιουργούν και χρησιμοποιούν διαφορετικές εννοιολογήσεις του χώρου;⁴⁰».

Η απόφαση να χρησιμοποιήσουμε τη μία ή την άλλη προσέγγιση εξαρτάται φανερά από το εξεταζόμενο φαινόμενο. Μπορεί να υπάρχει κάποιου είδους ιεραρχία αυτών των τριών διακρίσεων του χώρου, με την έννοια ότι ο σχεσιακός χώρος μπορεί να περιλαμβάνει τον σχετικό και τον απόλυτο, ο σχετικός να περιλαμβάνει τον απόλυτο, αλλά ο απόλυτος χώρος είναι απλά και μόνο ο απόλυτος. Παρ' όλα αυτά χρήσιμο είναι αυτοί οι τρεις όροι να κρατούνται σε μια διαλεκτική ένταση μεταξύ τους, που μας επιτρέπει να σκεφτόμαστε τον χώρο και την μετατόπισή του μέσω της εναλλαγής τους.

40 David Harvey, *Social Justice and the City*, (London: Edward Arnold, 1973) σελ. 13-14.

Doreen Massey

Η Doreen Massey με τη σειρά της συνεισφέρει στον διάλογο για τον χώρο ως σχέση επικεντρώνοντας όμως την προσοχή της στο κεντρικής σημασίας ζήτημα του *τόπου* με εφόδιό της μια φαινομενολογική προσέγγιση. Παραδοσιακά και κυρίαρχα η έννοια του *τόπου* ταυτίζεται με την έννοια του χωρικού «ανήκειν», ως μια οριοθετημένη περιοχή με συγκεκριμένη ταυτότητα. Ειδικά σε περιόδους κοινωνικό-πολιτικό-οικονομικής ανασφάλειας οι τοπικές ταυτότητες έχουν την τάση να αναδιπλώνονται στον εαυτό τους, δημιουργώντας ένα προστατευτικό τείχος γύρω τους, με διαχωριστικές οριοθετήσεις που σκιαγραφούν και τον χώρο περιφράσσοντας τον. Δημιουργείται ένας συναισθηματικός δεσμός μεταξύ του ανθρώπου με το περιβάλλον του που συχνά εκφράζεται ως εθνικισμός, τοπικισμός ή ρατσισμός και εναντιώνεται στη ρευστότητα και το αβέβαιο της εποχής. Η Doreen Massey αναγνωρίζει ότι κάθε τόπος έχει όντως χαρακτήρα και ατμόσφαιρα, αλλά αυτά δεν προέρχονται αποκλειστικά από τα εσωτερικά χαρακτηριστικά αλλά και από τις σχέσεις και την ανταλλαγή χαρακτηριστικών με άλλους τόπους, άλλων ταυτοτήτων και άλλων πολιτισμών.

Πιο διεξοδικά, η Massey στο άρθρο της «Spaces and Politics» μας καλεί να (ξανα)φανταστούμε τη χωρικότητα με συγκεκριμένο τρόπο. Να φανταστούμε ότι ο χώρος είναι προϊόν αλληλοσυσχετίσεων. Ότι ο χώρος διαμορφώνεται από μια διαδικασία αλληλοεπιδράσεων. Να φανταστούμε ότι ο χώρος είναι κεντρικής σημασίας αφού αποτελεί τη σφαίρα της ενδεχομενικότητας και της πολλαπλότητας, ενώ χωρίς την πολλαπλότητα δεν μπορεί να υπάρξει χώρος. Τέλος, να φανταστούμε τον χώρο ως άτακτο και ως πηγή αταξίας και αναταραχής. Και αυτό γιατί, αν και αποτελείται από σχέσεις και συσχετίσεις, αυτό δεν τον κάνει εντελώς συνεκτικό⁴¹. Με άλλα λόγια, θα λέγαμε ότι οι σχέσεις διατρέχουν το χωρικό και συμβαίνουν σε αυτό, ενώ την ίδια στιγμή ο χώρος γεννιέται στο σημείο συνάντησης πολλαπλών σχεσιακών διεργασιών. Ο χώρος για την Massey δεν είναι κάτι κλειστό, σταθερό και προκαθορισμένο, αλλά βρίσκεται σε μια διαδικασία συνεχούς γίνεσθαι που τον καθιστά ανοιχτό στην εξάρθρωση και την ενδεχομενικότητα.

Η Massey μετατοπίζει τη συζήτηση από το χωρικό στο τοπικό, όπως είπαμε και πιο

41 Doreen Massey, «Spaces of Politics», στο Doreen Massey, John Allen και Phil Sarre (επιμ.), *Human Geography Today* (Cambridge: Polity Press, 1999), σελ. 279-294.

πάνω. Η διαφορετικότητα και η πολλαπλότητα των στοιχείων (διαφορετικές φυλές, δραστηριότητες, ταυτότητες) που συνυπάρχουν και αντιτίθενται σε έναν τόπο μας δίνουν την εικόνα ότι κάθε τόπος είναι κατεξοχήν διαφορετικός από οποιονδήποτε άλλον. Κάθε τόπος μοιάζει να έχει τη δική του ιστορική κοινωνικο-πολιτικο-οικονομική πορεία, ως προϊόν των ετερογενών «υλικών» (σχέσεων) που τον απαρτίζουν. Η Massey μιλάει για τη μοναδικότητα ενός τόπου, αλλά όχι όπως τον εννοούν αντιλήψεις, είτε από τον χώρο της γεωγραφίας είτε όχι, που συνδέουν την ταυτότητα ενός τόπου με υποθέσεις περί αυθεντικότητας, μοναδικότητας και περιχαράκωσης. Η μοναδικότητα ενός τόπου δεν είναι αποτέλεσμα της απομόνωσης και της κλειστότητας μεταξύ των ορίων, αλλά των σχέσεων με άλλους τόπους και γεωμετρικές δυνάμεις⁴². Η συνύπαρξη και η συγκατοίκηση με τον «Άλλον» είναι αυτή που παράγει τη μοναδικότητα, μόνο που αυτή δεν είναι σταθερή αλλά διαρκώς βρίσκεται υπό διαπραγμάτευση με όλο το φάσμα των ταυτοτήτων και όλες τις εξουσίες που παράγονται. Αυτό το σκεπτικό το αναπτύσσει στο άρθρο της «A Global Sense of Place»⁴³ και συγκροτεί αυτό που έχει ονομάσει «μια προοδευτική θεώρηση του τόπου». Σκέφτεται το παγκόσμιο μέσα στο τοπικό και αντίστροφα, υποστηρίζοντας ότι οι τόποι δεν ταυτίζονταν ποτέ, και πολύ λιγότερο σήμερα, με μια συγκεκριμένη και μοναδική κοινότητα. Αντιθέτως, η πολλαπλότητα των κοινοτήτων ή κοινωνικών ομάδων που συγκατοικούν σε έναν τόπο δημιουργούν τη χρωματική παλέτα του με διαφοροποιήσεις, πολλαπλές συγκρούσεις και ανακατατάξεις που συνδέονται με τον τόπο. Ποια ταυτότητα θα υπερισχύσει κάθε φορά είναι προϊόν συνεχούς κοινωνικής διαπραγμάτευσης και σύγκρουσης.

42 «Διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και άτομα είναι τοποθετημένα στην κοινωνία και στον χώρο (απόλυτα και σχεσιακά) με πολύ διαφορετικό τρόπο και έχουν πολύ διαφορετικές δυνατότητες ελέγχου στις κοινωνικές σχέσεις και διασυνδέσεις που συγκροτούν έναν τόπο, δυνατότητες που συνδέονται με το φύλο, την κοινωνική τάξη, την εθνότητα, τον τόπο κατοικίας. Οι δραματικές ανισότητες δύναμης διαμορφώνουν διαφορετικές αντιλήψεις για τον τόπο –εντέλει διαφορετικούς τόπους» στο Ντίνα Βαΐου, Κωστής Χατζημιχάλης, *Ο Χώρος στην Αριστερή Σκέψη* (Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς/νήσος, 2012), σελ. 190.

43 Doreen Massey, *Space, Place and Gender* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994), σελ. 146-157.

Ετερότητα, καθαρότητα, περιφραξη

*Φθονούσα τους ανθρώπους
που έχουν έναν θεό
να γραπωθούν, ενώ εγώ...*

Georges Bataille

Το θέμα της μιαιρότητας έχει απασχολήσει μεγάλο μέρος της ανθρωπολογικής έρευνας και όχι μόνο, εδώ και πολλές δεκαετίες, με βασική ίσως εκπρόσωπο τη Mary Douglas και το βιβλίο της *Καθαρότητα και κίνδυνος: Μια ανάλυση των εννοιών της μιαιρότητας και του Ταμπού*.

Η Mary Douglas επιχειρεί να φτιάξει ένα γενικό σχήμα ανάγνωσης και διαχείρισης της έννοιας της καθαρότητας, ένα εγχείρημα που μοιάζει όχι μόνο μεγαλεπήβολο, αλλά και δύσκολο. Πηγή αυτής της προσπάθειας είναι το πλούσιο πληροφοριακό υλικό που η ανθρωπολογία του 20ου αιώνα έχει συλλέξει και αφορά «πρωτόγονες»⁴⁴ (μη δυτικές) κοινωνίες και τις τελετουργίες τους. Μέσα από το υλικό αυτό, διαβάζει με νέα ματιά σημαντικές έννοιες της ανθρωπολογίας, όπως ιερότητα και εγκοσμιότητα, ταμπού και απαγορεύσεις, μαγεία και τελετές, με σκοπό να κατανοηθεί ο πνευματικός κόσμος των κοινωνιών αυτών. Πάνω από όλα η Douglas φωτίζει τη βαρύτητα που η συμβολική διαδικασία κατέχει μέσα σε αυτόν τον λαβύρινθο των εννοιών.

Η Βρετανή ανθρωπολόγος δοκιμάζει την έννοια της καθαρότητας σε εντελώς διαφορετικά μεταξύ τους πολιτισμικά περιβάλλοντα. Πορεύεται μέσα από το μωσαϊκό νόμο, το Λευιτικό, τους Havik Βραχμάνους και την ιεραρχία της κάστας, τον ιατρικό υλισμό και τις ερμηνείες του για να διαψεύσει την άποψη πως η «πρωτόγονη» τελετουργική μίανση δεν εμφανίζει καμία ομοιότητα με τις σύγχρονες ιδέες περί ακαθαρσίας, οι οποίες στηρίζονται στο μοντέλο του κοινωνικού δαρβινισμού. Σχηματικά και χωρίς εμβάθυνση από μεριάς μας, το σχήμα που ακολουθεί ο Frazer και παραθέτει η

⁴⁴ Η Douglas μας καλεί να ξανακοιτάξουμε από κοντά τον όρο «πρωτόγονος», μιας και χρησιμοποιείται σπανίως στην εποχή της και έχει μειωτικές συνδηλώσεις που απορρέουν από το γεγονός ότι κρυφά μέσα μας αισθανόμαστε ανώτεροι, στο *Καθαρότητα και κίνδυνος: μια ανάλυση των εννοιών της μιαιρότητας και του ταμπού*, (Αθήνα: Πολύτροπον, 2006) σελ. 147-149. Παραπέμπουμε στο έργο της Mary Douglas χωρίς όνομα συγγραφέα.

Douglas στο βιβλίο της⁴⁵, περιγράφει την ανθρώπινη εξέλιξη σε τρία στάδια: α) μαγεία, β) θρησκεία και γ) επιστήμη. Η εξελικτική διαδρομή των κοινωνιών, βάσει αυτού του σχήματος, κατά την Douglas είναι αβάσιμη και στηρίζεται σε στοιχειώδεις ανθρωπολογικές, μεταφυσικές και κοινωνικοπολιτικές παραδοχές της εποχής του Frazer. Έτσι, προέκυψε ως ανθρωπολογική γνώση ότι η ηθική εκλέπτυνση αποτελεί σημάδι ανώτερου πολιτισμού και ότι η μαγεία δεν έχει καμία σχέση με την ηθική ή τη θρησκεία. Στην περίφημη πολύτομη μελέτη του Sir James Frazer με τίτλο Ο Χρυσός Κλώνος (1890), το εξελικτικιστικό σχήμα φτάνει στο απόγειο του: μέσα από μια γοητευτική διαδρομή σε ένα αχανές υλικό μύθων, τελετουργιών, παραδόσεων από ολόκληρο τον κόσμο, ο Βρετανός ευγενής φιλοδοξεί να ανιχνεύσει την ιστορία της ανθρωπότητας από την αγριότητα στον πολιτισμό ως μια κανονική διαδοχή σταδίων πνευματικής ανάπτυξης που περνούν από τη μαγεία στη θρησκεία, και από εκεί στην επιστήμη.

Όπως το θέτει ο ίδιος ο Frazer:

«Η μαγεία...ήταν πάντα μια τέχνη και ποτέ μια επιστήμη, γιατί η έννοια της επιστήμης έλειπε τελείως από τον καθυστερημένο ακόμα νου [του πρωτόγονου]. Ο βαθύς λοιπόν μελετητής πρέπει να ψάξει για το νήμα της σκέψης που κρύβεται πίσω από την πρακτική του μάγου. Πρέπει να τραβήξει τις λίγες απλές κλωστές από το μπερδεμένο κουβάρι...Αν η ερμηνεία μου σχετικά με τη λογική του μάγου είναι σωστή, τότε οι δύο μεγάλες αρχές της τείνουν να γίνουν απλώς δύο εσφαλμένες εφαρμογές του συνειρμού των ιδεών: η ομοιοπαθητική μαγεία είναι θεμελιωμένη στο συνειρμό των ιδεών με βάση την ομοιότητα, ενώ η μεταδοτική στο συνειρμό των ιδεών με βάση τη συνάφεια»⁴⁶.

Είναι δύσκολο διαβάζοντας σήμερα αυτές τις εξηγήσεις να συγκρατήσουμε ένα χαμόγελο ειρωνείας απέναντι στην απλοϊκότητα μιας σκέψης ακαδημαϊκού κύρους. Η γοητευτικότητα ωστόσο αυτών των ιδεών δεν μακροζώησε, αλλά λίγα χρόνια μετά τη δημοσίευσή τους άρχισε η συστηματική τους αποδόμηση στο επιστημονικό πεδίο. Πρωτεργάτης αυτού του εγχειρήματος είναι ο Emile Durkheim και η μελέτη του Οι Στοιχειώδεις Μορφές της θρησκευτικής ζωής, που έχτισε τις βάσεις για μια κοινωνιολογία

45 Ο.π., σελ.65-68.

46 Ο Frazer διατυπώνει τον γενικό νόμο των μαγικό πράξεων ως νόμος της συμπάθειας. Αυτόν θα τον επιμερίσει σε δύο είδη, τα οποία ορίζουν δύο διακριτούς, αν και συχνά αλληλεπικαλυπτόμενους, τύπους μαγείας: το νόμο της ομοιότητας (similarity) και ομοιοπαθητική μαγεία (homeopathic magic), από τη μια μεριά, νόμο της συνάφειας (contact) και μεταδοτική μαγεία (contagious magic), από την άλλη. James Frazer, Ο χρυσός κλώνος, I-IV, μτφρ. Μπονίτα Μπικάκη, (Αθήνα: Εκάτη) 1990-1994, τ. Α σελ. 27.

της θρησκείας, αλλά άξιες αναφοράς είναι και οι εργασίες του Marcel Mauss και Henri Hubert «Essai sur la nature et la fonction du sacrifice» (Πραγματεία για τη φύση και τη λειτουργία της θυσίας) και «Esquisse d' une théorie générale de la magie» (Σχεδιάγραμμα μιας γενικής θεωρίας για τη μαγεία).

Έτσι και η Mary Douglas με τον δικό της τρόπο ακολουθώντας τα βήματα των δασκάλων της και έχοντας πάντα στο μυαλό της τον Robertson Smith⁴⁷, διαβάζει ξανά τα ιερά κείμενα αλλά και τις μέχρι τώρα ανθρωπολογικές παραδοχές για να συνδέσει τη θρησκεία με τη μαγεία. Έχοντας ως εργαλείο της τη μεταβλητή της καθαρότητας θεωρεί πως οι ιδέες για την ακαθαρσία και τη βρομιά στη Δύση μπορεί να βασίζονται στους κανόνες υγιεινής, αλλά κατέχουν εξέχουσες θέσεις στις πρακτικές της συμβολικής κατασκευής της κοινωνικής ζωής.

Ο βασικός άξονας της σκέψης της στηρίζεται στον ορισμό της ακαθαρσίας. Υιοθετεί έναν «παλιό ορισμό της ακαθαρσίας σύμφωνα με τον οποίο η βρομιά είναι ύλη εκτός τόπου».⁴⁸ Η ύλη εκτός τόπου, προϋποθέτει την ύπαρξη ενός τόπου, ενός συνόλου σημείων βάσει του οποίου παίρνουν νόημα οι ανθρώπινες αξιολογικές κρίσεις. Σκεφτόμαστε την έννοια της μιαιρότητας σε σχέση πάντα με ένα επίπεδο αναφοράς, ένα επίπεδο καθαρότητας. Μόνο εάν οριστούν τα όρια της καθαρότητας μπορεί κανείς να εστιάσει στην εξορισμένη ύλη, στην ύλη εκτός τόπου. Τα στοιχεία που δεν χωρούν σε ένα αυστηρό ταξινομικό σύστημα μπορεί να αλλάζουν μορφή ανά ιστορικές περιόδους, αλλά δεν παύουν να γίνονται αντιληπτά ως τέτοια. Η αμφισημία, η ανωμαλία, το σύστημα ταξινόμησης, η σχετικότητα είναι μερικές από τις λέξεις κλειδιά που μας βοηθούν να κατανοήσουμε την ακαθαρσία πριν αυτή ενταχθεί στη γνώση μας για τους παθογόνους οργανισμούς και τα βακτηριολογία.

Η ακαθαρσία είναι ύλη εκτός τόπου. Η προσέγγιση αυτή είναι πολύ γόνιμη. Συνεπάγεται βασικά δύο συνθήκες: ένα σύνολο διατεταγμένων σχέσεων και μια παράβαση αυτής της τάξης. Συνεπώς, η ακαθαρσία ποτέ δεν αποτελεί ένα μοναδικό, μεμονωμένο γεγονός. Όπου υπάρχει ακαθαρσία υπάρχει και σύστημα. Η ακαθαρσία είναι το υποπροϊόν μιας συστηματικής ταξινόμησης και κατηγοριοποίησης της ύλης,

47 Ο William Robertson Smith (1846-1894) υπήρξε κριτικός μελετητής της Βίβλου, γλωσσολόγος και ιστορικός της θρησκείας. Διορισμένος καθηγητής Ανατολικών γλωσσών στο πανεπιστήμιο του Αμπερντίν, παύθηκε από τα καθήκοντά του το 1880 και ανέλαβε την έκδοση της *Encyclopaedia Britannica* και κατόπιν την έδρα της Αραβικής στο πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ. Τα δύο πιο σημαντικά του έργα που βοήθησαν στην ανάπτυξη της κοινωνιολογίας είναι το *Kinship and Marriage in Early Arabia* (1885) και *Lectures on the Religion of the Semites* (1889).

48 Mary Douglas, *Καθαρότητα και κίνδυνος*, σελ. 85.

δεδομένου ότι η ταξινόμηση αυτή συνεπάγεται την απόρριψη των ανάρμοστων στοιχείων. Αυτή η ιδέα της ακαθαρσίας μας οδηγεί κατευθείαν στο πεδίο του συμβολισμού και υπόσχεται μια σύνδεση με πιο προφανή συμβολικά συστήματα καθαρότητας⁴⁹.

Σε αυτό το σημείο, πρέπει να γίνει σαφές πόσο κρίσιμη είναι η έννοια της σχετικότητας για την προσέγγιση της ακαθαρσίας από την Douglas, καθώς συγκροτεί το έδαφος πάνω στο οποίο θα τεκμηριώσει τόσο τα τελετουργικά μίανσης όσο και τη σύγχρονη υγιεινή. Η μίανση δεν μπορεί να αποτελέσει ένα μεμονωμένο γεγονός και δεν μπορεί να ερμηνευτεί έξω και πέρα από οποιοδήποτε ταξινομικό σύστημα ιδεών. Η σύνδεσή της με μια ολοκληρωμένη δομή σκέψης αποτελούμενη από όρια και περιθώρια είναι αναπόφευκτη και δεν μπορεί να νοηθεί έξω από αυτά. Για να ενισχύσει η συγγραφέας τα βασικά της επιχειρήματα πάνω σε αυτή τη θέση, στηρίζεται στο Λευιτικό και προβάλλει τον αλληγορικό χαρακτήρα των απαγορεύσεων του για να αναδείξει τη μεταφορικότητα που επιφορτίζει τον πολιτισμό του καθαρού και ρυπαρού. Συνδέει την καθαρότητα με την ιερότητα και αναδεικνύει το νόημα που παίρνει η τελευταία στο τρίτο βιβλίο της Πεντατεύχου⁵⁰.

Ιερό

Η ιερότητα/αγιότητα υπερβαίνει τις έννοιες της δικαιοσύνης και της ηθικής καλοσύνης. Συναντάται στο Θεό και η ρίζα της λέξης σημαίνει «χωρίζω», μας επισημαίνει η Douglas⁵¹. Η εβραϊκή λέξη gadosh=χωριστός αντιστοιχεί ακριβώς στη σημασία της λατινικής λέξης sacire=χωρίζω. Ο Giorgio Agamben ορίζοντας τη θρησκεία ως «αυτό που αποσπά αντικείμενα, τόπους, ζώα ή ανθρώπους από την κοινή χρήση και τα μεταφέρει σε μια ξεχωριστή σφαίρα», συμφωνεί και αυτός στο ότι δεν νοείται θρησκεία χωρίς διαχωρισμό-διάζευξη, αλλά και ότι κάθε διαχωρισμός εμπεριέχει ή διατηρεί εντός του ένα θρησκευτικό πυρήνα⁵².

Αμέσως αμέσως, γίνεται λόγος για κάθε τι που είναι άγιο/ιερό και κάθε τι που είναι βδελυρό/βέβηλο. Το ιερό, πάνω από όλα, είναι το πλήρες, το όλον, το καθαρό. Αναφέρεται στην τελειότητα, που δεν μένει στα όρια της θεϊκής ευλογίας σε ατομικό

49 *Ο.π.*, σελ. 85-86.

50 Η Πεντάτευχος αναφέρεται στα πρώτα πέντε βιβλία της Εβραϊκής Βίβλου.

51 *Ο.π.*, σελ. 108.

52 Giorgio Agamben, *Βεβηλώσεις*, μτφρ. Π. Τσιαμούρας, (Αθήνα: Άγρα, 2006). σελ. 122.

επίπεδο, αλλά περνάει και στην κοινωνική σφαίρα συνθέτοντας την ηθική και τη συμπεριφορά των μελών μιας κοινότητας βάσει της ιδέας της αγιότητας, που οι άνθρωποι οφείλουν να κατακτήσουν έως το πέρας της ζωής τους. Με την ίδια λογική λειτουργεί και ο στρατιώτης του Ισραήλ αλλά και ολόκληρο το στρατόπεδό του, αποκλείοντας τις σωματικές εκκρίσεις από τον «ιερό» χώρο του στρατοπέδου και άρα τον κίνδυνο, με γνώμονα την κατάκτηση της ευλογίας, σύμφωνα με το παράδειγμα της Douglas. «Εν ολίγοις η ιδέα της αγιότητας έλαβε εξωτερική, φυσική έκφραση, στην πληρότητα του σώματος θεωρουμένου ως τέλειο δοχείο»⁵³. Το φυσικό σώμα και το νέο του χρέος συνδέεται με το κοινωνικό σώμα και την επιταγή της διατήρησης της καθαρότητας όχι μόνο στα ίδια τα σώματα, αλλά και στον χώρο που τα περιβάλλει.

Μελετώντας τις μη δυτικές τελετουργικές παραδόσεις, σε μια προσπάθεια να τις τοποθετήσει δίπλα στο κυρίαρχο δυτικό πρότυπο, η Douglas μιλάει για την ίδια τη διαδικασία της τελετής και τη σημασία της. Η έντονη αντι-τελετουργική παράδοση που οικοδομήθηκε από το ευαγγελικό κίνημα στη δυτική σκέψη, διαχώρισε την τελετουργία από το θρησκευτικό συναίσθημα, την κατέστησε κενή νοήματος εξωτερική εκδήλωση που παραμένει δεμένη σε μια αληθινή εσωτερική πίστη. Γίνεται, έτσι, σαφές ότι το πνευματικό βάθος και η θρησκευτική ειλικρίνεια κρίνονται πάνω στη σχέση εσωτερικότητας-εξωτερικότητας, όπου η πρώτη ισοδυναμεί με μια αγνή εσωτερική πίστη ενώ η δεύτερη με θεσπισμένους τύπους εκδήλωσης.

Η ριζοσπαστική θέση της Douglas τροφοδοτείται από τη σημασία της συμβολικής διαδικασίας και συνδέει το εσωτερικό με το εξωτερικό. Δεν υπάρχει εξολοκλήρου εσωτερική θρησκεία, χωρίς τύπους και κανόνες, χωρίς λειτουργίες και εξωτερικά σημεία μιας εσωτερικής κατάστασης. Η καρδιά του ιερού είναι εξ ορισμού το ριζικά άφατο και κάθε ονομασία ή κάθε σύμβολο που συνδέεται μαζί του έχει μια σχέση εξωτερική. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει, ότι το θεμελιώδες βίωμα του ιερού είναι απεριόριστα μεταφράσιμο διαμέσου των συστημάτων συμβόλων τα οποία χρησιμοποιούν οι ποικίλες θρησκείες.

Κατά την Douglas:

«Οι κοινωνικές τελετουργίες δημιουργούν μια πραγματικότητα η οποία δεν θα ήταν τίποτα, δίχως αυτές. Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι η τελετουργία είναι κάτι παραπάνω για την κοινωνία από ότι οι λέξεις για τη σκέψη. Διότι, είναι πάντα

⁵³ Καθαρότητα και κίνδυνος: μια ανάλυση των εννοιών της μιαιότητας και του ταμπού, σελ. 111-112.

δυνατό πρώτα να γνωρίσουμε κάτι και μετά να βρούμε τις λέξεις για να το εκφράσουμε. Είναι αδύνατον, όμως να έχουμε κοινωνικές σχέσεις χωρίς συμβολικές ενέργειες»⁵⁴.

Πάνω σε αυτό το πλαίσιο, οι δυτικές, κοσμικές και μη θρησκευτικές τελετουργίες λειτουργούν, λέει η Douglas, ως μηχανισμοί εστίασης, ως μνημοτεχνική μέθοδος, ως έλεγχος της εμπειρίας.⁵⁵ Προκαθορίζεται ο χρόνος και ο χώρος ενεργοποιώντας μέσα μας προσδοκίες. Με τις τελετουργίες ορίζεται δηλαδή, ένα πλαίσιο που θα μας προετοιμάσει για συγκεκριμένες εμπειρίες. Αυτό το πλαίσιο αποτελεί όριο του τι θα συμπεριληφθεί και τι θα αποκλεισθεί. Δημιουργείται, δηλαδή, ένας τόπος που χωρίζει τον κόσμο σε βατές και άβατες περιοχές, περιοχές που δικαιολογούν την αποφυγή της μόλυνσης βάσει του φόβου για τον κίνδυνο⁵⁶. Η τελετουργία διαμεσολαβεί τις σχέσεις μας και σχηματοποιεί τις εμπειρίες μας παράγοντας συγκεκριμένο νόημα στα πλαίσια της ευταξίας και της καθαρότητας, με τη μόνη προϋπόθεση να υπάρχει εμπιστοσύνη στα εξωτερικά σημάδια που συμβολίζει.

Πρέπει να λάβουμε υπ' όψη, σε αυτό το σημείο, ότι σε αντίθεση με άλλους πολιτισμούς, λέει η Douglas, οι εμπειρίες μας και οι τελετουργίες μας, συντελούνται σε διαφορετικά πεδία. Η εμπειρία μας είναι καταταμημένη και άρα κάθε εμπειρία και κάθε τελετουργία έχει τα δικά της σύμβολα και το δικό της πλαίσιο αναφοράς, εν αντιθέσει με τους πολιτισμούς που το πεδίο συμβολικής δράσης είναι ένα. Πολλοί πρωτόγονοι πολιτισμοί διέπονται από ενότητα και κάθε εμπειρία ταξινομείται σε ένα ολόκληρο σύμπαν –όπως ένας κήπος της ανατολής, μας επισημαίνει ο Foucault μιλώντας για τις ετεροτοπίες. Ο παραδοσιακός περσικός κήπος, ένας τόπος ιερός που συνενώνει στον ορθογώνιο του χώρο τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα και έναν ακόμη πιο ιερό χώρο από τους άλλους στο κέντρο του, σαν τον ομφαλό της γης, το σιντριβάνι. Ο κήπος είναι το πιο μικρό κομμάτι του κόσμου και ταυτόχρονα όλος ο κόσμος⁵⁷.

Υπό το πρίσμα αυτό, βλέπουμε τι σημαίνει η οριοθέτηση, ο διαχωρισμός και η τάξη στα πλαίσια της υγιεινής και της καθαρότητας στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων στους διάφορους πολιτισμούς. Και εμείς και οι «άλλοι» αιτιολογούμε την αποφυγή της ρυπαρότητας βάσει του φόβου μας για τον κίνδυνο. Η διαφορά μας δεν έγκειται στη

54 *Ο.π.*, σελ. 127-128.

55 *Αυτ.*

56 *Ο.π.*, σελ. 139.

57 Michel Foucault, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος (Αθήνα: Πλέθρον, 2012), σελ. 265.

πίστη μας για την επιστήμη και τη μικροβιολογία από τη μία, ή στα σύμβολα από την άλλη, διαφορά άτοπη κατά την Douglas, αφού και οι δύο βασιζόμαστε σε συμβολικές συμπεριφορές, παρά στο γεγονός ότι η οπτική της εμπειρίας είναι διαφορετική.

Διακρίνοντας, λοιπόν, την κατεστημένη εμπειρία κυρίως στους δυτικούς πολιτισμούς από την εμπειρία ως ολικό φαινόμενο σε διάφορους «πρωτόγονους» πολιτισμούς, θα μπορούσαμε να προβληματιστούμε πέρα από τα δύο αυτά ξεχωριστά συστήματα, στηριζόμενοι στην ενδεχομενικότητα και στη διαφορετική πρόσληψη του βιώματος μιας κοινωνίας, μιας ομάδας, οικογένειας ή ενός μεμονωμένου ανθρώπου, που εντοπίζεται νοηματικά έξω από το διαχωρισμό πρωτόγονου-δυτικού και άπτεται του ζητήματος του «εξορθολογισμού»⁵⁸.

Τάξη και αταξία/μορφή και αμορφία

Ύστερα από αυτήν την παρένθεση, σχετικά με την διαφορετική οπτική της εμπειρίας, ανατρέχουμε πίσω στη μελέτη της τελετουργίας και τον κομβικό ρόλο που παίζει σε αυτήν η αταξία. Η αταξία είναι αυτή που καταστρέφει την τάξη, αλλά την ίδια στιγμή είναι αυτή που γεννά συνεχώς και αενάως καινούρια σχήματα και πρότυπα. Με λίγα λόγια, μας λέει η Douglas, «η αταξία συμβολίζει τόσο τον κίνδυνο όσο και τη δύναμη»⁵⁹.

Τα τελετουργικά ισχυρίζεται ότι αναγνωρίζουν αυτή τη δύναμη που βρίσκεται στην αταξία και είναι αυτά που κατά το ξεδίπλωμά τους επιδιώκουν να αποκαλύψουν τις αλήθειες και τις ικανότητες που κρύβονται στο ασυνείδητο, στα όνειρα, στο παραλήρημα και τη λιποθυμία, στην αταξία της σκέψης και της τρέλας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας τελετής είναι η απομάκρυνση του μάγου από τα πλαίσια της κοινότητας και του ελεγχόμενου συμβολικού συστήματος για λίγα λεπτά χάριν της γνωριμίας του με καινούριες δυνάμεις που κατοικούν στο δάσος. Ή στις ετήσιες τελετές της βροχής στη φυλή Ehanz της Τανζανίας, όπου στη περίπτωση που δεν βρέξει όταν το αναμένουν, υποπτεύονται ότι έχει μεσολαβήσει κάποιου είδους μαγεία. Επιλέγουν τότε κάποιον με βραδεία αντίληψη και τον στέλνουν στο δάσος να καταστρέψει το έργο του μαγανευτή.

58 Η ανάγκη για μερικότητες μέσα σε γενικευμένα παραδείγματα γνώσης και σκέψης μας δίνει το άνοιγμα να αναζητήσουμε συμπεριφορές σε οποιοδήποτε γεωγραφικό και κυρίαρχα νοηματοδοτημένο περιβάλλον που δεν ανταποκρίνονται σε αυτόν τον συμπαγή διαχωρισμό. Τέτοια πιθανά παραδείγματα δεν μπορούν να ιδωθούν ξέχωρα από το ζήτημα της εργασίας και του καταμερισμού της, αλλά κυρίως ξέχωρα από την ιστορικότητα. Μια ομάδα ή μια κοινωνία ή ακόμη και ένα μεμονωμένο άτομο, διαλέγει να συμβολίσει το βίωμα του ιερού από το οποίο συγκλονίζεται είτε με προϋπάρχοντα σύμβολα είτε αντιθέτως επινοεί καινούρια και έτσι σιγά σιγά εδραιώνεται ένα καινούριο πολιτισμικό μόρφωμα, ένα καινούριο ιστορικό κοσμοείδωλο.

59 Mary Douglas, *Καθαρότητα και κίνδυνος*, σελ. 181.

Αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι που μπορούν να κινηθούν σε απρόσιτους εγκεφαλικούς τόπους κατέχουν μια εξέχουσα δύναμη κατά την επιστροφή τους στο γνώριμο περιβάλλον. Αυτή η δύναμη δεν είναι διαθέσιμη σε αυτούς που παρέμειναν εγκλωβισμένοι στα απόλυτα ελεγχόμενα όρια της κοινότητας.

Αυτές οι σκέψεις οδηγούν την Douglas να καταπιαστεί με τη σχέση *μορφής* και *αμορφίας* και το πώς αυτή αρθρώνεται ή όχι, ώστε να κατανοήσουμε περαιτέρω την έννοια της μιαιρότητας. Η παραπάνω σχέση παράγει ενδιάμεσες επικράτειες, μεσοδιαστήματα και περιθώρια και αυτό γίνεται πιο ξεκάθαρο στις δοξασίες της κοινωνίας. Προσεγγίζει, λοιπόν, η συγγραφέας, εκείνους τους τύπους ανθρώπων που αποκαλούνται περιθωριακοί και δεν συμπεριλήφθηκαν στον σχεδιασμό της κοινωνίας, είτε μιλάμε για τα έμμηνα, είτε έχοντας στο μυαλό μας τις τελετές μύησης αγοριών που μεταβαίνουν από την κατάσταση της εφηβείας σε μια νέα κατάσταση, είτε, τέλος, όταν μιλάμε για εκείνους τους ανθρώπους που αποϊδρυματοποιούνται και προσπαθούν να ενταχθούν στους νόμους του «έξω». Αυτοί οι τύποι ανθρώπων κατοικούν στο «μεταξύ και ανάμεσα»⁶⁰ (betwixt and between) και αποτελούν τη συνθήκη αμορφίας που οι κοινωνικές δομές επιθυμούν να αποκλείσουν. Η παρουσία και μόνο ενός προσώπου σε ένα τέτοιο μεσοδιάστημα είναι αρκετή για να το καταστήσει επικίνδυνο και μιαιρό για τους άλλους είτε βρίσκεται στις βιομηχανικές ή στις προ-βιομηχανικές κοινωνίες, μιας και η αντίδραση θα είναι η ίδια.

«Ο κίνδυνος ελέγχεται από την τελετουργία»⁶¹, μας λέει η Mary Douglas, απομακρύνοντας και διαχωρίζοντας για ένα διάστημα το άτομο που απειλεί την τάξη. Το άτομο αυτό δεν έχει πια θέση στην κοινωνία και είτε μένει μακριά από τους υπόλοιπους «εν τάξει» είτε κοντά τους, όντας πλέον, επιβεβλημένα κάποιες φορές από την ίδια την κοινότητα, εγκληματίας, ελεύθερος να παρανομήσει, να κλέψει και να βιάσει. Φορτίζεται με δύναμη, ανάλογη εκείνης που αναφέραμε περί αταξίας, ικανή να οδηγήσει ακόμη και στον θάνατο.

Πριν συνεχίσουμε την ανάλυση της Douglas, θεμιτό θα ήταν να δούμε και μια διαφορετική θεωρητική προσέγγιση που συνομιλεί με τη γενεαλογία της ανθρωπολογικής θεωρίας της αμφισημίας του ιερού και της τελετουργίας, προερχόμενη από τον Giorgio Agamben.

Ο Agamben αναζητεί τα ίχνη της «γυμνής ζωής» στο ρωμαϊκό δίκαιο και στην

60 Κατά τον Victor Turner.

61 *Καθαρότητα και κίνδυνος: μια ανάλυση των εννοιών της μιαιρότητας και του ταμπού*, σελ. 184.

αινιγματική, αμφίσημη μορφή του «homo sacer» (ιερού ανθρώπου). Αμφίσημη, μιας και πρόκειται για μία έννοια-όριο στη ρωμαϊκή κοινωνική οργάνωση. Στον όρο αυτό, η ιερότητα συνδέεται με την ανθρώπινη φύση. «Ιερός άνθρωπος είναι, όμως, εκείνος που ο λαός τον έκρινε ως ένοχο εγκλήματος· και δεν είναι θεμιτό να θυσιαστεί, αλλά όποιος του αφαιρέσει τη ζωή δεν θα καταδικαστεί για μαιιοκτονία»⁶², αναφέρει χαρακτηριστικά το λήμμα του Ρωμαίου λεξικογράφου στην πραγματεία *De verborum significatu (Περί της σημασίας των λέξεων)*⁶³. Ο «homo sacer» εγκλωβίζεται μεταξύ δύο ορίων, κάπου μεταξύ ιερού και βέβηλου, στο μεταίχμιο του ανθρώπινου και θεϊκού δικαίου, ενώ η θανάτωσή του δεν ταξινομείται ούτε ως θυσία ούτε ως δολοφονία.

«Μακριά από τις θεσπισμένες μορφές του ανθρώπινου και του θεϊκού δικαίου, διανοίγει μια σφαίρα του ανθρώπινου πράττειν που δεν είναι ούτε εκείνη του *sacrum facere* ούτε εκείνη της κοσμικής πράξης»⁶⁴.

Έτσι καμία νομική εγγύηση ή διαμεσολάβηση δεν μπορεί να τον προστατέψει, καμία τελετουργική πράξη δεν μπορεί να τον λυτρώσει, αφού εξαιρείται από την πολιτική και θρησκευτική ζωή. Βρίσκεται σε κατάσταση εξαίρεσης και μπορεί να αφανισθεί. Κάνοντας αυτή την αναλογία, εύλογα βλέπουμε στο σώμα του «homo sacer» τον Εβραίο, τον κομμουνιστή, τον προλετάριο, το φτωχό, τον τρελό, τον μετανάστη, τη γυναίκα, τον ομοφυλόφιλο, τον έτερο, τον ξένο, αυτό το «Άλλο σώμα», που δεν ταξινομείται ούτε ως υποκείμενο ούτε ως αντικείμενο, αλλά είναι μιανό και ανώμαλο στα μάτια της εκάστοτε καθεστηκυίας τάξης: το αποκείμενο⁶⁵. Στο φαντασιακό της κυριαρχίας, ο κοινωνικός θάνατος και η φυσική εξόντωση του Άλλου επιβάλλεται ως «νόμιμο» μέσο ενίσχυσης της ασφάλειας, της ευζωίας και της καθαρής ταυτότητας του πολιτικού σώματος ή γενικότερα ενός ταξινομικού συστήματος, εκείνου που απαρτίζεται από όσους αξίζουν να ζουν.

«Η δολοφονία ενός ιδιάνου δεν είναι εγκληματική πράξη· σε αυτή την αντίληψη μέχρι που απουσιάζει εντελώς ο ρατσισμός, αφού η πρακτική εφαρμογή του θα

62 Giorgio Agamben, *Homo Sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Π Τσιαμούρας, επιμέλεια-επίμετρο Γ. Σταυρακάκης (Αθήνα: Scripta, 2005), σελ. 117.

63 *Ο.π.*, σελ. 117.

64 *Ο.π.*, σελ. 135.

65 Η Julia Kristeva ορίζει ως «αποκείμενο» κάθε στοιχείο που «εκπίπτει ή αποβάλλεται από την κοινωνική ορθολογικότητα του συμβολικού συστήματος, η μιανή ύλη που εκδιώκεται με τρόπο και αποστροφή από το σώμα ως ριζική και εκφυλισμένη ετερότητα, παγιώνοντας έτσι έναν ασφαλή, σταθερό και ακέραιο εαυτό». Παραθέτουμε τη μετάφραση από το απόσπασμα του βιβλίου *Ζωή στο Όριο: Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*, Αθηνά Αθανασίου, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα: 2007, σελ. 97.

απαιτούσε την αναγνώριση μιας ελάχιστης ανθρωπιάς στον Άλλο»⁶⁶.

Η σκέψη του Agamben περιστρέφεται γύρω από την έννοια της κατάστασης εξαίρεσης και συνδιαλέγεται με την περιβόητη θέση του Carl Schmitt για τον κυρίαρχο ως αυτόν που «αποφασίζει για την κατάσταση έκτακτης ανάγκης (εξαίρεσης)»⁶⁷ και την κριτική που ασκεί σε αυτήν ο Walter Benjamin, στην όγδοη θέση του για τη φιλοσοφία της ιστορίας⁶⁸, λέγοντας ότι η κατάσταση έκτακτης ανάγκης⁶⁹ από εξαίρεση έχει μετατραπεί σε κανόνα. Η κατάσταση εξαίρεσης είναι αυτή που θα αποτελέσει καταστατική συνθήκη του νόμου· ο κυρίαρχος μπορεί να την κηρύξει και να επιβεβαιώσει την ομαλή, κανονική ισχύ του νόμου, εκτοπίζοντας οτιδήποτε ή οποιονδήποτε δεν συμμορφώνεται με αυτή. Το παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Agamben είναι το στρατόπεδο συγκέντρωσης και εξόντωσης, ένας τόπος εμβληματικός ως προς την εκδήλωση και άρθρωση της κατάστασης εξαίρεσης, που πρέπει να ιδωθεί «όχι ως ένα ιστορικό γεγονός και ως μια ανωμαλία που ανήκει στο παρελθόν, αλλά, κατά κάποιον τρόπο, ως μια κρυφή μήτρα και νόμο του πολιτικού χώρου εντός του οποίου εξακολουθούμε να ζούμε»⁷⁰. Με βασικό στόχο, σύμφωνα με την κυρίαρχη ρητορική, να αποτραπεί ο κίνδυνος για την ασφάλεια του κράτους, γινόταν και γίνεται άσκηση της εργαλειακής ορθολογικότητας από μεριάς της κυρίαρχης εξουσίας, είτε εγκλείοντας, τότε, στρατευμένους κομμουνιστές και Εβραίους, είτε μετανάστες σήμερα. Η εξόντωση μετατρέπεται σε τεχνική για να διασφαλιστεί η ανωνυμία και του θύτη, αλλά και του θύματος.

Τα στρατόπεδα βρίσκονται έξω από την πόλη και μέσα σε αυτά η ζωή γίνεται γυμνή, άνευ πολιτικών δικαιωμάτων, φονεύσιμη, μη άξια βίου, χωρίς σημασία, εκτεθειμένη στο θάνατο. Τα σώματα είναι γυμνά και ανώνυμα, αναλώσιμα και εξοντώσιμα, μα κυρίως αντικείμενα κάτω από τη δικαιοδοσία μιας εξουσίας που αποφασίζει επί της ζωής και του θανάτου τους.

66 Pierre Clastres, *Για την Εθνοκτονία*, εκδ. Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2015, σελ. 6.

67 Carl Schmitt, *Πολιτική Θεολογία. Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, μτφρ.-σημειώσεις- επιλεγόμενα Παναγιώτης Κονδύλης, (Αθήνα: Λεβιάθαν, 1994).

68 Walter Benjamin, *Θέσεις για τη φιλοσοφία της ιστορίας* (Αθήνα: Λέσχη κατασκόπων του 20ου αιώνα, 2014), σ. 15.

69 Η κατάσταση εξαίρεση ή έκτακτης ανάγκης είναι συνώνυμη με τον φασισμό στο στοχασμό του Benjamin.

70 Giorgio Agamben, *Homo Sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, σελ. 256.

Μιαρότητα

Η Mary Douglas ορίζει τη μιαρότητα ως: *ένα είδος κινδύνου που δεν είναι πιθανό να προκύψει αν οι βασικοί άξονες της δομής, κοσμικοί ή κοινωνικοί, δεν είναι σαφώς καθορισμένοι*⁷¹. Δηλαδή, η βρομιά παράγεται εκεί που υπάρχει ξεκάθαρη δομή. Μονάχα εκεί που ο τόπος είναι αυστηρά προσδιορισμένος μπορούμε να κάνουμε λόγο για *ύλη εκτός του*. Η δύναμη της μόλυνσης δεν κατακτιέται όπως οι άλλες πνευματικές δυνάμεις στα πλαίσια μύησης ή εκπαίδευσης, αλλά συναντάται *εν αδίκω* σε ανθρώπους και ζώα στο νοητό χώρο της μη συνείδησης. Μπορεί να υπάρχει πρόθεση, αλλά η επίδραση δεν εξαρτιέται από αυτή. Το πιθανότερο είναι ο μολυσματικός άνθρωπος να δράσει ακούσια.

«Ένα μιανό πρόσωπο βρίσκεται πάντα εν αδίκω. Δεν βρίσκεται στη σωστή θέση ή απλώς έχει περάσει κάποια οριακή γραμμή που δεν θα έπρεπε να είχε διασχίσει, και αυτή η μετατόπιση δημιουργεί κίνδυνο για κάποιον»⁷².

Το «για κάποιον» στο τέλος της πρότασης, μας δίνει την εντύπωση πως αυτός ο κάποιος ενσαρκώνει το παθητικό υποκείμενο στη διαδικασία της μετάδοσης. Είναι μέσα στα όρια της δομής και απειλείται η κατάσταση του. «Η δύναμη που ενέχει κίνδυνο για τους απρόσεχτους ανθρώπους, είναι μια δύναμη που βρίσκεται στη δομή των ιδεών, μια δύναμη χάρη στην οποία η δομή προστατεύει τον εαυτό της»⁷³. Και η δομή των ιδεών με τη σειρά της είναι ευάλωτη στα όριά της.

Το σώμα

Η Douglas δεν έχει δοκιμάσει ακόμη το πιο δυνατό της μεθοδολογικό της εργαλείο. Η σταδιακά επίμονη αναφορά στη μόλυνση θα φέρει στο προσκήνιο την αντιστοιχία της κοινωνικής δομής με τη δομή του φυσικού σώματος και έτσι θα αποκαλυφθεί το επιχείρημα της για τα εξωτερικά όρια και τις διασχίσεις τους.

Το ανθρώπινο σώμα με τις λειτουργίες του, τα εξωτερικά του όρια και την εσωτερική του δομή είναι μια συμβολική μικρογραφία του εκάστοτε κοινωνικού συστήματος με τα δικά του όρια και τη δική του εσωτερική λογική, μας εξηγεί. Τα όρια του σώματος

71 *Ο.π.*, σελ. 213.

72 *Ο.π.*, σελ. 213-214.

73 *Ο.π.*, σελ. 214.

φορτίζονται επικίνδυνα και παραλαμβάνουν ένα τεράστιο συμβολικό βάρος. Τα περιθώρια του κοινωνικού σώματος θα αναζητήσουν τα πιο ευπαθή φυσικά σημεία για να τα επιφορτίσουν με το συμβολικό τους χρέος. Τα περιθώρια, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, απαιτούν ιδιαίτερη προσοχή, είναι επικράτειες κινδύνου και συσσωρεύουν ανεξέλεγκτες σημειακές ενέργειες.

Η Douglas χαρτογραφεί τα είδη της κοινωνικής μιαιρότητας που απειλούν τα σύνορα μιας κοινότητας επιτυγχάνοντας έτσι τη στενή συσχέτιση, που θέλει να δώσει με το ανθρώπινο σώμα. Διακρίνει πρώτον, τον κίνδυνο που πιέζει τα εξωτερικά όρια· δεύτερον, τον κίνδυνο από την υπέρβαση των διαχωριστικών γραμμών του συστήματος· τρίτον, τον κίνδυνο στα όρια των διαχωριστικών γραμμών και τέταρτον, τον κίνδυνο από τις εσωτερικές αντιφάσεις, όταν, δηλαδή, κάποιες από τις πρωτεύοντες παραδοχές αίρονται από κάποιες άλλες και έτσι το σύστημα παλεύει για την εκ νέου θεμελίωσή του.

Οι σωματικές περιοχές που αναλαμβάνουν το συμβολικό φορτίο της μιαιρότητας δεν είναι άλλες από τα ίδια τα ανοίγματα και τις τρύπες του ανθρώπινου σώματος. Τα κόπρανα, το αίμα, το σάλιο, τα δάκρυα, τα έμμυνα, τα σεξουαλικά υγρά συνθέτουν το πεδίο της καθαρότητας και παίρνουν διαφορετικό συμβολικό χαρακτήρα από κοινωνία σε κοινωνία, παράγοντας διαφορετικές ερμηνείες και διαφορετικά διαχειριστικά μοντέλα. Το κεφάλι ως κέντρο, το σώμα ως πολιορκημένη πόλη, η απώλεια σπέρματος, η σεξουαλικότητα, η βαρύτητα του μαγειρεμένου φαγητού, τα σύμβολα της πέψης και η σημασία της αφοδευσης απελευθερώνονται από τη φυσική τους αξία και εισβάλλουν καθοριστικά στη συμβολική σφαίρα του κοινωνικού. Η επίδραση της βιολογίας είναι έξω από αυτό το πολύχρωπο συμβολικό πεδίο. Σε πολλές κοινωνίες η σωματική μόλυνση δηλώνει άμεσα την ίδια την μόλυνση της κάστας. Στον βαθμό που η καθαρότητα μιας κοινωνικής κατηγορίας τοποθετείται σε πρωτεύουσα θέση στη δομή της, το οργανικό είναι εκείνο που πρώτα πρώτα αναλαμβάνει να αποκρούσει τις εισβολές του ξένου αίματος και εν συνεχεία να συμβολίσει μια τέτοια απόκρουση. Και στο βαθμό που η μόλυνση της κάστας προκύπτει από τη σεξουαλική πράξη, η γυναίκα χρεώνεται με το ρόλο της πύλης που θα πρέπει να ανοίγει αυστηρά βάσει της ιεραρχίας της εκάστοτε κοινωνίας. Η μοιχεία συνιστά έγκλημα, μολύνει την κάστα και αναπαράγει τον κίνδυνο της μίανσης.

Πρέπει να αναγνωρίσουμε, λέει η Douglas, «... ότι η τελετουργία είναι μια απόπειρα δημιουργίας και διατήρησης ενός ιδιαίτερου πολιτισμού, ένα ιδιαίτερο σύνολο

αξιωμάτων μέσα από τα οποία ελέγχεται η εμπειρία». Και συνεχίζει: «Κάθε πολιτισμός είναι μια σειρά από αλληλοσυνδεόμενες δομές που περιλαμβάνουν κοινωνικές μορφές, αξίες, κοσμολογία, το σύνολο των γνώσεων μέσω των οποίων διαμεσολαβείται κάθε εμπειρία... Οι τελετουργίες ενσαρκώνουν τη μορφή των κοινωνικών σχέσεων και δίνοντας ορατή έκφραση στις σχέσεις αυτές επιτρέπουν στους ανθρώπους να κατανοήσουν την ίδια τους την κοινωνία. Οι τελετουργίες επενεργούν στο πολιτικό σώμα χρησιμοποιώντας το συμβολικό μέσον του φυσικού σώματος»⁷⁴.

Ηθική

Στο τέλος της μελέτης της η Douglas διατηρεί όλα τα βασικά σχήματα που προέκυψαν στην ερευνητική της πορεία και συνεχίζει να μας φανερώνει την έντονη σχετικότητα της εννοιολογικής της μεταβλητής, περιγράφοντας αυτή τη φορά τον κομβικό χαρακτήρα της ηθικής σε σχέση με την καθαρότητα.

Οι ηθικοί κώδικες θεμελιώνονται σε ένα συμβολικό σύμπαν καθαρού και βρόμικου. Ακόμη και αν μια κοινωνία δεν χειρίζεται αυστηρούς μηχανισμούς τιμωρίας για αυτούς που έχουν ξεπεράσει τα όρια και απλά ενεργοποιεί τεχνικές εξαγνισμού, η φυσική διάσχιση των κοινωνικών συνόρων παραμένει μια επικίνδυνη μόλυνση. Και η σεξουαλική μόλυνση συνιστά το πιο πρόσφορο παράδειγμα για την Douglas για να περιγράψει τελικά ένα σύστημα που βρίσκεται σε διαρκή πόλεμο με τον εαυτό του. Γιατί η αυστηρότητα που χαρακτηρίζει τους αναπαραγωγικούς κώδικες διάφορων κοινωνιών δεν αποκλείει την ύπαρξη άλλων πιο χαλαρών κανόνων, που ιεραρχούν τις κοινότητες στις οποίες εφαρμόζονται βάσει εντελώς διαφορετικών κριτηρίων. Επιστρατεύει πλήθος παραδειγμάτων για να αποδείξει ότι η έννοια της μόλυνσης σε τέτοιες κοινωνίες φορτίζει με διαφορετικό τρόπο τη σεξουαλική δραστηριότητα, μαρτυρώντας τελικά και την ιδιαίτερη θέση που αυτή καταλαμβάνει στα αντίστοιχα συμβολικά σύμπαντα. Και μια τέτοια χαλαρότητα απαιτείται για να αποκαλύψει τις ρωγμές των ίδιων των ταξινομητικών συστημάτων, ρωγμές που στο μέλλον μπορεί να γεννήσουν κάτι καινούριο.

Ουσιαστικά, ολοκληρώνει, έτσι, τη μελέτη της με μια αισιόδοξη προσέγγιση που επιθυμεί να αναδείξει τη βαρύτητα που φέρει το ανθρώπινο ανικανοποίητο στο ζετύλιγμα

⁷⁴ Mary Douglas, *Καθαρότητα και κίνδυνος*, σελ. 238-239.

της ανθρώπινης μοίρας. Η επιβολή ενός πολιτισμικού καθεστώτος οδηγεί συχνά στην αμηχανία ή στην αντίφαση και αυτή η δυνατότητα αντίφασης προσφέρει το έδαφος για έναν συμβολισμό, τελικά, που δε θα εξορίζει αλλά θα προϋποθέτει την αμφισημία. «*Η καθαρότητα είναι ο εχθρός της αλλαγής, της αμφισημίας και του συμβιβασμού*»⁷⁵ και επομένως με το πέρασμα από μη δυτικά τελετουργικά που απρόσμενα δίνουν χώρο στην ακαθαρσία βεβαιώνεται για την αξία της ρυπαρότητας στην κοινωνική εξέλιξη.

Η αμφισημία, ως ύλη εκτός τόπου, δεν μπορεί παρά να αποτελεί μια γόνιμη έννοια, μια συνθήκη, που στη σύνθεσή της με το παρελθόν και τις κυρίαρχες πραγματώσεις του, θα ορίσει ένα νέο συμβολικό κόσμο. 'Αλλωστε το τέλος επιφυλάσσει πάντα θάνατο, θάνατο και αποσύνθεση, αποσύνθεση και γονιμότητα.

Η περιήγηση της Mary Douglas μέσα από προνεωτερικά και μη δυτικά παραδείγματα καλλιέργησε, ουσιαστικά, ένα ευρύ πεδίο βάσει του οποίου οι έννοιες του καθαρού και του ρυπαρού απέκτησαν νέες διαστάσεις. Η ρευστότητα του όρου καθαριότητα συνοδεύει την ανθρώπινη σκέψη από τη γέννησή της. Τα διαφορετικά γεωγραφικά και ιστορικά περιβάλλοντα του απέδωσαν άλλες βαρύτητες, ξεχωριστές διαστάσεις και αντικρουόμενες θέσεις στις καθημερινές κοινωνικές σχέσεις. Και η Douglas κατόρθωσε να συλλάβει αυτή τη σχετικότητα και να την προσφέρει ως ένα ευρηματικό αναγνωστικό εργαλείο για τη συνέχεια. Πλάι σε αυτή την αποκαλυπτική σχετικότητα εκείνο το βασικό συμπέρασμα που θα άξιζε να έχει κανείς κατά νου τελικά, και που η παρούσα έρευνα το χειρίζεται ως κανόνα που φιλοξενεί, είναι η σχετικότητα της αντίληψη του καθαρού αφενός ως συμβολικής έννοιας αφετέρου ως έννοιας συσχετιστικής. Οι δύο αυτές χαρακτηριστικές διαστάσεις του καθαρού είναι που ουσιαστικά εξηγούν την οργάνωση και ταξινόμηση του κόσμου και της ανθρώπινης εμπειρίας σε τόπους και σε ύλες εκτός αυτών. Και μία τέτοια προσέγγιση είναι σε θέση να ερμηνεύσει τόσο τις υλικές εφαρμογές της καθαριότητας όσο και το λόγο που τις συνόδευσε. Μονάχα μέσω αυτού του συσχετιστικού μοντέλου θα μπορέσει κανείς να συλλάβει τη ρυπαρότητα ως παραβίαση, έχοντας ήδη προσδιορίσει την τάξη που τείνει να παραβιαστεί. Τόπος και ύλη εκτός του, τάξη και αταξία, μορφή και αμορφία, δομή και παραβίασή της προσφέρονται από τη Douglas ως ένα πολύτιμο ερμηνευτικό εργαλείο.

75 *Ο.π.*, σελ 295.

Ιδέες περί περιφράξεων

Η περίφραξη, είτε αυτή δημιουργείται με τοίχο, είτε με συρματοπλέγμα ή με κάγκελα, είναι ένα μέσον προς τον σκοπό της οριοθέτησης του χώρου. Η πράξη της περιφράξης έχει πολιτική διάσταση, αφού σημαδεύει τον χώρο και τον διακρίνει σε ένα εξωτερικό περιβάλλον που αποτελεί απειλή και σε ένα εσωτερικό που χαρακτηρίζεται ως ασφαλές και προστατευμένο. Συγχρόνως, αυτή η κατάτμηση του χώρου περιέχει δύο συνιστώσες, όπως μας επισημαίνει ο Olivier Razac στο βιβλίο του *Πολιτική Ιστορία του Συρματοπλέγματος*⁷⁶, μία στατική και μία δυναμική⁷⁷. Η στατική αναφέρεται στην υλικότητα της περιφράξης ως ένα σημάδι στο χώρο. Η υλική αυτή παρουσία δεν είναι εκείνη που παράγει την οριοθέτηση, αλλά είναι μία ένδειξη εκείνης. Από την άλλη μεριά, η δυναμική συνιστώσα είναι η δυνατότητα της περιφράξης να παράγει διαφορά μέσα στον χώρο και να απορρίπτει ή να εσωκλείει τους παρείσακτους.

Η περίφραξη δεν χρειάζεται απαραίτητα να έχει υλικό χαρακτήρα, δηλαδή άμεσα απτό: φράχτης, τείχος ή συρματοπλέγμα. Ένα όριο μπορεί να σχηματίζεται νοερά, και να επιτυγχάνει με τον ίδιο τρόπο τον εγκλεισμό των υποκειμένων, με ή χωρίς τη θέλησή τους. Ας πάρουμε για παράδειγμα την πρακτική του zoning στη σύγχρονη πολεοδομία. Η σύγχρονη μεγαλούπολη τείνει ολοένα και περισσότερο να τακτοποιεί το χάος και την αταξία του χώρου: συγκεκριμένοι χώροι κατανάλωσης, όπως είναι τα εμπορικά κέντρα και τα πολυκαταστήματα, χώροι αναψυχής, όπως τα θεματικά πάρκα, το ιστορικό κέντρο, ένα γεωγραφικό τρίγωνο τουρισμού και πολιτισμού, ξενοδοχειακές μονάδες all included, αποκλειστικά φτιαγμένα για τις διακοπές τουριστών που πολλές φορές δεν γνωρίζουν τι υπάρχει έξω από αυτές. Συνάμα όμως, έχουμε και τα γκέτο των εργατών στις παρυφές των πόλεων, τις παραγκουπόλεις των φτωχών, τα γκέτο των φοιτητικών campus, τις φρουρούμενες και περιφραγμένες κατοικίες των πλούσιων οικογενειών με κωδικό πρόσβασης, αλλά και τα στρατόπεδα κράτησης μεταναστών και τα hot spots

76 Ο Olivier Razac στοιχειοθετεί την ιστορία του συρματοπλέγματος μέσα από τρεις περιπτώσεις χρησιμοποίησής του: το αμερικανικό λιβάδι, το χαράκωμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και το ναζιστικό στρατόπεδο συγκέντρωσης. Και στις τρεις περιπτώσεις, το υλικό αυτό σηματοδοτεί μια ενέργεια άμεσα πολιτική, καθώς συμμετέχει σε τρία δεινά: «στην φυσική εξόντωση και κατόπιν στην εθνοκτονία των Ινδιάνων της Αμερικής, στο αδιανόητο λουτρό αίματος του σύγχρονου πολέμου καθώς και στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και στις γενοκτονίες των Εβραίων και Τσιγγάνων...», στο Olivier Razac, *Η Ιστορία του Συρματοπλέγματος*, (Αθήνα: Βάνιας, 2008) σελ. 13-14.

77 Razac, *ό.π.*, σελ. 55.

προσφύγων⁷⁸. Μια πόλη που την απαρτίζουν επιμέρους πόλεις⁷⁹. Κατανεμημένες χρήσεις του χώρου με σκοπό την εύρυθμη λειτουργία του και τον έλεγχο, όπου ο έλεγχος, ουσιαστικά είτε προστατεύει από το απρόβλεπτο και εχθρικό έξω είτε προστατεύει το έξω από δραστηριότητες που χαρακτηρίζονται ως παράνομες ή άνομες.

«Οι θύλακοι είναι πάνω απ' όλα θύλακοι προστασίας, είτε γιατί κρατούν μέσα τους κάποιους προστατευόμενους, είτε γιατί εγκλείουν μέσα τους κάποιους για να προστατέψουν κάποιους άλλους που βρίσκονται αλλού»⁸⁰.

Η περίφραξη ενός χώρου δεν είναι απαραίτητο να δημιουργείται από το Κράτος ή την πολεοδομία, αλλά πολλές φορές η ίδια η κοινότητα χτίζει τα τείχη της⁸¹. Στις ζώνες αυτές, οι χρήστες εναρμονίζονται και τυποποιούνται με βάση τις άμεσες και έμμεσες οδηγίες συμμόρφωσης που μεταφέρει η οργάνωση του χώρου. Όπως για παράδειγμα οι καταναλωτές σε ένα οχυρωμένο mall, όπου η ενδεχομενικότητα και πολυμορφία του δημόσιου μετατρέπεται σε στοχευμένη καταναλωτική περιπλάνηση.

Η πρακτική της περίφραξης συνιστά, επίσης, μια από τις διαφορές του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου. Ένας δημόσιος ανοιχτός χώρος στα πλαίσια της πόλης έχει προορισμό να χρησιμοποιείται από τους ανθρώπους χωρίς περιορισμό. Πλατείες, πάρκα, δρόμοι και πεζόδρομοι, χώροι ελεύθεροι από κτίσματα, προαύλιοι χώροι δημόσιων κτηρίων είναι ελεύθερα σε περιδιάβαση. Αυτό που τα διαφοροποιεί από την ιδιωτική ιδιοκτησία είναι «το δικαίωμα για οποιονδήποτε να περνά ή να εισέρχεται μέσα σε αυτούς χωρίς αποκλεισμό για κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό ή πολιτισμικό λόγο και

78 Ο Henri Lefebvre (και εν συνεχεία ο Σταύρος Σταυρίδης) υποστηρίζει ότι υπάρχουν πολλά γκέτο και πολλοί τύποι γκέτο που διαμορφώνονται με διάφορους δείκτες και κριτήρια: οικολογικά (παραγκουπόλεις, τρώγλες, σήψη στη καρδιά της πόλης), μορφικά (χειροτέρευση των σημάτων και σημασιών της πόλης, υποβάθμιση του «αστικού» μέσω της αποδιάρθρωσης των αρχιτεκτονικών του στοιχείων), κοινωνιολογικά (βιοτικά επίπεδα και τρόποι ζωής, εθνότητες, κουλτούρες και υποκουλτούρες), στο Henri Lefebvre, *Δικαίωμα στην Πόλη. Χώρος και Πολιτική*, σελ. 126.

79 Ο Edward Soja στο βιβλίο του *Postmetropolis*, αναφέρεται στο μοντέλο της «πόλης των εγκλεισμών» (carceral city). Ένα «αρχιπέλαγος κανονικοποιημένων περιφρακτών χώρων» που περιέχει «αστικά νησιά». Edward Soja, *Postmetropolis*, (Oxford: Blackwell, 2000) σελ. 299.

80 Στο βιβλίο του *Μετέωροι χώροι της Ετερότητας* ο Σταύρος Σταυρίδης, αρχιτέκτονας και καθηγητής στη Σχολή Αρχιτεκτόνων στο ΕΜΠ υποστηρίζει ότι οι σύγχρονες κοινωνίες οργανώνονται σύμφωνα με το μοντέλο της «πόλης των θυλάκων». Ο θύλακος δεν είναι παρά ο οριοθετημένος χώρος της ετερότητας, είτε πρόκειται για καταδίκη (γκέτο), είτε για προνόμιο (προστατευμένη συνοικία), είτε για προϋπόθεση της ελεγχόμενης κατανάλωσης (εμπορικά κέντρα). Σταύρος Σταυρίδης, *Μετέωροι Χώροι της Ετερότητας*, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010), σελ. 23.

81 Βλέπε π.χ. την περίπτωση Forest Hills, όπου η εβραϊκή κοινότητα συσπειρώθηκε για να επιτύχει αποκλειστικά πολιτικούς στόχους, αλλά βαθμηδόν εξελίχθηκε σε καταφύγιο αυτοεγκλεισμού. Το παράδειγμα περιγράφεται στο βιβλίο του Richard Sennett *Η Τυραννία της Οικειότητας*, σελ. 380-389.

χωρίς περιορισμό σε ότι αφορά το χρόνο χρήσης ή τη συνοδεία ή μέσω οποιουδήποτε χρηματικού ή άλλου φυσικού εμποδίου εφόσον αυτό δεν σχετίζεται με τη λειτουργία τους»⁸².

Η περίφραξη του Πεδίου του Άρεως το 2003 και η ολοκλήρωσή της μετά το πέρας της ανάπλασης το 2010, σύμφωνα με τα παραπάνω, μεταπλάθει τον δημόσιο χαρακτήρα του πάρκου, γιατί όχι μόνο περιορίζει την πρόσβαση στον χώρο αφήνοντας ελεύθερα μόνο κάποια κομμάτια της περίφραξης, αλλά και απαγορεύει τη διέλευση χρηστών κατά τις βραδυνές ώρες, από τις 23:00 έως τις 06:00, αφού υπό το πρόσχημα της ασφάλειας και του ελέγχου της εγκληματικότητας ορίστηκε ωράριο χρήσης του πάρκου.

Οι γειτονιές του κέντρου της Αθήνας, όπως είναι και η γειτονιά γύρω από το Πεδίο του Άρεως, βρέθηκαν αντιμέτωπες με πολλαπλά προβλήματα που ήρθαν στο φως τις προηγούμενες δεκαετίες και οδήγησαν βαθμιαία στην υποβάθμιση των περιοχών. Η έλλειψη ελεύθερων και ανοιχτών δημόσιων χώρων, η έντονη κυκλοφοριακή συμφόρηση αυτοκινήτων και η ζήτηση για στάθμευση σε κεντρικά σημεία, η εκτεταμένη ρύπανση, η έλλειψη χώρων πρασίνου, η πυκνή δόμηση και η πυκνοκατοίκηση, είναι μερικοί από τους λόγους που υποβοηθούν την επιδείνωση της ποιότητας των συνθηκών διαβίωσης στο κέντρο και ήταν αυτοί που οδήγησαν στη μαζική μετεγκατάσταση της μεσαίας αστικής τάξης από τα διαμερίσματα των πολυκατοικιών στα προάστια κατά τη δεκαετία του '90⁸³.

Συγχρόνως υπήρξε άνοδος του πληθυσμού των μεταναστών με το άνοιγμα των συνόρων και το δεύτερο κύμα μετανάστευσης στις αρχές του '90 που συνεχίζεται και τις

82 Καλλιस्थένη Αβδελίδη, «Χρήση των φυσικών δημόσιων χώρων στην Αθήνα-έρευνα πεδίου», στο *Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα*, (ΕΚΚΕ: Αθήνα, 2008), σελ. 427-459.

83 Στη δεκαετία του '90 στις περισσότερες κεντρικές περιοχές της Αθήνας, παρατηρείται ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού να εγκαταλείπει σταδιακά το κέντρο, λόγω έλλειψης ελεύθερων χώρων, και να εγκαθίσταται στα τότε προάστια. Συνάμα, παρατηρείται διεύρυνση της μεσαίας τάξης με οικονομική και κοινωνική ανέλιξη, αφήνοντας πίσω τους προηγούμενα επαγγέλματα, κυρίως χειρωνακτικά, επιλέγοντας εκείνα με υψηλότερο κύρος. Η Κυψέλη και η περιοχή της πλατείας Βικτωρίας, γύρω από το Πεδίο του Άρεως ανήκουν στις περιοχές που χάνουν της οικονομικής τους δυναμική, αλλά ταυτόχρονα γίνονται πόλοι έλξης των νεοεισαχθέντων μεταναστών που καταφθάνουν στην Αθήνα από τις βαλκανικές χώρες και από τα κράτη της πρώην ΕΣΣΔ. Το 1992-1993 ο πληθυσμός των μεταναστών από την Αλβανία στην Ελλάδα φτάνει κατά προσέγγιση τις 500.000, βλ. Ιορδάνης Ψημμένος, *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*, (Αθήνα: Παπαζήσης, 2004), σελ. 123). Τα άδεια πλέον διαμερίσματα των γηγενών που δεν επιθυμούν να τα κατοικήσουν γίνονται οι καινούριες κατοικίες των μεταναστών. Μεγάλο μέρος των μεταναστών ενσωματώνονται αμέσως στην ελληνική παραγωγική βάση, αφού υπάρχει άνθιση του κατασκευαστικού κλάδου και της οικοδομικής δραστηριότητας, αλλά καθώς αυξάνεται η ροή μεταναστών τα επόμενα χρόνια η εύρεση νόμιμης εργασίας γίνεται ολοένα και πιο δύσκολη. «Οι μεσαίες τάξεις και οι κυρίαρχα λευκές ομάδες φεύγουν από το κέντρο της πόλης και πηγαίνουν προς τα προάστια, ενώ μια νέα «εργατική τάξη» καταλαμβάνει τους «άδειους χώρους» του κέντρου της πόλης, κάνοντας τις δουλειές που άλλοι απορρίπτουν και ενοικιάζοντας χώρους χαμηλής οικολογικής-οικονομικής στάθμης», υποστηρίζει ο Ψημμένος *ό.π.*, σελ. 89.

επόμενες δεκαετίες με μετανάστες από χώρες της Αφρικής και της Ασίας. Μεγάλος μέρος του πληθυσμού αυτού βρίσκει καταφύγιο στους ήδη υποβαθμισμένους χώρους του κέντρου. Ο γεωγραφικός χώρος του κέντρου, κατοικούμενος πλέον κυρίως από τα φτωχότερα τμήματα της αθηναϊκής κοινωνίας, μεταξύ των οποίων και οι μετανάστες, σε συνδυασμό με τις συνθήκες διαβίωσης που αναφέραμε παραπάνω, διαπλάθονται και δημιουργούν διαφορετικές μορφές της πόλης. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε τις ιδέες περί της σχετικότητας του κοινωνικού χώρου του Lefebvite, που αναπτύξαμε στο πρώτο κεφάλαιο. Η σχετικότητα αυτή απευθύνεται τόσο στα άτομα που τον απαρτίζουν όσο και στις σχέσεις που αναπτύσσονται εντός του. Ο κοινωνικός χώρος σε μια πόλη δεν είναι δεδομένος, αλλά αποτελεί δημιούργημα αφενός των σχέσεων μεταξύ διαφορετικών ανθρώπων στο χώρο και αφετέρου του αντίκτυπου που μπορεί να έχουν πολιτικοκοινωνικές και οικονομικές συνθήκες πάνω στην καθημερινότητα των κατοίκων του.

Οι λόγοι για την υποβάθμιση του κέντρου, όπως προείπαμε, δεν εκκινούν από την παρουσία των μεταναστών. Οι ρηματικές πρακτικές του κυρίαρχου λόγου, όμως, αποσιωπούν τόσο την ουσία των προβλημάτων, όσο και τις αιτίες τους. Τα προβλήματα που απασχολούν τα ΜΜΕ είναι η νόμιμη ή παράνομη πορνεία, η διακίνηση των ναρκωτικών, το οργανωμένο ή μη έγκλημα και οι βιαιοπραγίες, συνθέτοντας έτσι την εικόνα της υποβάθμισης του κέντρου που προωθείται. Στην εικόνα αυτή και στη σταδιακά εντεινόμενη οικονομική κρίση, εμφανίζονται επίσης ολοένα και μεγαλύτερα ποσοστά αστέγων που κατοικούν τους δημόσιους χώρους της μητρόπολης. Τα προϋπάρχοντα προβλήματα υποβάθμισης στις περιοχές κατοικίας του κέντρου της πόλης ομογενοποιούνται επιλεκτικά με τα φαινόμενα της εγκληματικότητας και ένας καινούριος όρος εμφανίζεται στον ελληνικό τύπο και στο δημόσιο λόγο, ο όρος γκέτο⁸⁴.

«Τα γκέτο αποτελούνται από το «χαμηλότερο» είδος ανθρώπων, από “βρωμιά” και “έγκλημα”, από οτιδήποτε είναι “αποκρουστικό”, από ανθρώπους που δεν είναι “σαν εμάς”»⁸⁵. Η εικόνα του γκέτο με αυτούς τους όρους δίνει ένα χαρακτήρα περιφρακτικό χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη όλες τις διαστάσεις του κοινωνικού χώρου και η αντίληψη

84 Στην Ελλάδα η πρώτη φορά που παρουσιάζεται ο όρος γκέτο στον τύπο είναι τον Οκτώβριο του 2007, με άρθρο της εφημερίδας Lifo με τίτλο *Το νέο γκέτο της Αθήνας*. Παραθέτουμε ενδεικτικά τη σύνοψή του: «Όλοι περίμεναν ότι εδώ θα γεννιόταν το Σόχο της Αθήνας. Αλλά η πραγματικότητα αποδείχτηκε διαφορετική. Έτσι, το παλιό εμπορικό κέντρο της πόλης μεταμορφώθηκε βαθμηδόν σ' ένα σκληρό γκέτο με άεργους μετανάστες, ναρκωτικά, πόρνες και άστεγους. Κάτω από τα τελευταία λoφτ και τις γκαλερί, η περιοχή κυριαρχείται πια από τους πιο απελπισμένους παρίες της».

85 Ψημμένος, *ό.π.*, σελ. 90.

για τον «Άλλο», τον «Ξένο», τον μετανάστη είναι συνυφασμένη με όρους εγκλήματος και βρομιάς.

Η λέξη «γκέτο» ταυτόχρονα παράγει νομιμοποιημένη τάξη, αλλά και καθαρότητα. Η αστυνόμευση γκετοποιημένων περιοχών αποτελεί το πρώτο βήμα ελέγχου της παραβατικότητας. Στο όνομα της καθαριότητας η αστυνομία επεμβαίνει για να επαναφέρει την τάξη και την ασφάλεια. Επιβλέπει την περιοχή και επεμβαίνει όποτε αυτό είναι απαραίτητο, διώχνοντας κατά διαστήματα τα «περιθωριακά» στοιχεία και εξαφανίζοντας τα σημάδια της ιδιότυπης κατοίκησης τους. Οι επιχειρήσεις αυτές είναι γνωστές με το όνομα «σκούπα»⁸⁶.

Συνάμα, όμως παράγεται και μια «φυσική» ευταξία. Οτιδήποτε και οποιοσδήποτε κατοικεί το γκέτο είναι επικίνδυνο και μιανό, και άμεσα διαχωρίζεται από την καθαρή και ακίνδυνη περιφέρεια, έχοντας ως αποτέλεσμα τα καθαρά υποκείμενα να μην επιλέξουν την είσοδό τους στους γκετοποιημένους χώρους. Η απόρριψη αυτή παρατηρείται και στον χώρο του Πεδίου του Άρεως, όπου πολλοί άνθρωποι προτιμούν να περάσουν απ' έξω από την περίφραξη, λόγω του φόβου που βιώνουν ή λόγω του απρόβλεπτου των ενεργειών που θεωρούν ότι θα συναντήσουν. Οι έφοδοι από τις αστυνομικές αρχές έχουν άμεση σχέση με πρακτικές εξυγίανσης των υποβαθμισμένων περιοχών, και συνδέονται άρρητα με την ασφάλεια και την επιτήρηση.

Υπό το πρόσχημα της καθαριότητας και της υγείας, τόσο σαν διαρκές αίτημα των θεσμών όσο και των πολιτών, πραγματοποιούνται επεμβάσεις από τα όργανα της τάξης σε περιοχές που αποτελούν «υγειονομική βόμβα» για την υγεία των πολιτών, στιγματίζοντας υποκείμενα και ομάδες ως δημόσια απειλή⁸⁷. Αυτού του είδους η καθαριότητα και η ευνομία που τη συνοδεύει, χρησιμοποιούνται ως προστασία απέναντι στο φόβο που προκαλεί το περιθώριο.

Ο συσχετισμός της κοινωνικής τάξης και ασφάλειας με τον τομέα της υγιεινής είναι

86 Ενόψει της διεξαγωγής του Παγκοσμίου Κυπέλου Ποδοσφαίρου το 2014 και των Ολυμπιακών Αγώνων το 2016 στη Βραζιλία, κατελήφθη η Ροσίνια, η μεγαλύτερη φαβέλα του Ρίο ντε Τζανέιρο, έπειτα από επιχείρηση δύο ωρών, με τη συμμετοχή εκατοντάδων ανδρών των επίλεκτων δυνάμεων της αστυνομίας και του στρατού. Πρόκειται για επιχειρήσεις «σκούπα» με σκοπό όχι την επίλυση κάποιου προβλήματος, αλλά την εξαφάνιση των εξαθλιωμένων στοιχείων και των αστέγων από την κοινή θέα, κατά τη διάρκεια των αγώνων. Αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί και η εκκαθάριση του κέντρου της Αθήνα τις παραμονές των Ολυμπιακών Αγώνων το 2004, αλλά και η επιχείρηση της Ελληνικής Αστυνομίας με το όνομα «Ξένιος Ζευς» που ξεκίνησε το 2012 και έληξε επισήμως το 2014, μία εκτεταμένη επιχείρηση «σκούπα», με στόχο την απομάκρυνση των μεταναστών χωρίς χαρτιά από το κέντρο της Αθήνας.

87 Πρόσφατο παράδειγμα στον ελλαδικό χώρο αποτελεί η διαπόμευση των οροθετικών γυναικών το 2012 βλ. Αθηνά Αθανασίου, *Η Κρίση ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης», κριτικές και αντιστάσεις*, (Αθήνα: Σαββάλας, 2012) σελ. 28-39.

μια φαινομενικά ασαφής σχέση, η οποία όμως έχει θεμελιωθεί και ριζώνει στην κοινωνική συνείδηση, στηριζόμενη σε ένα πλήθος από θεωρίες και στερεότυπα αλλά κυρίως σε πρακτικές πολιτικής τακτικής. Η θεωρία του «Σπασμένου Παραθύρου»⁸⁸ [Broken windows theory] αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας σύνδεσης, αφού οτιδήποτε θεωρείται ως διαταραχή της κανονικότητας, όπως τα γκράφιτι και τα σκουπίδια, μπορεί να ενθαρρύνει άλλες σοβαρότερες παραβάσεις, όπως ληστείες και κλοπές. Η καθαριότητα αυτού του είδους είναι μια διαδικασία η οποία επιβάλλει ένα σύστημα κανονικότητας στον δημόσιο χώρο, διαχωρίζοντας τις ταυτότητες, με βάση ένα κυριαρχικό σύστημα αξιών.

Η συζήτηση περί «καθαρού» και «βρώμικου» συνιστά συζήτηση περί «ασφάλειας» και «κινδύνου» στον κυρίαρχο λόγο, νομιμοποιώντας, έτσι, πρακτικές περιφραξής για τη διαχείριση των ζητημάτων της μητροπολιτικής ζωής. Τα υποκείμενα διαχωρίζονται σε «καθαρά και ακίνδυνα», «βρώμικα και επικίνδυνα» και δημιουργούνται οι αντίστοιχοι χώροι περιφραξής τους. Η διαχείριση της πόλης που οργανώνεται σε γκέτο και μέσω περιφράξεων, που δημιουργεί χώρους αποκλειστικά με μία λειτουργία, συνδυάζεται με την αποβολή. Από τη μια μεριά ανακατανέμονται τα καθαρά υποκείμενα στα διάφορα τμήματα και τις διάφορες λειτουργίες της πόλης και από την άλλη απορρίπτονται όλα όσα δεν είναι διαχειρίσιμα και άρα συνιστούν τη βρωμιά μιας λειτουργιστικής διοίκησης, η οποία μπορεί να συνίσταται στις ανώμαλες ή παρεκκλίνουσες συμπεριφορές, την ασθένεια, τον θάνατο ή οτιδήποτε δεν μπορεί να οργανωθεί σε μια συστηματική διάταξη ιδεών. Τα παραπάνω οργανώνονται και αυτά σε ένα τμήμα και δημιουργούν έναν θύλακο «αποβλήτων», ένα γκέτο, που ως τμήμα πια μπορεί να επιτηρηθεί και στη συνέχεια να εκκαθαριστεί. Τα μιανρά σώματα κατοικούν σε μη τόπους⁸⁹, στα στρατόπεδα κράτησης,

88 Οι Wilson και Kelling υποστηρίζουν ότι «εάν κάποιο παράθυρο σε ένα κτίριο είναι σπασμένο και δεν επιδιορθωθεί, το σύνολο των υπόλοιπων παραθύρων σύντομα θα σπάσει», βλ. George L. Kelling και James Q. Wilson, «Broken windows: the police and neighborhood safety» *Atlantic Monthly*, 249:3 (1982), σ. 31. Ισχυρίζονται πως τα σπασμένα παράθυρα και άλλα σημάδια της φυσικής αταξίας [physical disorder], όπως τα γκράφιτι και τα σκουπίδια, είναι σημάδια ότι οι άνθρωποι δεν νοιάζονται για τον τόπο. Έτσι τα υποκείμενα που διαμένουν σε αυτές τις περιοχές είναι πιθανότερο να έχουν επιλέξει τους χώρους αυτούς για να συμμετάσχουν σε κάποια εγκληματική ή αντικοινωνική δραστηριότητα. Οι Wilson και Kelling υποστηρίζουν, επίσης πως η φυσική αταξία που δεν ελέγχεται επηρεάζει τον βαθμό στον οποίο οι άνθρωποι προτίθενται να προσπαθήσουν να οργανώσουν συλλογικά τον κοινωνικό έλεγχο. Ο φόβος που δημιουργείται από τη φυσική αταξία έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση της συλλογικής δράσης που αποσκοπεί στον κοινωνικό έλεγχο, οδηγώντας σε αυξημένες ευκαιρίες –και μεγαλύτερη συχνότητα διάπραξης– βίαιων εγκλημάτων.

89 Σύμφωνα με το Augé, οι μη τόποι συνιστούν μια ιδιαίτερη μορφή κατάστασης εξαιρέσης, τόποι όπως οι αίθουσες αναμονής στα αεροδρόμια, τα ανώνυμα μοτέλ των μεγάλων δρόμων, αλλά και οι αλυσιδές ξενοδοχείων που φιλοξενούν πλήθη ανά τον κόσμο, τα φαστ φουντ και τα βενζινάδικα, αποτελούν χώρους στους οποίους οι χρήστες διαμένουν προσωρινά σε καθεστώς ανωνυμίας, ενώ η ταυτότητα των

στις φυλακές, στις φαβέλες και στα κέντρα των πόλεων, ενώ τα καθαρά στους χώρους της κατανάλωσης, όπου η ασφάλεια και το προβλέψιμο έχουν την πρωτοκαθεδρία.

χρηστών είναι και αυτή προσωρινή, τυποποιημένη και χωρίς βάθος. Είναι χώροι διερχομένων όπου ο χρήστης θα πρέπει να παραιτείται από την προηγούμενη τάξη που αφήνει πίσω, και να υπογράψει νοερά ένα πρωτόκολλο χρήσης. Marc Augé, *Non Places, Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, (London: Verso, 1995).

Σύντομη ιστορία του Πεδίου του Άρεως

*Ο παρών κι ο παρελθών χρόνος
Είναι ίσως και οι δύο παρόντες στον μέλλοντα
Και ο μέλλοντας περιέχεται στον παρελθόντα.*

T. S. Eliot

Το σημείο όπου βρίσκεται σήμερα το Πεδίον του Άρεως, ένα από τα μεγαλύτερα δημόσια πάρκα της πρωτεύουσας, δεν ήταν παρά μια υπαίθρια χωμάτινη πλατεία μεγάλης έκτασης στα χρόνια του Όθωνα. Μοναδικό στολισμό είχε ένα πολυγωνικό άσπρο ξύλινο κιόσκι, που προστάτευε από τον ήλιο και στεκόταν πάνω του σε περίοπτη θέση η μπάντα της βασιλικής φρουράς. Τα δέντρα ήταν από ελάχιστα έως μηδαμινά, αλλά αυτό δεν πτούσε την αθηναϊκή αστική κοινωνία από το να περπατάει μέσα στη σκόνη του ισόπεδου γηπέδου.

Η μπάντα αυτή, που στη γλώσσα της εποχής αποκαλείτο «στρατιωτική μπάντα», έπαιζε σημαντικό ρόλο στην ψυχαγωγία των Αθηναίων. Έφτασε μαζί με τον Όθωνα τον Ιανουάριο του 1833 στο Ναύπλιο, αποτελούμενη από Γερμανούς μουσικούς που ακολούθησαν τον νεαρό βασιλιά και στη μετεγκατάστασή του στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1834. Παιάνιζε με τις μουσικές της κάθε Κυριακή μεσημέρι για το αθηναϊκό κοινό στην αδιαλείπτως σταθερή του βόλτα στο σημερινό Πεδίον του Άρεως, ανεβασμένη στο πολυγωνικό της βάθρο. Οπερικά άσματα, πατριωτικά τραγούδια και ο Εθνικός Ύμνος συνόδευαν, κάθε Κυριακή από τις 15:00 ως τις 17:00 τους χειμερινούς μήνες και το καλοκαίρι από τις 19:00 ως τις 21:00, τον λεγόμενο «περίπατο της Πατησίων», δηλαδή στο πλάτωμα που είχε δημιουργηθεί δίπλα στους βασιλικούς στάβλους μεταξύ της οδού Πατησίων και της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. Οι Αθηναίοι που συνέρρεαν κατά χιλιάδες στο σημείο αυτό είχαν την ευκαιρία να ακούσουν βιενέζικα βαλς και οπερέτες, να περπατήσουν, να επιδείξουν και να αλληλοθαυμάσουν τα πλουμιστά ενδύματά τους, αλλά και να δουν από κοντά το βασιλικό ζευγάρι που περνούσε με την άμαξά του. Ουκ ολίγοι περιπατητές περιέγραψαν αυτούς τους «μουσικούς» περιπάτους⁹⁰. Η μουσική από

⁹⁰ Για τη στρατιωτική μουσική οι, έστω και ολιγόλογες, αναφορές του τύπου και των περιηγητών ήταν άφθονες κατά την οθωνική περίοδο. Συγκεντρωτικά άρθρα απαντώνται στα έντυπα: *Ελληνικός*

τη μάλιστα της φρουράς αποτελούσε μία από τις σημαντικότερες διασκεδάσεις και την ακολουθούσαν σε κάθε πλατεία που έπαιζε, είτε στη πλατεία Όθωνος (πλατεία Ομονοίας), είτε στη πλατεία Νομισματοκοπείου (πλατεία Κλαυθμώνος). Αυτό επιβεβαιώνεται από το γεγονός, ότι μετά τις αντιβασιλικές εκδηλώσεις των σκιαδικών⁹¹ στο Πεδίο του Άρεως, όταν και αποφασίστηκε η παύση της μάλιστα από το σημείο, ο χώρος άρχισε να φθίνει σαν τόπος περιπάτου και κοσμικών κοινωνικών επαφών, ενώ δεν αναφέρεται καν σαν κοσμικός περίπατος της περιόδου στα έντυπα της εποχής. Τη θέση του είχαν πάρει η πλατεία Ανακτόρων (Συντάγματος) και η πλατεία Όθωνος (Ομόνοια), που είχαν δεντροφυτευτεί με πιπεριές και πλατάνια, ήταν φωταγωγημένες με φανάρια πετρελαίου και στη συνέχεια φωταερίου, και στις οποίες είχαν χτιστεί αναψυκτήρια, καφεενεία, τειοποιεία, μπιραρίες, θέατρα και πολυτελή ξενοδοχεία όπου συναντιόντουσαν τα ανώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα, των οποίων οι χώροι κατοικίας και εργασίας βρίσκονταν κοντά, αλλά και τα κατώτερα που έρχονταν από την περιφέρεια ειδικά γι' αυτόν τον σκοπό. Με τις παραπάνω πλατείες να έχουν πλέον αποκτήσει σαφή χαρακτήρα και να προσελκύουν μεγάλο αριθμό κόσμου, προτάθηκε από την αστυνομία να γίνει το Πεδίο του Άρεως χώρος κάθε είδους συγκεντρώσεων, κυρίως συνδικαλιστικών διεκδικήσεων, αφού βρισκόταν απομακρυσμένο από χώρους κίνησης και συγκέντρωσης πληθυσμού και επιπρόσθετα τέτοιες εκδηλώσεις είχαν απαγορευτεί στις δύο μεγάλες πλατείες⁹².

Το Πεδίο του Άρεως, ή αλλιώς Πολύγωνο (λόγω της πολυγωνικής εξέδρας) δεν είχε

Παρατηρητής, 7/12/1841, Ανεξάρτητος, 16/05/1845, Ο Φίλος του Λαού, 16/01/1848, Ο Αριστοφάνης (ένθετο «Η Μαγνητιζομένη») τ. Α', φυλλάδιο 7, 15/04/1858, σελ. 113-116.

91 «Οι φοιτητές και μαθητές γυμνασίων, που... πρωτοστατούσαν σε κάθε φιλελεύθερη και συνταγματική κίνηση, αποφάσισαν, για να ξεχωρίσουν από τους άλλους, να φορούν –ήταν καλοκαιρί– ψαθάκια (σκιάδια) της Σίφνου. Όταν μέσα στην Αθήνα όχι μόνο οι πιο πολλοί νέοι αλλά και πολλοί άλλοι φορούσαν ντόπια ψαθάκια, από τη μια μεριά οι έμποροι που έφερναν ψαθάκια από την Ευρώπη διαμαρτυρήθηκαν στην Κυβέρνηση ότι ζημιώνονται με τον ανταγωνισμό που τους κάνει η νεολαία, και από την άλλη η αστυνομία χαρακτήρισε τους νέους που φορούσαν τα σιφνέικα ψαθάκια συνωμότες. Γι' αυτό όταν την Κυριακή στις 10 του Μάη 1859 οι φοιτητές και μαθητές γυμνασίων και πολλοί άλλοι πήγαν στο Πεδίο του Άρεως... όπου έπαιζε η στρατιωτική μουσική, φορώντας τα σιφνέικα ψαθάκια, η αστυνομία τους επιτέθηκε. Κατά την επίθεση της αστυνομίας ήταν και ο βασιλιάς και η βασίλισσα εκεί και έβλεπαν με απάθεια να δέρνονται χωρίς λόγο οι νέοι. Σε λίγο όμως τους υποστήριξε ο λαός. Έγινε μεγάλη συγκέντρωση λαού στο προάστιο Νεάπολη. Εκεί έγινε νέα σύγκρουση. Η αστυνομία έπιασε τρεις από τους διαδηλωτές και εξακολούθησε να δέρνει και να απειλεί. “Νέοι και λαός πρόβησαν εις διαδήλωσιν κάτω των ανακτόρων, επιζητούντες την απόλυσιν των συλληφθέντων τριών νέων και την πάυσιν του διευθυντού της Αστυνομίας”. Χρειάστηκε η επέμβαση του πεζικού, της χωροφυλακής και της αστυνομίας για να καταφέρουν να διασκορπίσουν το πλήθος γύρω στα μεσάνυχτα, αλλά την επόμενη μέρα γίναν πάλι ταραχές και διαδηλώσεις στα προπύλαια του Πανεπιστημίου και στους δρόμους, οπότε αποφασίστηκε η διακοπή των μαθημάτων του Πανεπιστημίου και απαγορεύτηκε κάθε συνάθροιση», στο Ματούλα Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και Δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, Διδακτορική διατριβή για το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1983, σελ. 200, 202.

92 Σκαλτσά, *ό.π.*, σελ. 626.

αποκτήσει ακόμα χαρακτήρα κήπου⁹³, παρά ήταν μια μεγάλη πλατεία, που με το ΦΕΚ 201/27-07-1887 του Βασιλέως Γεωργίου Α΄ εντάχθηκε πια στο σχέδιο πόλεως, καταλαμβάνοντας έκταση περίπου 270 στρεμμάτων, ενώ υπολογίζεται ότι μαζί με τον λόφο Φινοπούλου και το άλσος της Σχολής Ευελπίδων καταλάμβαναν περίπου 477 στρέμματα. Το 1900 με επόμενο ΦΕΚ 228 Α΄/20-7-1900 κηρύχθηκε δασωτέο άλσος, δηλαδή γη που πρέπει να φυτεύεται και να τυγχάνει περιποίησης, ενώ το 1934 με το νόμο Ν.6171/1934 έγινε κοινόχρηστο πάρκο επί υπουργίας Πέτρου Ράλλη και ένα χρόνο μετά ξεκίνησε η πρώτη ανάπλασή του, ενώ σύμφωνα με το ΦΕΚ 282 Α του 1941, ο χώρος εκχωρήθηκε στην κυριότητα του Ειδικού Ταμείου Μονίμων Οδοστρωμάτων Αθηνών, που ήταν υπεύθυνο για τη συντήρηση, τον καλλωπισμό και την εκμετάλλευσή του. Με το τελευταίο ΦΕΚ, το Πεδίο του Άρεως περιήλθε στις διατάξεις του άρθρου 6 18)28 Μαΐου 1927 «περί δημοσίων κήπων και δενδροστοιχιών Αθηνών και Περιχώρων».

Ο ανοιχτός αυτός χώρος, στο πέρασμα των χρόνων, ενώ είχε αποκτήσει το δημόσιο χαρακτήρα του και είχε ενταχθεί στο σχέδιο πόλης που προέβλεπε ότι αποτελεί χώρο μη οικοδομήσιμο, φιλοξένησε κατά καιρούς διάφορες μόνιμες ή μη εγκαταστάσεις ιδιωτικού ή κρατικού δικαίου: η ιππευτική σχολή, δύο προσωρινοί προσφυγικοί συνοικισμοί, ο Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, η σχολή Ευελπίδων, η σκοπευτική σχολή, ένα ιδιωτικό σχολείο, το Νοσοκομείο Κτηνών, το κτίριο της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού⁹⁴, ενώ κομμάτι του διεκδικήθηκε για την ανέγερση των Δικαστικών Μεγάρων, τη θερινή σκηνή του Εθνικού θεάτρου, του μεγάρου της Χ.Α.Ν. (Χριστιανική Αδελφότητα Νέων), αλλά και πλυντηρίων. Επίσης το 1927 η εταιρία ΠΑΟΥΕΡ χρησιμοποίησε τον χώρο για να πετάξει τα απορρίμματα από τις εκσκαφές του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου της στάσης “Βικτώρια”. Συγκεκριμένα «τα πλείστα των χωμάτων τούτων ήσαν ακατάλληλα δια καλλιέργειαν⁹⁵».

Στις 21 Φεβρουαρίου του 1929 ο Κωνσταντίνος Φαλτάιτς, δημοσιογράφος και ερευνητής την περίοδο 1913-1944, συμμετείχε με ομιλία του σε διάλεξη της Φιλοδοσικής

93 Το 1879 στη σατυρική εφημερίδα *Ραμπαγάς* του Βλάση Γαβριηλίδη και του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου ειπώθηκε: «δεν γίνεται αναφορά σε κήπους διότι τοιούτοι δεν υπάρχουν... Όταν λέγομεν ότι κήποι δεν υπάρχουν εξαιρούμεν το βασιλικό περιβόλι, διότι είναι βασιλικόν, δεν είναι του λαού», Σκαλτσά, ό.π., σελ. 344.

94 Η απαρίθμηση των κτιρίων έγινε από το έργο του Κωνσταντίνου Φαλτάιτς *Λαϊκά Πάρκα και Παιδικά Εξοχαί εις τας Αθήνας (1929)* και του Ν. Βοσνιώτη, γεωπόνου της πρώτης ανάπλασης του πάρκου, με τίτλο *Το Άλσος Αθηνών (Πεδίον του Άρεως)* του 1949, αλλά και από το περιοδικό *Τεχνικά Χρονικά*, 1η Απριλίου-1η Μαΐου, τ. 79, 80, 81 του έτους 1935, όπου εξέθεσε τις απόψεις του για τον σχεδιασμό του Πεδίου του Άρεως ο διευθυντής σχεδίου πόλεων του Υπουργείου Συγκοινωνίας, Ανάργυρος Δημητρακόπουλος.

95 Από το βιβλίο του Νικολάου Βοσνιώτη, *Το Άλσος Αθηνών*, σελ. 5.

Ένωσης, κάνοντας σφοδρή κριτική για την κατάσταση που επικρατούσε σχετικά με τους ανοιχτούς και πράσινους χώρους στην ευρύτερη περιοχή των Αθηνών. Αναφερόμενος στο Πολύγωνο περιγράφει τις συνθήκες που επικρατούσαν στην εποχή του:

Ας αναφέρωμεν το Πολύγωνον.

Ο απέραντος αυτός ανοιχτός χώρος απασχολεί εκάστοτε και τους αρμοδίους και τον τύπον. Σχέδια επί σχεδίων γίνονται δια την χρησιμοποίησίν του. Η κοινή γνώμη ζητεί να γίνη το Πολύγωνον δημόσιος κήπος και οι επίσημοι δεν φαίνονται έχοντες αντίθετον γνώμην. Τα σχέδια όμως δια την μεταβολήν του Πολυγώνου εις δημόσιν κήπον τα οποία αναπτύσσονται από πολλών δεκάδων ετών, δεν ημπόδισαν την κατά μέγα μέρος την καταστροφήν του ανοιχτού αυτού χώρου.

Δύο προσφυγικοί συνοικισμοί έγειναν εις αυτό –ο ένας μάλιστα επί της δασοφυτευμένης εκτάσεως–, ένα γυμναστήριον εις άλλο τμήμα του Πολυγώνου, και ένα προσφυγικόν εργοστάσιον ήρχισε να κτίζεται εις το κέντρον του. Και το μεν εργοστάσιον χάρις εις την εξέγερσιν του τύπου έμεινε μόνο εις τα θεμέλιά του. Απειλείται όμως να συμπληρωθή η κατάληψις του Πολυγώνου δια της ανεγέρσεως των Δικαστικών Μεγάρων, του Μεγάρου της Χ.Α.Ν. και άλλων πολλών μεγάρων και μη μεγάρων.

Και συνεχίζει:

Αν ήτο δημόσιος κήπος το Πολύγωνον βεβαίως δεν θα οικοπεδοποιείτο, όπως δεν οικοπεδοποιήθη το Ζάππειον, ο κήπος του Συντάγματος, ο Εθνικός Κήπος. Ο τελευταίος, είναι αλήθεια, ότι επί δικτατορίας ηπειλήθει και αυτός να γίνη οικόπεδα, αλλά εσώθη ένεκα της εξεγέρσεως της κοινής γνώμης· εξεγέρσεως η οποία δεν θα εσημειούτο βεβαίως αν ο Εθνικός Κήπος ήτο ένας άδενδρος χώρος όπως το Πολύγωνον. Αν εσώθη επομένως ο Εθνικός Κήπος, εσώθη κυρίως εξ ίδιας αυτού δυνάμεως. Εσώθη διότι είναι ένας ενεργός πνεύμων εις την καρδιά της πόλεως, τον οποίον όλοι βλέπομεν και δια τον οποίον, επομένως όλοι ενδιαφερόμεθα. Και το Πολύγωνον όμως είναι εις το κέντρον της πόλεως, αλλά δεν είναι ενεργός πνεύμων. Είμαι μία έκτασις γεμάτη χανδάκια, λάκκους, σκόνη, λάσπες, εις την οποίαν κάποτε κάποτε καμμιά παραμάννα φέρνει το παιδάκι που της ενεπιστεύθησαν.

Αλλά δια να γίνη το Πολύγωνον δημόσιος κήπος, οπότε θα εσώζετο το εναπομείναν

τιμήμα από την οικοπεδοποίηση, χρειάζονται βεβαίως χρήματα, τα οποία δεν φαίνεται να τα έχει το Κράτος. Ακριβώς δε, νομίζω ένεκα της ελλείψεως κρατικών χρημάτων, έμεινε μέχρι σήμερα το Πολύγωνον εις την κατάστασιν που έμεινε⁹⁶.

Πρώτη ανάπλαση

Το 1934, επί κυβερνήσεως Παναγή Τσαλδάρη και με πρωτοβουλία επιτροπής συστημένης από τον Πέτρο Καλλιγά, ξεκίνησε η πρώτη ανάπλαση του πάρκου και η μετατροπή του από εγκαταλελειμμένο οικόπεδο σε άλσος. Τα χρήματα που διατέθηκαν ήταν περίπου εφτά εκατομμύρια δραχμές, έναντι τριάντα εκατομμυρίων που ήταν ο προϋπολογισμός. Την αποπεράτωση της ανάπλασης ανέλαβε η Επιτροπή δημοσίων κήπων και δενδροστοιχιών και το Ταμείο Μονίμων Οδοστρωμάτων και προέβλεπε:

- α) να φυτευτεί τον χειμώνα του 1934 τα 5/10 και να διαμορφωθούν τα 8/10 του μήκους του με δεντροστοιχίες περιπάτου,
- β) να εγκατασταθεί δίκτυο άρδευσης,
- γ) να κατασκευασθεί μέχρι το φθινόπωρο του έτους το οδικό δίκτυο του πάρκου με κράσπεδα, ρείθρα και οδόστρωμα, προστατευτικά των φυτών, τεχνητές λίμνες και τέλος τον απαιτούμενο φωτισμό για τους νυχτερινούς περιπατητές,
- δ) να κατασκευασθούν οι οδοί Μαυρομματαίων και Μουστοξύδη που βρίσκονται στα όρια του κήπου για να αποκατασταθεί η οδική συγκοινωνία, αλλά και για να την αποκλείσουν από τον κήπο,
- ε) να φυτευτούν τον χειμώνα του 1935 άλλα 2/10 του πάρκου αλλά και να αναδασωθεί ο λόφος Φινοπούλου στα βορειοανατολικά του,
- στ) να κατασκευασθούν υπόνομοι κατά τη διάρκεια του 1936,
- ζ) να φιλοτεχνηθεί ο κήπος με 16 αγάλματα ηρώων του 1821 που την περάτωσή τους έχει αναλάβει το Σωματείο Ελλήνων Γλυπτών και να κατασκευαστεί το προγραμματισμένο ήδη Ηρώο του Εθνικού Αγώνα,
- η) να επιτραπεί η ανέγερση κέντρου αναψυχής υπό ορισμένους όρους και τέλος,
- θ) να συμπληρωθούν τυχόν ατέλειες και λεπτομέρειες του κήπου

⁹⁶ Κωνσταντίνος Φαλτάιτς, *Λαϊκά πάρκα και παιδικά Εξοχαί εις τας Αθήνας*, (Αθήνα: Φιλοδασική Ένωση, 1929) σελ. 13-14.

Το εναπομείναν κομμάτι του πάρκου θα εξωραϊζόταν, αφού θα κατεδαφίζονταν τα διάφορα κτίσματα που βρίσκονταν εντός του. Μόνη εξαίρεση θα αποτελούσαν οι δύο εκκλησίες που προϋπήρχαν στα όριά του, ο ναός των Ταξιαρχών όπου βρίσκονται μέχρι σήμερα τα οστά και το μνημείο, φιλοτεχνημένο από τον γλύπτη Λεωνίδα Δρόση, του Αλέξανδρου Υψηλάντη και ο ιερός ναός του Άγιου Χαράλαμπου και, τέλος, το γυμναστήριο του Πανελληνίου που θα άλλαζε θέση, αλλά θα παρέμενε εντός του πάρκου και συγκεκριμένα επί της διασταύρωσης των οδών Κοδριγκτώνος και Μαυρομματαίων.

Σύμφωνα με τον Ανάργυρο Δημητρακόπουλο, επιθεωρητή δημοσίων έργων και Διευθυντή Σχεδίου Πόλεων το 1934, η μορφή του κήπου του Πεδίου του Άρεως δεν είναι δυνατόν να αποτελέσει απομίμηση κάποιου άλλου, συγκεκριμένου κλασσικού κήπου ευρωπαϊκού χαρακτήρα, αλλά έπρεπε να ληφθούν υπόψιν οι τοπικές κλιματικές συνθήκες βλάστησης, οι ανάγκες και οι συνήθειες του ελληνικού λαού και τα πενιχρά χρηματικά ποσά που διατίθενται για την κατασκευή του. Μάλιστα, η δεντροφύτευση δεν θα ακολουθήσει καλλωπιστικά γεωμετρικά σχήματα, όπως έγινε στον Εθνικό Κήπο, παρά μόνο σε ορισμένα σημεία της εισόδου και περιμετρικά των αναβρυτηρίων, ενώ η μεγαλύτερη έκταση του χώρου θα μορφοποιηθεί κατά τα πρότυπα ελεγχόμενης φυσικής βλάστησης, χωρίς όμως να εμποδίζει τον ορίζοντα του περιπατητή αποκλείοντας τη σιλουέτα της Ακρόπολης και των άλλων γύρω λόφων. Επιπλέον, το πάρκο θα περιφραχτεί με απλό κιγκλίδωμα χωρίς όμως να απαγορεύει τη διέλευση περιπατητών κατά τις νυχτερινές ώρες, με εξαίρεση τους χειμερινούς μήνες για να γίνεται οικονομία φωτισμού.

Ο λόγος του Δημητρακόπουλου περιγράφει όχι μόνο την αρχιτεκτονική ανάπλαση του γεωμετρικού χώρου του πάρκου, αλλά και τα αισθήματα των χρηστών που πρέπει να παραχθούν από τον συγκεκριμένο σχεδιασμό του. Συγκεκριμένα έπρεπε να κατασκευαστεί ένα πάρκο που η δενδροφύτευσή του θα ήταν ικανή να μην εμποδίσει τον ήλιο τον χειμώνα, αλλά να προσφέρει σκιά το καλοκαίρι. Αυτό θα έκανε τον κήπο «φωτεινό και ευχάριστο» για τον επισκέπτη. Επίσης, κατά τους θερινούς μήνες, ο περιπατητής κινούμενος στη σκιά θα πρέπει να βλέπει προς όλες τις κατευθύνσεις συνδυασμούς πρασίνου που εναλλάσσονται σε μεγάλη ποικιλία. Τα παραπάνω, οδηγούν τον επισκέπτη που επιζητεί την ανακούφιση να μην δοκιμάζεται από το αίσθημα της μελαγχολίας το οποίο εμπνέει το πυκνόφυτο δάσος⁹⁷.

97 Στο κείμενο του Ανάργυρου Δημητρακόπουλου που βρίσκεται στο περιοδικό *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 79, 80, 81, σελ. 440.

Τελικά η ανάπλαση δεν αποπερατώθηκε στα πλαίσια του προβλεπόμενου χρονοδιαγράμματος, αλλά ολοκληρώθηκε το 1949. Από την κήρυξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου 28 Οκτωβρίου 1940 μέχρι και λήξη του το 1944 οι εργασίες αναστάλθηκαν και βραδέως μετά από αυτή τη περίοδο ξεκίνησαν πάλι. Τα τεχνικά έργα που υλοποιήθηκαν από το 1935 ως το 1949 ήταν τα παρακάτω:

1. οδοποιία της κεντρικής Λεωφόρου και περιφερειακά του άλσους.
2. Έργα διαμόρφωσης του άλσους.
3. Αρδευτικό δίκτυο.
4. Ηλεκτροφωτισμός.
5. Προτομές ηρώων.
6. Άγαλμα του έφιππου Βασιλιά Κωνσταντίνου.
7. Άγαλμα της Προμάχου Αθηνάς για το ηρώο των πεσόντων Νεοζηλανδών, Αυστραλών και Βρετανών.
8. Απαλλοτρίωση γηπέδων.
9. Αποζημιώσεις για την απομάκρυνση των προσφύγων.
10. Κατασκευή καθισμάτων.
11. Απαλλοτρίωση του λόφου Φινοπούλου.
12. Κατασκευή συντριβανιών.
13. Κατασκευή αναψυκτηρίου στην κεντρική πλατεία.
14. Κατασκευή νέου γυμναστηρίου.
15. Κατασκευή οικήματος γραφείου του πάρκου.
16. Συνέχιση φυτευτικών κατασκευών και συντήρηση αυτών.
17. Κατασκευή τεχνητής λίμνης.
18. Κατασκευή περιπτέρου δίπλα στο κεντρικό συντριβάνι (Γαρδένια).
19. Κατασκευή αναψυκτηρίου επί της οδού Μαυρομματέων (Green Park).
20. Κατασκευή αναψυκτηρίου στο βόρειο τμήμα του άλσους (Άλσος).

Τα αναψυκτήρια του πάρκου αποτέλεσαν κεντρική συνάντηση των χαμηλών και μεσαίων εισοδημάτων από τη δεκαετία του '50 και μετά, όπως και το κηποθέατρο «Λαϊκό θέατρο» του Μάνου Κατράκη μετέπειτα «Αλίκη»⁹⁸, αφού φιλοξενούσαν

⁹⁸ Το ανοιχτό θέατρο διαμορφώθηκε το 1955 κατά παράβαση του νόμου με ειδική άδεια.

μουσικές, θεατρικές παραστάσεις και θεάματα με διάσημους καλλιτέχνες και μη της εποχής. Παράλληλα, στο πάρκο διοργανώνονταν διαφόρων ειδών εκθέσεις και εκδηλώσεις, όπως η έκθεση του ΝΑΤΟ στις 2/7/1952, το 4ο Διεθνές Ράλι Σκούτερ Λαμπρέττα στις 9/6/1962, το 1ο παιδικό Ράλι στις 19/05/1974 και εκθέσεις βιβλίων και φυτών κατά σειρά ετών. Επίσης, παραδοσιακά κάθε χρόνο την 28η Οκτωβρίου γινόταν κατάθεση στεφάνων στα αγάλματα των ηρώων του 1821 από φοιτητές και μαθητές. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί, ότι το Πεδίον του Άρεως αποτελεί σημείο μεγάλων προεκλογικών εκδηλώσεων του ΚΚΕ, αλλά και άλλων κομμάτων και τόπος μεγάλων συνδικαλιστικών εκδηλώσεων μέχρι και σήμερα, καθώς σε κοντινή απόσταση από την είσοδο του πάρκου βρίσκεται το κτίριο της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργαζομένων Ελλάδας (ΓΣΕΕ).

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν το πάρκο αποτέλεσε το σημείο περιπάτου και αναψυχής των κατοίκων των γύρω περιοχών (Κυψέλη, Πατήσια, Εξάρχεια, Γκύζη). Συγχρόνως όμως, το πάρκο αντιμετωπίστηκε ως ένα «άδειο οικόπεδο», που κατά καιρούς βρέθηκε στη διακριτική ευχέρεια πελατειακών σχέσεων του Δημοσίου, αφηφώντας τη νομολογία περί κοινόχρηστου πράσινου ελεύθερου χώρου, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την εμπορευματοποίησή του. Στη διάρκεια της Δικτατορίας δόθηκε άδεια για την ανέγερση του Μουσείου Πασσά στο σημείο που βρίσκεται σήμερα η επέκταση του πάρκου, πλατεία Πρωτομαγιάς. Το έργο δεν ολοκληρώθηκε ποτέ και ο σκελετός του κτιρίου κατεδαφίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Επιπρόσθετα, στις 23/02/1990 (ΦΕΚ 94Δ'), επί οικουμενικής κυβέρνησης Ξενοφώντα Ζολώτα, παραχωρήθηκε άδεια από τη Νομαρχία Αθηνών στον Πανελλήνιο Γυμναστικό Σύλλογο να επεκτείνει τις αθλητικές του εγκαταστάσεις κατά 5.661 τμ. εντός του άλσους, στον χώρο που βρισκόταν προηγουμένως το υπαίθριο θέατρο του Νίκου Χατζίσκου. Τέλος, παρά την απόφαση του Συμβουλίου Επικρατείας στις 09/06/1981 να αναστείλει τη λειτουργία των δυο θερινών θεάτρων εντός του πάρκου (θέατρο Αλίκη, θέατρο Χατζίσκου) και του αναψυκτηρίου Green Park, επειδή προκάλεσαν ουσιώδη μεταβολή του προορισμού του χώρου και αναίρεσαν την κοινή του χρήση λόγω της κλειστής και μόνιμης περιφράξης, το άρθρο 23 & 8 του ν. 2300/1995 προβλέπει τη δυνατότητα λειτουργίας θερινών κινηματογράφων και θεάτρων στον χώρο του πάρκου, που στο μέλλον θα λειτουργήσουν ως δημοτική επιχείρηση.

Οι καταπατήσεις πρασίνου και η επέκταση με καινούριες κλειστές εγκαταστάσεις του

Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου οδηγούν σε διαμαρτυρία πλήθος κόσμου και τη σύσταση της Επιτροπής Αγώνα για την Προστασία του Πεδίου του Άρεως το 1998. Διεκδικούν με αλληπάλληλες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας την παύση των εργασιών στον Πανελλήνιο Σύλλογο, να προστατευτεί το πάρκο από την εμπορευματοποίηση, την υποβάθμιση και την απώλεια του κοινόχρηστου χαρακτήρα του. Η Πολεοδομική Υπηρεσία του Δήμου Αθηναίων μετά από έρευνα των εργασιών του γυμναστηρίου, διαπιστώνει την παράνομη επέκτασή του και συντάσσει πρωτόκολλο αυθαίρετης κτίσης, επιβάλλει πρόστιμο και δίνει εντολή για την κατεδάφιση των αυθαίρετων κατασκευών, χωρίς όμως μέχρι σήμερα να έχουν διενεργηθεί κάτι από τα παραπάνω.

Πρώτη περίφραξη

Το 2002 το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο (ΚΑΣ) προβλέπει την ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων των λόφων Φιλοπάππου-Πνύκας-Νυμφών και εκτός των άλλων εργασιών, όπως καθαρισμός, αποψιλώσεις και αποκλαδώσεις, πραγματοποιεί εργασίες οριοθέτησης και περίφραξης του λόφου Φιλοπάππου υπό το πρίσμα προστασίας του χώρου από μη συμβατές με το χαρακτήρα χρήσεις του. Πλήθος κατοίκων των γειτονικών περιοχών διαμαρτύρεται πιστεύοντας ότι η περίφραξη του λόφου οδηγεί στη μη ελεύθερη πρόσβαση στον χώρο και την πιθανότητα στο μέλλον να καταβάλλεται αντίτιμο. Στις 3 Νοεμβρίου οι κάτοικοι γκρεμίζουν τα κάγκελα και ξεκινάει ένας αγώνας διατήρησης του λόφου Φιλοπάππου ως έχειν.

Με την ίδια λογική επιχειρείται η περίφραξη του Πεδίου του Άρεως το 2003, με τσιμέντο και κάγκελα για λόγους ασφαλείας και αισθητικής, ενώ οι είσοδοι περιορίστηκαν από δεκατέσσερις σε τέσσερις. Οι κάτοικοι των γύρω περιοχών διαμαρτύρονται έντονα και στις 19/1/2003 καλούνται σε συγκέντρωση από την Επιτροπή Αγώνα για τη Προστασία του Πεδίου του Άρεως έχοντας ως αποτέλεσμα να καταφθάσουν στο άγαλμα του Βασιλέως Κωνσταντίνου περίπου 500 άτομα και να πάρουν την απόφαση κατεδάφισης της περίφραξης μετά από πορεία περιμετρικά του πάρκου. Κατά τη διάρκεια της πορείας ακούγονταν συνθήματα όπως: *«κάτω τα χέρια από το πάρκο», «κάγκελα, κάγκελα, κάγκελα παντού, στο Φιλοπάππου πέσανε, να πέσουνε και αλλού», «όσο το κέρδος θα κυριαρχεί, πίσω από τα κάγκελα θα κλείνεται η ζωή».*

Δεύτερη/ μερική ανάπλαση

Το Πεδίον του Άρεως εντάσσεται στο Πρόγραμμα Ολυμπιακών Αναπλάσεων εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων το 2004 με τη συγκατάθεση της Υπερνομαρχίας Αθηνών-Πειραιώς, στις οποίες την κυριότητά βρίσκεται πλέον από το 2000. Το γενικό πλάνο του Προγράμματος Αναπλάσεων κατά τη περίοδο της Ολυμπιάδας απέβλεπε στην ενίσχυση της ελκυστικότητας της Αθήνας και δη του κέντρου για τους εκατομμύρια εισερχόμενους τουρίστες που θα το επισκέπτονταν. Η εικόνα του κέντρου μετασχηματίζεται με την ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων και τη δημιουργία του ιστορικού τριγώνου της Αθήνας, με την ανάπλαση δημόσιων χώρων και τον εξευγενισμό γειτονιών, με αποτέλεσμα τη δημιουργία χώρων κατανάλωσης. Την ίδια περίοδο εξαφανίζονται από την κοινή θέα του κέντρου πλήθος τοξικοεξαρτημένων ατόμων, αστέγων και αδέσποτων σκυλιών προς τέρψη της καθαριότητας και της ασφάλειας⁹⁹. Δημιουργήθηκε, έτσι, η εντύπωση ότι το κέντρο μπορεί να ανανεωθεί και ότι μπορεί να αποτελέσει πόλο έλξης για τουρίστες, επενδυτές, αλλά και νέους κατοίκους που θα αποφασίσουν να το κατοικήσουν και να του δώσουν ζωή.

Η μερική ανάπλαση που προγραμματίστηκε για το Πεδίο του Άρεως χρηματοδοτήθηκε με 1.250.000 ευρώ από το ΥΠΕΧΩΔΕ και μέχρι τις 30/05/2004 εξωραϊστική η κεντρική είσοδος του πάρκου και ο κεντρικός άξονάς του, δημιουργήθηκαν τρεις παιδικές χαρές, τοποθετήθηκαν νέα παγκάκια, κάδοι απορριμμάτων, αποκαταστάθηκε στο 1/3 ο φωτισμός και οι υποδομές ύδρευσης και αποχέτευσης και καθαρίστηκαν τα αγάλματα που βρίσκονται εντός του. Τα παραπάνω θεωρήθηκαν η πρώτη φάση ενός σχεδίου ανάπλασης του πάρκου. Στη δεύτερη φάση η Υπερνομαρχία Αθηνών αναθέτει σε ιδιωτικό γραφείο μελετών τη σύνταξη προμελέτης και τη συνολική ανάπλαση του Πεδίου του Άρεως που τελικά χρηματοδοτείται με 9.150.000 ευρώ και ακολούθως κηρύσσεται διαγωνισμός ανάθεσης του έργου.

Τρίτη ανάπλαση

Το έργο αναλαμβάνεται από την εταιρεία Α. Καπετανίδης ΑΤΕΕ τον Απρίλιο του

⁹⁹ «Αθήνα 2004: Χτίζοντας την Αθήνα της κρίσης», *Κομπρεσέρ*, 2012, προσβάσιμο στο <https://kompreser.espivblogs.net/2012/08/21/athens-2004-building-the-city-of-crisis/>

2008, με βασικό αρχιτέκτονα τον Αλέξανδρο Τομπάζη και γεωπόνο-κηποτέχνη τον Ανδρέα Μπαρμπούτση. Βάσει των αναρτημένων στο διαδίκτυο προγραμματικών δηλώσεων¹⁰⁰ σχετικά με την ανάπλαση του Πεδίου του Άρεως, ως βασικές αρχές αναγνωρίζονται οι παρακάτω:

Πρώτη βασική αρχή συνιστά ο σεβασμός στο ύφος και στην ιστορία: διατηρούνται και τονίζονται τα ιστορικά μνημεία και οι ξεχασμένοι θεματικοί δακτύλιοι.

Ως **δεύτερη βασική αρχή** τίθεται η αύξηση των περιοχών πρασίνου: ελάχιστη πλακόστρωση, καθόλου τσιμεντοποίηση, χρήση υλικών απλών, φυσικών, οικολογικών. Κεντρικός στόχος είναι η βελτίωση της υπάρχουσας βλάστησης αλλά και η αύξηση του πρασίνου μέσω νέων φυτεύσεων, με βάση ειδικό πρόγραμμα εγκατάστασης φυτικών ειδών προσαρμοσμένων στο περιβάλλον της περιοχής και στις τοπικές κλιματολογικές συνθήκες. Παράλληλα η διαχείριση του υφιστάμενου πρασίνου και οι νέες φυτεύσεις (νέα δένδρα, καλλωπιστικοί θάμνοι, χλοοτάπητας) αποσκοπούν στη δημιουργία ενός ενιαίου χαρακτήρα καλαισθησίας και λειτουργικότητας στο Πάρκο. Ενώ προτείνεται η δημιουργία θεματικών κήπων:

- Μινωικός Λαβύρινθος: ο βοτανικός κήπος της Αττικής δένδρων, θάμνων και ποωδών φυτών των ειδών της χλωρίδας της Αττικής (στη πλευρά της Λ. Αλεξάνδρας και κοντά στην είσοδο της Μπούσγου)

- Ροδώνας: ένας μικρός περίπατος στις τριανταφυλλιές (εικ. 1)

- Πλατάνια: υδάτινη διαδρομή (εικ. 2)

- Αριές: Δημιουργείται ένα προστατευμένο «ξέφωτο» που προσφέρει αίσθηση απομόνωσης και γαλήνης σε μια κυκλική δενδροστοιχία από 15 δένδρα Αριάς στην οποία οδηγεί ένα μονοπάτι (εικ. 3) που ξεκινά από τον θεματικό κύκλο.

- Ελαιώνας στην περιοχή με το άγαλμα της Αθηνάς (εικ. 4)

- Τέλος, η διαμόρφωση της οδού των Ηρώων, όπου η επιφάνεια του χλοοτάπητα αυξάνεται σημαντικά σε βάρος του πλάτους του δρόμου, οι φυτικοί φράκτες αναδημιουργούνται προβάλλοντας τις προτομές και οι φοίνικες μεταφυτεύονται στο

¹⁰⁰Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από την ιστοσελίδα της Υπερνομαρχίας Αθηνών Πειραιώς «ΑΤΤΙΚΟ ΠΡΑΣΙΝΟ», <http://www.attiko-prasino.gr/Default.aspx?tabid=111&language=el-GR>

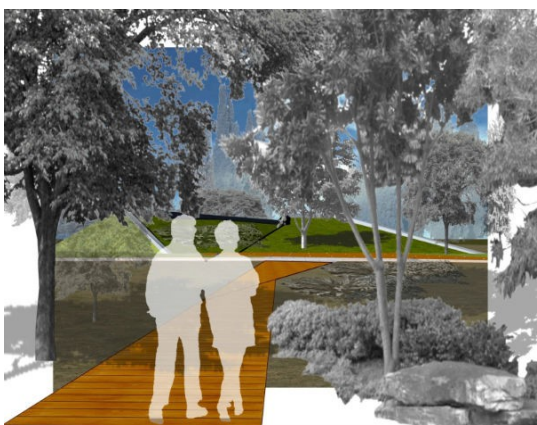
κέντρο του νέου δρόμου.

ροδόνας (εικ. 1)

υδάτινη διαδρομή (εικ. 2)

Πρώην θέατρο Αλίκη (εικ. 3)

ελαιώνας μπροστά από το άγαλμα της Αθηνάς (εικ.4)

Πριν αναφερθούμε στην τρίτη βασική αρχή της ανάπλασης, θα επιχειρηθεί ένας μικρός σχολιασμός επί των φωτογραφιών-μακετών που δημιουργήθηκαν από το αρχιτεκτονικό γραφείο του Αλέξανδρου Τομπάζη. Με μια πρώτη ματιά, οι μακέτες αυτές μας δείχνουν πώς οραματίζονται οι αρχιτέκτονες το πάρκο μετά την περάτωση του έργου. Είναι ένα κολλάζ φωτογραφίας και σχεδίου που προσδίδει ρεαλιστικότητα και δίνει την αίσθηση της ζωντάνιας. Τα καινούρια δέντρα και φυτά απεικονίζονται στη μακέτα με φωτογραφίες σε ασπρόμαυρα χρώματα, ο ουρανός είναι φωτογραφημένος στις φυσικές

του αποχρώσεις, ενώ φιγούρες «διάφανων» ανθρώπων, σε ζευγάρια ή κατά μόνας, περπατούν ανάμεσα στο πράσινο. Κοιτώντας τις μακέτες, δίνεται η αίσθηση της καθαριότητας, της θετικότητας, του ανθρώπινου και του σαφή χαρακτήρα χρήσης του χώρου από συγκεκριμένες ταυτότητες υποκειμένων. Ετεροφυλόφιλα ζευγάρια, γυναίκες μητέρες και μόνοι άντρες που περπατούν αναπαριστούν τα σώματα που είναι ορατά και επιθυμητά στο δημόσιο χώρο. Επιθυμητά, γιατί τα υποκείμενα που έφτιαξαν τις μακέτες έκαναν μια επιλογή τοποθέτησης και ταξινόμησης των αντικειμένων τους για να δημιουργήσουν μια ελκυστική εικόνα προς τον παρατηρητή. Αυτή η εικόνα περιλαμβάνει συγκεκριμένα υποκείμενα, ενώ αποκλείει άλλα, σχηματίζοντας έτσι την κανονικότητα των χρηστών και των λειτουργιών του πάρκου.

Επίσης, η «διαφάνεια» των υποκειμένων τα καθιστά διαπερατά χωρίς να φαίνονται τα χαρακτηριστικά τους, παρά μόνο οι σιλουέτες τους. Η διαφορά έχει δώσει τη θέση της στο όμοιο και το οικουμενικό, αποσιωπώντας κάθε είδους άρνηση χάριν της θετικότητας. Ο Άλλος, ο Ξένος και η ετερότητα εξομαλύνεται και γενικεύεται σε μια σιλουέτα που τον περικλείει και ταυτόχρονα τον αποκλείει, τον αποσιωπά και τον κάνει αόρατο. Αυτή η εκμηδένιση των χαρακτηριστικών της διαφοράς λειαίνει στοιχεία εθνοτικά, ταξικά, έμφυλα και θρησκευτικά, αποκρύπτοντας τη διαφορετικότητα και την πολυμορφία των υποκειμένων που αλληλεπιδρούν στον χώρο, τον μετασχηματίζουν και μετασχηματίζονται από αυτόν.

Η **τρίτη βασική αρχή** της ανάπλασης αναφέρεται στη λειτουργικότητα και χρησιμότητα του πάρκου για τους κατοίκους, και αποτελείται από τρία μέρη:

1. την αύξηση της ασφάλειας στο χώρο, που περιλαμβάνει ανάπλαση όλων των εισόδων, την επιδιόρθωση και συμπλήρωση της περίφραξης, τη δημιουργία ενός νέου δικτύου φωτισμού με φωτιστικά παραδοσιακά αλλά και σύγχρονα που θα λειτουργούν με λάμπες εξοικονόμησης ενέργειας,

2. την αναβάθμιση των χρήσεων αναψυχής, άθλησης και πολιτιστικών εκδηλώσεων, που επιτυγχάνεται με την αναβάθμιση του Θεάτρου Άλσους σε χώρο πολλαπλών χρήσεων 3000 m², ειδικά διαμορφωμένου χώρου για skateboard, ειδικό χωμάτινο πεζοδρόμιο για jogging και δίκτυο ποδηλατοδρόμου, και

3. την εύκολη προσβασιμότητα του κτιριακού και υπαίθριου χώρου του πάρκου από

τα άτομα με ειδικές ανάγκες

Το έργο παραδίδεται μερικώς τον Σεπτέμβρη του 2010. Ιδιωτική εταιρεία φύλαξης έχει αναλάβει την προστασία του και λιγότεροι από 28 υπάλληλοι την καθαριότητα και τον καλλωπισμό του. Ο παραπάνω αριθμός μειώνεται τα επόμενα δύο χρόνια στους 15 υπαλλήλους, εκ των οποίων οι 6 αναλαμβάνουν τη φύλαξη του χώρου και για τρεις μόνο μήνες¹⁰¹. Δεν υπάρχει πλάνο συντήρησης για τα επόμενα χρόνια, καθώς ο προϋπολογισμός του έργου δεν επαρκεί για την πρόσληψη προσωπικού και η δημοσιονομική πολιτική εν μέσω της ελληνικής οικονομικής κρίσης δεν ευνοεί τη διεξαγωγή περαιτέρω διαγωνισμού. Η Υπερνομαρχία Αθηνών-Πειραιώς αδυνατεί να καλύψει τα έξοδα του πάρκου και ζητά τη βοήθεια του Δήμου με περιστασιακές επεμβάσεις καθαριότητας του χώρου.

¹⁰¹Σύμφωνα με την απόφαση με αριθμ. 1465/2012 απόφαση της Οικονομικής Επιτροπής αποφασίσθηκε η οριστική κατακύρωση των αποτελεσμάτων του πρόχειρου ανοιχτού διαγωνισμού για την φύλαξη του Πεδίου του Αρεως, Πλατείας Πρωτομαγιάς, Λόφου Εθνικής Αντιστάσεως και Αττικού Άλσους, στην από διαγωνισμού μειοδότηρια εταιρία SWEDISH SYSTEMS SECURITY Μον Ε.Π.Ε. Για χρονικό διάστημα τριών μηνών από την απογραφή της σύμβασης.

Αιρετικές γεωγραφίες

«Τη νύχτα το πάρκο αλλάζει», έτσι μου είπαν οι περισσότεροι συνεντευξιαζόμενοι. Η οικειοποίησή του πριν την ανάπλαση κατά τις βραδυνές ώρες γινόταν από κοινωνικές ομάδες του «περιθωρίου», παρέες με μύτερες και χασίς, ζευγαράκια που επιθυμούσαν την απομόνωση, «ματάκηδες», άστεγους που ήθελαν να κοιμηθούν κάπου πιο δροσερά κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, αλλά και ομοφυλόφιλους.

«Οι φύλακες ερχόντουσαν με τον φακό από πάνω σου για να δουν τι κάνεις», μου είπε ο κύριος Πασχάλης ενώ μου εξιστορούσε τα πρώτα ραντεβού του με τη γυναίκα του στο πάρκο κατά τη δεκαετία του '50. «Σε όλα αυτά τα παγκάκια στη σειρά που βλέπεις, έχω κάτσει και έχω φιλήσει τη Σοφία. Στα κρυφά. Μας κυνηγούσε ο αδερφός της και ξεκλέβαμε λίγη ώρα το βράδυ».

Το πάρκο ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές στους ομοφυλόφιλους, οι οποίοι αναζητούσαν ερωτικούς συντρόφους, φίλους, ελευθερία έκφρασης και πολύ συχνά εισόδημα μέσα στους κόλπους του αγοραίου έρωτα. Ο Γιώργος Μαρνελάκης στο άρθρο του «Το “δημόσιο σεξ” ως απορρύθμιση της τάξης της πόλης»¹⁰², υποστηρίζει πως τα κεντρικά πάρκα της Αθήνας, όπως είναι το Ζάππειο και το Πεδίον του Άρεως, αλλάζουν άρδην κατά τις νυχτερινές ώρες και μετατρέπονται σε χώρους σεξουαλικής αναζήτησης και συνεύρεσης μεταξύ ανδρών. Η πρακτική του δημόσιου σεξ, κατά τον ίδιο, μπορεί να συνεισφέρει σε μια νέα αντίληψη για την υποκειμενικότητα, μακριά από το δίπολο ιδιωτικό-δημόσιο και να οδηγήσει σε μια άλλη θέαση της κοινωνικότητας, ως κάτι που διαφεύγει συνεχώς από τις κανονιστικές κατηγορίες, αλλά και σε μια νέα αντίληψη για τον χώρο, που θα διαφεύγει από την σκέψη ότι ο χώρος αποτελεί το ουδέτερο υπόβαθρο των πιθανών δραστηριοτήτων.

Μετά την ανάπλαση και αφού είχε μεταφερθεί η «πιάτσα» των τοξικομανών στον χώρο του πάρκου, η κίνηση των ομοφυλοφίλων εντός του περιορίστηκε. Πιθανότατα ο ελλιπής φωτισμός, οι καθημερινοί έλεγχοι της αστυνομίας μετά τις 23:00 και ο φόβος μην τους συμβεί κάτι περιόρισαν τους βραδινούς τους περιπάτους. «Έρχονται ακόμη», μου λέει η Χριστίνα, «αλλά είναι λίγοι πια και δεν δίνουν λαβές για σχόλια. Πηγαίνουν πίσω σε απόκρυφα σημεία και άλλοι είναι σαν και εμάς. Πώς ερχόμαστε εμείς για βόλτα, έτσι

¹⁰²Γιώργος Μαρνελάκης, «Το «δημόσιο σεξ» ως απορρύθμιση της τάξης της πόλης» στο *Στενές Επαφές Φύλου, Σεξουαλικότητας και Χώρου: 7 κείμενα του Γιώργου Μαρνελάκη*, (Αθήνα: futura-Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2014), σελ 87-89.

και αυτοί έρχονται και περπατάνε. Δεν έρχονται όλοι γι' αυτό που κάνουν τέλος πάντων».

Η ανάγκη για ασφάλεια στον δημόσιο χώρο

Ο Mike Davis στο βιβλίο του *City of Quartz*, υποστηρίζει ότι από το 1990 στο μεταφιλελεύθερο περιβάλλον του Los Angeles υπάρχει μια εμμονή των υποκειμένων στις επενδύσεις σε ιδιωτικά και δημόσια συστήματα ασφάλειας, ενώ παρατηρείται «μία άνευ προηγουμένου τάση να συγχωνευτούν ο πολεοδομικός σχεδιασμός, η αρχιτεκτονική και ο αστυνομικός μηχανισμός σε μία και μοναδική, ενιαία επιχείρηση ασφαλείας», μετατρέποντας την προσωπική προστασία σε προσωπική απομόνωση σε οικιστικά, καταναλωτικά και ταξιδιωτικά περιβάλλοντα, μακριά από «μιαρές» ομάδες και «μιαρά» άτομα¹⁰³. Αυτό έχει ως συνέπεια όχι μόνο να υπάρξει μια έκρηξη ζήτησης ιδιωτικών υπηρεσιών προστασίας, αλλά και να δημιουργηθεί η ανάγκη των υποκειμένων να μετακινηθούν σε κάποιο περιχαρακωμένο οικιστικό θύλακο. Η επιδίωξη του ελέγχου οδηγεί στην ύπαρξη κυκλωμάτων βιντεοσκόπησης σε χώρους στάθμευσης, πεζόδρομους, έξω από δημόσια κτίρια, σχολεία, τράπεζες και πλατείες, στα εμπορικά κέντρα, κλειστά κυκλώματα επιτήρησης στις εισόδους των σπιτιών με συνοδεία φωτοκύτταρου για την ανίχνευση κίνησης, τα οποία διαμορφώνουν ένα περιβάλλον ασφάλειας, αφού επιβεβαιώνουν όχι μόνο την αθωότητα, αλλά και την επικινδυνότητα των υποκειμένων.

Η ασφάλεια που υπάρχει στον ιδιωτικό χώρο απαιτείται και στον δημόσιο, θολώνοντας τα όρια αυτής της διαίρεσης. Η ολοένα μεγαλύτερη θωράκιση που έχει επιτευχθεί στην ιδιωτική ζωή, με την κατασκευή καθαρών χώρων στα πλαίσια της κατοικίας και της οικογένειας, αναζητείται πλέον και στον δημόσιο χώρο, του οποίου όμως η ουσία βρίσκεται στη συναναστροφή με το άγνωστο, με ποικίλες δραστηριότητες και υποκείμενα που είναι ανομοιομορφα και ετερογενή μεταξύ τους. Οτιδήποτε ξένο και άγνωστο είναι απειλητικό και «ολοένα λιγότεροι άνθρωποι αισθάνονται ευχαρίστηση σε τούτο τον κόσμο των ξένων, στην κοσμοπολίτικη ζωή»¹⁰⁴.

Σιγά σιγά πλάθεται η ιδεολογία της ανασφάλειας, κάνοντας επιτακτική την ανάγκη παρέμβασης των αρχών, αλλά και του αστικού σχεδιασμού για την «αναβάθμιση» ή «εξυγίανση» των «επικίνδυνων και υποβαθμισμένων» περιοχών και τη δημιουργία νέων

103 Mike Davis, *Πέρα από το Blade Runner: αστικός έλεγχος-η οικολογία του φόβου*, (Αθήνα: futura, 2008).

104 Ρίτσαρντ Σένετ, *Η τυραννία της οικειότητας: ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, μτφρ. Γιώργος Ν. Μέρτικας, επιμ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, (Αθήνα: Νεφέλη, 1999), σελ. 15-16.

χώρων κατοικίας και ψυχαγωγίας θωρακισμένων, όμως, από κάθε μορφή εγκληματικότητας.

Η περίπτωση της ανάπλασης του Πεδίου του Άρεως εμπίπτει σε μια τέτοια συνθήκη. Ο χώρος είχε υποβαθμιστεί κατά τις προηγούμενες δεκαετίες και ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός θα έδινε τη λύση στα προβλήματα της περιοχής. Η περίφραξη και ο ανανεωμένος φωτισμός του θα λειτουργούσε ως ανασταλτικός παράγοντας της εγκληματικότητας και της εμφάνισης των χρηστών που ανήκουν στο περιθώριο.

Ανάλυση λόγου

*Ένα μέσο στα χέρια «κάποιου», ατομικό ή συλλογικό,
δηλαδή μίας εξουσίας (πχ. ενός Κράτους),
μίας κυρίαρχης τάξης (της αστικής τάξης) ή μίας ομάδας
μπορεί να αντιπροσωπεύει ολόκληρη την κοινωνία [...]*

Henri Lefebvre

Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια να αποκρυπτογραφήσουμε τον λόγο που παράγεται και συγκροτείται από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας σε σχέση με την περιοχή μελέτης μας, με στόχο την εξιχνίαση των κυρίαρχων αναπαραστάσεων που προβάλλονται. Θεωρούμε ότι το τοπίο κατασκευάζεται ως προϊόν ανθρώπινης εργασίας και συμβολικής αναφοράς, ενώ συγχρόνως κατασκευάζει συλλογικές συμπεριφορές, νοοτροπίες και συνειδήσεις. Έτσι, οι αναπαραστάσεις του χώρου αποκρύβουν ιδιαίτερα αποτελεσματικά ή και απαλείφουν τις συγκρουσιακές κοινωνικές σχέσεις που συνέβαλαν στην παραγωγή τους.

Μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί παρά να έχει ως αφετηρία ένα θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο η σχέση μεταξύ γλώσσας και εξουσίας κατέχει δεσπόζουσα θέση, το οποίο παρέχεται από την Κριτική Ανάλυση του Λόγου. Αφετηρία της αποτελεί η θέση ότι η γλώσσα δεν αντικατοπτρίζει μόνο την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά αποτελεί σημαντικό παράγοντα της συγκρότησης και παραγωγής της. Κατά συνέπεια, εμπλέκεται άμεσα στην κοινωνική διαμάχη για την παραγωγή και αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας και των ιδεολογιών που αυτές συνεπάγονται.

Η δημοσιογραφία ως κοινωνική πρακτική έχει γίνει αντικείμενο μελέτης σε διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους, όπως της κοινωνιολογίας, των πολιτισμικών σπουδών και της ψυχολογίας. Τα αποτελέσματα αυτών των μελετών συνέβαλαν αποφασιστικά στην καλύτερη κατανόηση όχι μόνο του θεσμικού πλαισίου της δημοσιογραφίας (τη μορφή οργάνωσης του ειδησεογραφικού κλάδου, τις διαδικασίες παραγωγής και σύνθεσης μιας είδησης, την επαγγελματική δεοντολογία κ.λπ.), αλλά ανέδειξαν παράλληλα και την εμπλοκή της γλώσσας στις ιδεολογικές διαστάσεις της δημοσιογραφικής πρακτικής. Η μελέτη των ιδεολογημάτων που συμβάλλουν στην

παραγωγή των σχέσεων εξουσίας στον δημοσιογραφικό κλάδο δεν μπορεί να γίνει χωρίς την μελέτη των ίδιων των προϊόντων του, δηλαδή των άρθρων και των κειμένων.

Αρχικά αποφασίσαμε να εντοπίσουμε οπτικοακουστικό υλικό που αναπαράγεται από ενημερωτικές εκπομπές των καναλιών της τηλεόρασης αναφερόμενο στον χώρο του Πεδίου του Άρεως. Η προσπάθεια αυτή έγινε μέσω διαδικτύου και δεν καταφέραμε να βρούμε μια ποσότητα υλικού που να μπορέσει να σταθεί και να αναλυθεί αυτόνομα. Έτσι, στρέψαμε το ενδιαφέρον μας στη συλλογή έντυπου υλικού. Πιο συγκεκριμένα, επικεντρωθήκαμε στην εξέταση άρθρων της εφημερίδας *Καθημερινή*, κατά την περίοδο της παράδοσης του πάρκου στους χρήστες αμέσως μετά την ανάπλαση μεγάλου μέρους του (Αύγουστος-Σεπτέμβρης 2010) μέχρι και το τέλος του 2015, για να σκιαγραφηθούν καλύτερα οι διακυμάνσεις του χαρακτήρα του πάρκου, αλλά και τα «προβλήματα» εντός του κατά την πάροδο των χρόνων, με στόχο να απαντήσουμε στο ερώτημα «σε τι συνίσταται ένα καθαρό πάρκο;».

Η επιλογή της συγκεκριμένης εφημερίδας προκύπτει από το μέγεθος της αναγνωσιμότητας και της κυκλοφορίας της, αφού κατά την περίοδο 2010-2013 είναι πρώτη σε φύλλα κυκλοφορίας και τις επόμενες χρονιές σταθερά είναι στις πρώτες θέσεις¹⁰⁵. Αξίζει να αναφερθούμε ακροθιγώς στον ιδεολογικό και πολιτικό προσανατολισμό της συγκεκριμένης εφημερίδας, καθώς και στο ιδιοκτησιακό της καθεστώς, αφού θεωρούμε ότι η ταυτότητα της καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την προσέγγιση και ερμηνεία των προβαλλόμενων ζητημάτων.

Η *Καθημερινή* κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1919 από τον Γεώργιο Βλάχο και μετά την εναλλαγή διαφόρων προσώπων στην εκδοτική ηγεσία της, όπως αυτά της Ελένης Βλάχου και του Γιώργου Κοσκωτά περνάει το 1988 στα χέρια του ομίλου Αλαφούζου, που εκτός των άλλων διευθύνει έξι ναυτιλιακές εταιρίες και μία κατασκευαστική, τον ραδιοτηλεοπτικό σταθμό «ΣΚΑΪ» και δύο ραδιοφωνικούς σταθμούς. Η πρωινή, ημερήσιου τύπου εφημερίδα θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει την κεντροδεξιά και έχει μεγάλη απήχηση στο φιλελεύθερο κοινό. Ωστόσο, πέραν αυτού του σαφούς ιδεολογικού στίγματος, ο λόγος της δεν θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι ενιαίος, καθώς θεωρούμε ότι η αρθρογραφία της διαμορφώνεται σε ένα πλαίσιο συνεργασίας και συγκρούσεων μεταξύ διαφορετικών υποκειμένων, π.χ. εκδοτών, δημοσιογράφων, διευθυντών και αναγνωστών, με πιθανόν ετερόκλητα χαρακτηριστικά.

¹⁰⁵ Τα στατιστικά στοιχεία αντλήθηκαν από την ιστοσελίδα της Ένωση Ιδιοκτητών Ημερήσιων Εφημερίδων: http://www.eihea.gr/default_gr.htm

Πραγματολογικό υλικό και μεθοδολογία ανάλυσης

Το πραγματολογικό υλικό της έρευνάς μας αντλήθηκε από τα άρθρα της *Καθημερινής* από τις 21 Σεπτεμβρίου 2010 έως τις 2 Δεκεμβρίου 2015. Πιο συγκεκριμένα, η συλλογή του υλικού του δείγματός μας έγινε μέσω της αναζήτησης στο ηλεκτρονικό αρχείο της εφημερίδας με τη λέξη/φράση κλειδί: «Πεδίον του Άρεως». Επειδή προέκυψε ένας μεγάλος αριθμός άρθρων είτε σχετικός είτε όχι με το θέμα μας, το επόμενο στάδιο της διαλογής περιλάμβανε την επιγραμματική εξέταση των ανακτημένων άρθρων, ώστε να επιλεγούν όσα θα εντάσσονταν στο υλικό. Από τα αποτελέσματα αποκλείστηκαν όσα άρθρα ήταν απλά ανακοινώσεις θεατρικών παραστάσεων της περιοχής¹⁰⁶ χωρίς κάποιον περαιτέρω σχολιασμό, άρθρα που ανέφεραν τον χώρο ως σημείο εκκίνησης κάποιας συγκέντρωσης ή πολιτικής εκδήλωσης και τέλος τα άρθρα που αφορούσαν την εγκατάσταση μεγάλου πληθυσμού προσφύγων σε κομμάτι του πάρκου, καθώς αποτελούν πεδίο μελέτης από μόνα τους. Παρ' όλα αυτά, συμπεριλήφθηκαν τα άρθρα αμέσως μετά τη μετακίνηση των προσφύγων στο κέντρο ανοιχτής φιλοξενίας προσφύγων στον Ελαιώνα. Συνολικά συλλέχθηκαν 33 άρθρα από τις θεματικές της εφημερίδας «Ελλάδα», «Πόλη», «Πολιτική», «Μουσική», «Τηλεόραση», «Περιβάλλον», «Αρχείο Πολιτισμού» και «Ελληνική Οικονομία», καθώς και 1 γράμμα αναγνώστη. Τέλος, στην παράθεση των αποσπασμάτων των άρθρων της *Καθημερινής* διατηρήθηκε η σύνταξη, η στίξη και η ορθογραφία του πρωτότυπου.

Η επιθεώρηση του υπό διερεύνηση υλικού ανέδειξε 5 γεγονότα της επικαιρότητας που σηματοδότησαν, κατά κάποιο τρόπο, διαφορετικές προσεγγίσεις από την πλευρά των δημοσιογράφων, και αυτά είναι: το άνοιγμα του αναπλασμένου πλέον Πεδίου του Άρεως τον Σεπτέμβριο του 2010, η δολοφονία του Μ. Καντάρη στις 10/05/2011 στην οδό Ηπείρου, η έναρξη της αστυνομικής επιχείρησης «Ξένιος Ζεύς» στις 3/08/2012, η αντιεγκληματική πολιτική που ανακοίνωσε ο υπουργός Προστασίας του Πολίτη Γιάννης Πανούσης στις 17/04/2015, και τέλος η εγκατάσταση προσφύγων στο νότιο κομμάτι του πάρκου.

Έτσι, με βάση αυτά τα χρονικά ορόσημα, χωρίσαμε τα άρθρα μας στις παρακάτω ενότητες:

¹⁰⁶ Η περιοχή διαθέτει αρκετούς χώρους πολιτισμού, όπως θέατρα και κινηματογράφους με ενεργή δραστηριότητα εδώ και πολλές δεκαετίες.

- Από Σεπτέμβριο 2010 έως Μάιο 2011 (παράδοση μέρους της ανάπλασης του πάρκου) : άρθρα 6, α' ενότητα
- Από Μάιο 2011 έως Αύγουστο 2012 (δολοφονία Καντάρη) : άρθρα 6, β' ενότητα
- Από Αύγουστο 2012 έως 17/04/2015 ('Ξένιος Ζεύς'): άρθρα 10, γ' ενότητα
- και τέλος από Απρίλιο του 2015 έως και σήμερα με τελευταίο άρθρο στις 12/02/2016 (Επιχειρησιακό σχέδιο για το Πεδίον του Άρεως + εγκατάσταση προσφύγων σε κομμάτι του πάρκου): άρθρα 11, δ' ενότητα.

Η ανάλυση των κειμένων δεν αποσκοπεί σε μία αντικειμενική και εξαντλητική αποτύπωση της κατάστασης που επικρατεί στο Πεδίον του Άρεως, αλλά αποτελεί μια προσπάθεια ανάδειξης των νημάτων λόγου που διατρέχουν και αναπαράγουν το κυρίαρχο φαντασιακό του δημόσιου χώρου. Επιπλέον, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι παράλληλα προσπαθήσαμε να δώσουμε τη δέουσα προσοχή στο ύφος των κειμένων, τη στάση, τις επιλογές και τις προθέσεις των δημοσιογράφων, που συμβάλλουν εξίσου στον επηρεασμό του αναγνωστικού κοινού. Άρα, η ανάλυση δεν εξαντλείται στις υπό παράθεση φράσεις, καθώς αναγνωρίζει το γεγονός ότι «οι λόγοι που αποτυπώνονται σε ένα κείμενο δεν εξαντλούνται σε "αυτό που λέει", αλλά συμπεριλαμβάνουν και αυτό που δεν λέει ή υπαινίσσεται»¹⁰⁷. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο αναλύονται οι συνδηλώσεις συγκεκριμένων φράσεων, τα μεταφορικά σχήματα που χρησιμοποιούνται και οι νοηματοδοτήσεις που αποκτούν συγκεκριμένες λέξεις μέσα στο συγκεκριμένο που εμφανίζονται. Τέλος, στον βαθμό που ο λόγος των αρθρογράφων δεν είναι σε πολλές περιπτώσεις απλώς περιγραφικός, αλλά επιδιώκεται η σύμπραξη όσων συμφωνούν, θεωρούμε ότι είναι κανονιστικός και χρησιμοποιείται ως το μέσο εκείνο που αφού καταστεί κατάλληλο για την ανάλυση της κοινωνικο-οικονομικής κατάστασης που βιώνουν τα υποκείμενα αναγνώστες/αναγνώστριες, θα μπορέσει να τα οδηγήσει στο να πάρουν θέση ως προς αυτή.

Η ανάγνωση των άρθρων έγινε φορώντας τα γυαλιά της κομβικής κατηγορίας της *καθαριότητας*. Μέσα από τις αναπαραστάσεις του τόπου διαφαίνεται η σχετικότητα της έννοιας «καθαριότητα» και πως/πώς αυτή δημιουργεί ένα σύστημα ταξινόμησης που νοηματοδοτεί τις ανθρώπινες πρακτικές, αλλά και τον ίδιο τον τόπο στον οποίο

107 Αλεξάνδρα Χαλκιά, *Έμφυλες Βιαιότητες: εξουσία, λόγος, υποκειμενικότητες*, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2011), σελ. 107.

συμβαίνουν. Να σημειωθεί ότι η έννοια της καθαρ(ι)ότητας βρίσκεται σε άμεση αλληλεπίδραση με εκείνη του ασφάλειας. Όσο πιο καθαρή, με σαφή λειτουργία και χωρίς βρωμιά είναι η ταυτότητα ενός τόπου, τόσο πιο ασφαλή νιώθουν τα υποκείμενα εντός του, ενώ αντίθετα όσο πιο ρευστή είναι η κατάσταση σε σχέση με τον χαρακτήρα του τόπου σε συνδυασμό με τον εντοπισμό βρωμιάς, οι χρήστες βιώνουν φόβο και κίνδυνο. Πριν ξεκινήσουμε την ανάλυσή μας θα επικεντρωθούμε στους παραπάνω όρους για να γίνει σαφής ο λόγος του ενδιαφέροντός μας για τις κατηγορίες αυτές.

Εξουσία

Σε κάθε ιεραρχικά δομημένο κοινωνικό σχήμα, η εξουσία αποτελεί βασική συνθήκη της κοινωνικής ζωής και ρυθμιστικό παράγοντα στις σχέσεις μεταξύ κοινωνικών υποκειμένων, ομάδων και θεσμών¹⁰⁸. Εδώ θα επικεντρωθούμε στη γλωσσική διάσταση της εξουσίας, που εκτυλίσσεται μέσω του λόγου¹⁰⁹. Το ενδιαφέρον της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου επικεντρώνεται στην κοινωνική εξουσία, δηλαδή τις ανταγωνιστικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ κοινωνικών ομάδων και θεσμών. Μια κοινωνική ομάδα, λοιπόν ασκεί εξουσία πάνω σε μία άλλη, όταν ασκεί πάνω της κάποια μορφή ελέγχου¹¹⁰.

Στην παρούσα εργασία υιοθετούμε την προσέγγιση της εξουσίας έτσι όπως έχει εκφραστεί στο έργο του Michel Foucault. Ο Foucault δεν έκανε ποτέ μια ανάλυση της Εξουσίας, δεν την όρισε ποτέ σε κανένα σημείο του έργου του¹¹¹. Αντιθέτως αυτό που έκανε ήταν να αναδειξεί τις σχέσεις εξουσίας, την αρχιτεκτονική των μηχανισμών καταναγκασμού, κυριαρχίας και αποκλεισμού αυτού που θα λέγαμε εξουσία. Μελέτησε τα όργανα, τα εργαλεία, τις σχέσεις, τις τεχνικές και τους μηχανισμούς που επιτρέπουν την ανάδυση της κυριαρχίας, του καταναγκασμού και των αποκλεισμών.

Σύμφωνα με τον Foucault, οι σχέσεις εξουσίας είναι την ίδια στιγμή «πολύμορφες, εκτενείς, συνεκτεινόμενες με τις κοινωνικές σχέσεις, και ως εκ τούτου, πανταχού

108 Ruth Wodak, «What CDA is about- a summary of its history, important concepts and its developments» στο Ruth Wodak και Michael Meyer (επιμ.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, (Λονδίνο: Sage 2001), σελ. 11.

109 Norman Fairclough και Ruth Wodak, «Critical Discourse Analysis» στο Teun Adrianus van Dijk (επιμ.), *Discourse as Social Interaction*, (Λονδίνο: Sage 1997), σελ. 272-73.

110 Teun Adrianus van Dijk, «Discourse as interaction in society» στο Teun Adrianus van Dijk (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 17.

111 Michel Foucault, *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, την Φαινομενολογία και την Εξουσία*, (Αθήνα: futura, 2013), σελ. 36.

παρούσες [omniprésentes]»¹¹², διαπερνούν τα άτομα και τα σώματα και τα συγκροτούν σε υποκείμενα. Μια τέτοια εννόηση της εξουσίας δέχεται ξεκάθαρα το σώμα εντός του πεδίου εξουσίας. Οι σχέσεις εξουσίας βρίσκονται εμμενείς σε αυτά τα υποκείμενα/σώματα και όχι, αρχικά τουλάχιστον, σε κάτι εξωτερικό, σε κάποιο κέντρο που απαγορεύει και επιβάλλει. Όπως γράφει ο Foucault «οι σχέσεις εξουσίας δεν βρίσκονται σε θέση εξωτερικότητας προς άλλους τύπους σχέσεων (οικονομικές διαδικασίες, σχέσεις γνώσης, σχέσεις φύλου), αλλά είναι εμμενείς σ' αυτές· συνιστούν τα άμεσα αποτελέσματα διαφόρων διαχωρισμών, ανισοτήτων και ανισορροπιών που παράγονται σ' αυτές και αποτελούν αντιστοίχως τις εσωτερικές προϋποθέσεις αυτών των διαφοροποιήσεων»¹¹³.

Επιπλέον, στη σφαίρα του φιλελεύθερου λόγου και του νομικού πλαισίου που έχει συγκροτηθεί γύρω από αυτή, η εξουσία κατασκευάζεται με όρους άρνησης και καταστολής: η καταστολή της επιθυμίας, η άρνηση του κυρίαρχου (του κράτους ή της αστικής τάξης) να πραγματοποιήσει τις επιθυμίες του καταπιεσμένου υποκειμένου. Μια εξουσία που προϋποθέτει έναν κυρίαρχο ο οποίος απαγορεύει, τιμωρεί και καταστέλλει και έναν καταπιεσμένο που εν τέλει αποδέχεται τη δράση του κυρίαρχου¹¹⁴. Αυτή η λογική, μας επισημαίνει ο Foucault, δεν επαρκεί για να κατανοήσουμε τον συσχετισμό δυνάμεων εξουσίας. Πρέπει να σκεφτούμε ότι η εξουσία φύεται εξίσου από τα κάτω και ότι ο μηχανισμός της εξουσίας δρα μέσα από την παραγωγή επιθυμιών, υποκειμένων, απολαύσεων στον πιο μικρό πυρήνα, στην οικογένεια ή στη μικρότερη κοινωνική συναρμογή. Η ισχύς της εξουσίας στις σύγχρονες κοινωνίες στηρίζεται στο ότι «παράγει θετικά αποτελέσματα στο επίπεδο της επιθυμίας, αλλά και στο επίπεδο της γνώσης. Η εξουσία, όχι μόνο δεν αναχαιτίζει τη γνώση, αλλά την παράγει»¹¹⁵. Για να αποσαφηνιστεί αυτή η πλευρά της επιχειρηματολογίας του Foucault, ιδού τι γράφει αφού επισημάνει την αντίθεση με το παλαιότερο σύστημα της φεουδαρχίας:

Κατά τον δέκατο έβδομο και δέκατο όγδοο αιώνα γεννιέται μια μορφή εξουσίας που αρχίζει να ασκείται μέσω της παραγωγής και των υπηρεσιών της κοινωνίας. Έγκειται στην απόκτηση παραγωγικών υπηρεσιών από τα άτομα μέσα στην

112 Michel Foucault, *ό.π.*, σελ. 40.

113 Michel Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: I. Η βούληση για γνώση*, (Αθήνα: Πλέθρον, 2011) σελ. 111.

114 Μισέλ Φουκώ, «Εξουσίες και στρατηγικές», στο του ιδίου, *Το μάτι της εξουσίας*, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2008) σελ. 174.

115 Μισέλ Φουκώ, «Εξουσία και σώμα», στο του ιδίου, *Το μάτι της εξουσίας*, σελ. 77.

καθημερινή τους ζωή. Και ως εκ τούτου, καθίσταται αναγκαία μια πραγματική και αποτελεσματική «ενσωμάτωση» της εξουσίας, υπό την έννοια ότι έπρεπε αυτή να έχει δυνατότητα πρόσβασης στα σώματα των ατόμων, στις πράξεις, τις στάσεις και τους τρόπους της καθημερινής τους συμπεριφοράς¹¹⁶.

Με άλλα λόγια, οι τεχνικές εξουσίας εμπλέκονται στην καθημερινή ζωή του πληθυσμού και παράγουν το έδαφος όπου θεμελιώνεται και νομιμοποιείται η εξουσία του Κυρίαρχου. Για τη θεμελίωση του Κυρίαρχου σημαντικό και κομβικό ρόλο παίζει ο λόγος (discourse). Η σπουδαιότητα του λόγου ως ρηματικής πρακτικής συνίσταται στο γεγονός πως μορφοποιεί και διαπλάθει τα υποκείμενα, τα σώματά τους και τις σχέσεις που αυτά έχουν. Προκειμένου να επιτελέσει τη λειτουργία της διαμόρφωσης των υποκειμένων, ο λόγος χρειάζεται να εκφέρεται ως αληθής. Η αλήθεια συνδέεται με τον «ορθό λόγο». Το υποκείμενο δε που εκφέρει τον ορθό λόγο θεωρείται πως εκφράζει την «πραγματικότητα». Η «πραγματικότητα» όμως αυτή, δεν είναι παρά μια προσπάθεια εγκαθίδρυσης ενός αληθούς λόγου, ενός λόγου που κατασκευάζεται στα πλαίσια κοινωνικών ανταγωνισμών και αποσκοπεί στην κυριαρχία εντός των κοινωνικών πεδίων.

Τέλος, θα θέλαμε να σταθούμε στην καταστατική θέση του Foucault που συνυφαίνει την αντίσταση στο εσωτερικό της εξουσίας, εννοιολογώντας την πρώτη ως άρρηκτα και αναπόδραστα συνδεόμενη με την άσκηση της δεύτερης. Ο Foucault μας επισημαίνει ότι «εκεί που υπάρχει εξουσία υπάρχει αντίσταση και ότι ωστόσο, ή μάλλον γι 'αυτό ακριβώς, η αντίσταση δεν βρίσκεται ποτέ σε θέση εξωτερικότητας προς την εξουσία»¹¹⁷. Τοποθετούμαστε εντός της εξουσίας, και δεν μπορούμε να της ξεφύγουμε, αφού είμαστε τόσο προϊόντα όσο και φορείς της. Οι σχέσεις εξουσίας, λοιπόν, δεν μπορούν να υπάρχουν παρά σε συνάρτηση με σημεία αντίστασης, τα οποία παίζουν τον ρόλο του εχθρού. Τα σημεία αυτά είναι πολλαπλά, με ιδιαίτερα κάθε φορά χαρακτηριστικά: «αντιστάσεις εφικτές, αναγκαίες, απίθανες, αυθόρμητες, ατίθασες, μοναχικές, προσχεδιασμένες, χαμερπείς, βίαιες, ασυμφιλίωτες, έτοιμες να συνδιαλλαγούν, ιδιοτελείς, ή θυσιαστικές...»¹¹⁸. Όπως ακριβώς το δίκτυο των σχέσεων εξουσίας σχηματίζει ένα πυκνό πλέγμα που διαπερνά τους μηχανισμούς και τους θεσμούς, με αντίστοιχο τρόπο και οι διάφορες αντιστάσεις διασχίζουν και αυτές τις κοινωνικές σχέσεις σε όλες τις διαβαθμίσεις τους. Το ενδιαφέρον, λοιπόν κατά τον Foucault, είναι να εντοπίσουμε αυτά

116 Μισέλ Φουκώ, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, (Αθήνα: Ύψιλον, 1987), σελ. 27-28.

117 Michel Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: I. Η βούληση για γνώση*, σελ. 112.

118 Ό.π., σελ. 113.

τα νήματα αντίστασης που καταφέρνουν και ακούγονται ενάντια στον κυρίαρχο λόγο, προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα και να μάθουμε περισσότερα για τον πολύπλοκο μηχανισμό των μορφών κυριαρχίας και πως οι άνθρωποι παγιδεύονται εντός του.

Α' ενότητα άρθρων

Τον Σεπτέμβρη του 2010 παραδίδεται ένα μεγάλο μέρος του πάρκου στο κοινό ύστερα από την πολυσυζητημένη ανάπλαση που απασχόλησε τους περίοικους με διαμαρτυρίες και ανησυχίες ως προς τη διατήρηση του πρασίνου και την παρέμβαση της ανάπλασης στο φυσικό τοπίο, ενώ άνοιξε τον διάλογο της σημασίας του δημόσιου ελεύθερου χώρου σε συλλογικότητες και δημόσιους φορείς. Τα πρώτα δημοσιεύματα είναι ενθουσιώδη ως προς το αποτέλεσμα της ανάπλασης. Περιγράφουν τη θετικότητα που αποπνέει το πάρκο ως μια ανάσα που θα αναζωογονήσει την περιοχή από τα προβλήματα που την καταπονούν. Τα αφηγήματα περί υποβάθμισης της περιοχής ακολουθούν τον αντίστοιχο λόγο που αναπτύσσεται για το κέντρο της πόλης. Το Πεδίον του Άρεως αποτελεί μέρος του κέντρου, ενός κέντρου βρώμικου και αντιαισθητικού σε σχέση με άλλα μητροπολιτικά κέντρα.

Σκιαγραφώντας την εικόνα της υποβάθμισης

Η γύρω περιοχή «πιέζεται πολλαπλώς τα τελευταία χρόνια»¹¹⁹ (έμμεση αναφορά για την πληθυσμιακή αύξηση των μεταναστών στις γύρω περιοχές), είναι «μια περιοχή με τόσα προβλήματα»¹²⁰ με τους κατοίκους της «να είναι συνηθισμένοι σε κακές ειδήσεις»¹²¹ και «που τα τελευταία χρόνια βλέπουν τις γειτονιές τους να πηγαίνουν από το κακό στο χειρότερο»¹²². «Μην ξεχνιόμαστε, σε απόσταση λίγων εκατοντάδων μέτρων (από το Πεδίον του Άρεως) βρίσκεται η οδός Τοσίτσα...»¹²³, αφήνοντας να εννοηθούν με τις τρεις τελείες τα «ακατονόμαστα» που λαμβάνουν χώρα εκεί. Η οδός Πατησίων και οι γύρω γειτονιές της περιγράφονται από τον συντάκτη του τελευταίου άρθρου με λογοτεχνικό και έντονα αξιολογικό ύφος σαν να «είναι ένας άλλος πλανήτης»¹²⁴ με τα σημερινά δεδομένα, που όσοι τον έζησαν έφυγαν μακριά, ορισμένοι τον πενθούν ακόμα, (ενώ) υπάρχουν και οι αιώνιοι πιστοί της Πατησίων που ελπίζουν ότι ο κύκλος της υποβάθμισης κάποια στιγμή θα ολοκληρώσει την τροχιά του φέρνοντας καλύτερες

119 Δημήτρης Ρηγόπουλος, «Ραντεβού στο νέο Πεδίον του Άρεως», 21/09/2010.

120 Δημήτρης Ρηγόπουλος, «Η οδός Πατησίων πιστεύει ξανά στον εαυτό της», 05/02/2011.

121 Αγνώστου, «Ίχνη αισιοδοξίας από την οδό Πατησίων», 05/02/2011.

122 Δημήτρης Ρηγόπουλος, «Η οδός Πατησίων πιστεύει ξανά στον εαυτό της», 05/02/2011.

123 Δημήτρης Ρηγόπουλος, «Ραντεβού στο νέο Πεδίον του Άρεως», 21/09/2010.

124 Οι υπογραμμίσεις σε όλα τα άρθρα είναι δικές μας.

ημέρες»¹²⁵. Την περίοδο συγγραφής του τελευταίου άρθρου γίνεται και η μετεγκατάσταση των μεταναστών απεργών πείνας της Νομικής στο Μέγαρο Λιβιεράτου ή αλλιώς Μέγαρο Υπατία, που βρίσκεται απέναντι από το Αρχαιολογικό Μουσείο και ο συντάκτης με δραματικό ύφος επισημαίνει πως «εδώ ίσως κυοφορούνται με τη μεγαλύτερη ένταση οι ωδίνες της νέας εποχής για έναν δρόμο που είναι η Αθήνα η ίδια», έναν δρόμο που στην αρχή του άρθρου περιγράφεται ως «δοξασμένος» και που η «πραγματική Πατησίων ξεκινά μετά το Αρχαιολογικό Μουσείο, εκεί που οι μεσοπολεμικές ή οι μεταγενέστερες πολυκατοικίες του '50 συγκροτούν το συμπαγές αστικό μέτωπο της δοξασμένης Πατησίων της δεκαετίας του '60». Η πραγματική Αθήνα που επιθυμούμε έχει κατά τον αρθρογράφο την εικόνα μιας παλιότερης εποχής, αφήνοντας να εννοηθεί ότι η προσέλευση μεταναστών την αλλοίωσε, χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψιν το μαζικό φαινόμενο της μεταστέγασης της μεσαίας αστικής τάξης από την περιοχή της Βικτώριας και της Κυψέλης στα προάστια, που εκδηλώθηκε από τη δεκαετία του '90 και εξής.

«Βικτώρια, εσύ είσαι; Πώς κατάντησες έτσι; Γιατί μουτζουρώθηκες, γιατί αφέθηκες να βρωμιστείς, ποιοι είναι αυτοί που συνωστίζονται στις πλάκες σου;», αναρωτιέται η Αναστασία Βασιλοπούλου, κάτοικος της πλατείας Βικτωρίας και συντάκτης του άρθρου *Γράμμα από την Πόλη μου*¹²⁶. Τα πάντα έχουν αλλάξει γύρω της εκτός από την οικειότητά της με τον τόπο. «Οι συνθήκες δυσκολότερες από ποτέ», που την έχουν κάνει να σκεφτεί να μετακομίσει «να σηκωθεί να φύγει και να πάει να βρει την ησυχία της», αλλά δεν το έχει κάνει. «Ούτε σκουπίδια, ούτε εγκληματικότητα, ούτε τίποτα πια να αγανακτώ ή να φοβάμαι, μόνο τα συνήθη», αναφέρει. Διάφοροι τη ρωτάνε γιατί συνεχίζει να μένει στην περιοχή, «πώς μπορεί;», απατώντας κατευθείαν «Ε, κάποιος πρέπει να μείνει και εκεί...», καθιστώντας αόρατους τους μετανάστες και υπονοώντας με το «και» μια αντίθεση μεταξύ των περιοχών που είναι αναβαθμισμένες και μένουν Έλληνες και εκείνων που είναι υποβαθμισμένες και ζουν μετανάστες. Συνεχίζοντας, μας παραθέτει τους λόγους που έχει αποφασίσει να μείνει. Μια αντίσταση μετεγκατάστασης που πηγάζει από το γεγονός ότι εκεί βρίσκεται η οικογένειά της, όλοι οι άνθρωποι που αγαπά και δυσκολεύονται στις αλλαγές. «Εδώ είναι η περιουσία τους, τα σπίτια τους, ακόμη κι αν τα κουδούνια των πολυκατοικιών γέμισαν από χαρτάκια ξένων ονομάτων». Εδώ βρίσκονται οι αναμνήσεις της, υποστηρίζει, περιγράφοντας την κλεφτή ματιά που έριξε

125 Δημήτρης Ρηγόπουλος, «Ραντεβού στο νέο Πεδίον του Άρεως», 21/09/2010.

126 Αναστασία Βασιλοπούλου, «Γράμμα από την Πόλη μου», 19/03/2011.

στο διπλανό σπίτι από το πατρικό της, που κατοικεί μια οικογένεια Ινδών, «και κάπου ανάμεσα στα κρεμασμένα χαλιά και την άναρχη διακόσμηση του ινδικού νοικοκυριού», ανακάλεσε μνήμες των παιδικών της χρόνων να παίζει και να γελάει με τους παλιούς της φίλους. Περιγράφοντας μια βόλτα στην περιοχή «δεξιά» της προς την Ομόνοια περιγράφει την αλλαγή των εικόνων, από «το μέγαρο των απεργών, τη φρίκη της Πατησίων», πιθανών αναφερόμενη στην οδό Τοσίτσα, όπου βρίσκεται το στέκι των τοξικομανών, ή στο ίδιο το μέγαρο με τους μετανάστες, «προς το μητροπολιτικότερο κέντρο ανεβαίνοντας την Πανεπιστημίου, μέχρι το ύψος της στοάς Κοραή». Στους περιπάτους «προς τα αριστερά το βήμα χαλαρώνει». Θέατρα, ψώνια, το Πεδίον του Άρεως, η θεά της Ακρόπολης συνθέτουν το αίσθημα χαλάρωσης στην καθημερινότητά της. Επιστρέφοντας στην πλατεία, μιλάει με τον περιπτερά, «που έμαθε βασικά αφγανικά για να συνεννοείται με του νέους του πελάτες», και κάνει «σλάλομ ανάμεσα στα σεντόνια με τα λαθραία». Όλο το άρθρο αποπνέει ένα κάλεσμα για τους γηγενείς να μην παρατήσουν την περιοχή και να αντισταθούν στην αλλαγή.

Ένα ακόμη άρθρο¹²⁷ παραθέτει τη συνέντευξη ενός κατοίκου της οδού Δροσοπούλου στη συνοικία της Κυψέλης, περιγράφοντας την περιοχή και τους λόγους που επέλεξε την εγκατάστασή του εκεί. Ο Νίκος «αμφιταλαντεύεται» και μερικές φορές σκέφτεται να φύγει, «το ομολογεί», όπως μας επισημαίνει ο συντάκτης. Από τη μία η παλιά αίγλη της Κυψέλης «και ιδιαίτερα από το τμήμα από την αρχή της Δροσοπούλου και της οδού Κυψέλης μέχρι και τη Φωκίωνος Νέγρη, διατηρεί ακόμα την ατμόσφαιρα της παλιάς μεσοαστικής γειτονιάς, με χαρακτηριστικά δείγματα μεσοπολεμικών και μεταπολεμικών πολυκατοικιών καθώς και διάσπαρτα εναπομείναντα νεοκλασικά κτίρια». Η πυκνή δόμηση εξισορροπείται από τον ανοιχτό πράσινο χώρο του Πεδίου του Άρεως και του άλσους της πρώην Σχολής Ευελπίδων. Από την άλλη όμως, «το γεγονός ότι κυκλοφορώντας κανείς στη γειτονιά, έχει συχνά την αίσθηση ότι βρίσκεται σε ξένο τόπο, λόγω των περισσότερων αλλοδαπών κατοίκων σε σχέση με τους Έλληνες», «η αύξηση της εγκληματικότητας, με ολοένα και περισσότερα κρούσματα κλοπών σε διαμερίσματα και ανυπεράσπιστους πεζούς», «αλλά και η γενικότερη εγκατάλειψη της ευρύτερης περιοχής του κέντρου», συνηγορούν στο να αμφιβάλλει για την επιλογή του αυτή.

Το να είσαι ξένος σημαίνει «να ζεις σαστισμένος σε έναν ξένο τόπο»¹²⁸, υποστηρίζει ο Richard Sennett στο δοκίμιο του *Ο Ξένος*. Ο μετανάστης είναι η κατεξοχήν φιγούρα

127 Δημήτρης Ρηγόπουλος, «Από το Καστρί στην Κυψέλη», 12/03/2011.

128 Richard Sennett, *Ο Ξένος. Δύο Δοκίμια για την Εξορία*, (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2015), σελ.76.

του ξένου, που βιώνει την εξορία σε έναν τόπο που δεν αναγνωρίζει ως δικό του. Ζει μια αδρανή, αδιάφορη ζωή σε μια πόλη και ονειρεύεται την επιστροφή του στον γενέθλιο τόπο του. Το ίδιο όμως, νομίζουμε ότι συμβαίνει και σε κάποιον γηγενή όταν βιώνει μεγάλες αλλαγές που αναδιαμορφώνουν την πολυδιάστατη ζωή της πόλης. Ονειρεύεται κι αυτός την επιστροφή στο πατρίο έδαφος, ανακαλώντας μνήμες ευημερίας και καθαρότητας. Αναζητά ξανά τις ρίζες του και τις αρετές του γενέθλιου τόπου του. Έτσι αισθάνεται και ο συνεντευξιαζόμενος του παραπάνω άρθρου: εξόριστος στον ίδιο του τον τόπο. «Τουρίστας εμπρός σε κάτι που θεωρούσε ότι κάποτε γνώριζε και αντιπροσώπευε το ήμισυ του εαυτού του»¹²⁹.

Αντιστέκεται όμως, «και δεν είναι έτοιμος να καταθέσει τα όπλα», «όχι για την ώρα», αναφέρει ο συντάκτης. «Παρά τα προβλήματα, η γειτονιά αυτή παραμένει ένα ζωντανό και δυναμικό κομμάτι του κέντρου της Αθήνας, γεμάτο αντιθέσεις, που συχνά το αισθάνομαι πιο αληθινό και γι' αυτό ίσως πιο γοητευτικό από το «lifestyle» του Κολωνακίου ή την ψευδεπίφαση μεγαλοαστισμού των βορείων προαστίων. Ποιος άλλωστε μπορεί να τα έχει όλα;»

Στις παραπάνω εικόνες διαγράφονται τα νήματα μιας συνειρμικής ακολουθίας του τύπου παραβατικότητα – εγκληματικότητα – υποβάθμιση – μετανάστες, υπονοώντας την ταύτιση της παρουσίας μεταναστών με την παρουσία εγκληματικότητας. Εντούτοις στην πλειοψηφία τους οι αρθρογράφοι προσεγγίζουν με «συμπάθεια» την πληθυσμιακή αυτή ομάδα, προσέχοντας να μη διαφανούν ψήγματα ρατσισμού ανάμεσα στις αφηγήσεις.

Οι λόγοι που συγκροτούνται στα παραπάνω άρθρα περί υποβάθμισης της περιοχής διαμορφώνονται σε ένα πλαίσιο αντίστιξης του παλιού με το νέο. Το παλιό, όπως καταλαβαίνουμε είναι η χειροτέρευση των συνθηκών ζωής, ενώ το νέο αποτελεί ο αναβαθμισμένος δημόσιος χώρος «υψηλής ποιότητας»¹³⁰ που «δίνει κουράγιο και συσπειρώνει»¹³¹ τη γειτονιά. Η ανάπλαση του πάρκου δίνει ζωή στην περιοχή και η περιδιάβασή του αναζωογονεί το καταβεβλημένο και υποτονικό αίσθημα των κατοίκων. Το πάρκο περιγράφεται ως «ένας μικρός παράδεισος (που) περιμένει τους Αθηναίους» και τα «πρώτα εντυπωσιακά δείγματα»¹³² δικαιώνουν την επιλογή της Υπερνομαρχίας Αθηνών-Πειραιώς να εμπιστευτεί το έργο στον αρχιτέκτονα Αλέξανδρο Τομπάζη. Το νέο πάρκο αποτελεί πια ραντεβού των συναντήσεων των Αθηναίων, όπως φαίνεται και από

129 Ιορδάνης Ψημμένος, *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*, σελ. 83.

130 Δημήτρης Ρηγόπουλος, «Ραντεβού στο νέο Πεδίον του Άρεως», 21/09/2010.

131 Δημήτρης Ρηγόπουλος, «Η Οδός Πατησίων πιστεύει ξανά στο εαυτό της», 05/02/2011.

132 Αγνώστου, «Ποταμάκι στο Πεδίον του Άρεως», 21/09/2010.

τον τίτλο του άρθρου *Ραντεβού στο νέο Πεδίο του Άρεως*, του δημοσιογράφου Δημήτρη Ρηγόπουλου. Συγκεκριμένα αναφέρει: «φτάνοντας στο Πεδίο του Άρεως, νομίζεις ότι έχεις αλλάξει πλανήτη» και λίγο πιο κάτω «η ανανέωση είναι καταγιγιστική σε κάθε σου βήμα»¹³³, παραθέτοντας τις νέες εστίες ενδιαφέροντος και τις αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις που μορφοποίησαν το καινούριο πάρκο, με μαρμαροκυβόλιθους στα μονοπάτια, ροδώνες και συντριβάνια.

Το αεράκι μυρίζει τριαντάφυλλα. Ροζ, κίτρινα, άσπρα, ελαφρώς ξεραμένα από την ανομβρία των τελευταίων μηνών, ανθισμένα όμως με τόση τάξη στους νέους ροδώνες του Πεδίου του Άρεως. Η αίσθηση του πρώτου περιπάτου είναι ανιχνευτική, ο δεύτερος εξελίσσεται με ανάλαφρα βήματα. Μετά την μακρυά αναμονή να ανοίξει το «Μεγάλο Πάρκο» της γειτονιάς των Πατησίων, τίποτα δεν μας πτοεί. «Προσέχετε μην πέσουν τα παιδιά στο νερό» είναι η οδηγία του φύλακα ο οποίος στέκεται φρουρός στο κανάλι που περνάει μέσα από τους ροδώνες. Προχωράμε ακάθεκτοι κι αισιόδοξοι. Τεντώνω τα αυτιά μου όμως ακούω ελάχιστα ελληνικά. Πολλές οικογένειες Σύρων, γυναίκες με μαντίλες, ξανθά κεφαλάκια παιδιών από την Πολωνία. Όλη η παρέα των μικρών έχει μαζευτεί γύρω από το άγαλμα του Κωνσταντίνου όπου τρέχουν σαν παλαβά. Οι τακτικοί θαμώνες του Πεδίου του Άρεως έχουν επιστρέψει... σε νέες θέσεις. Και η χαρά τους δεν κρύβεται.¹³⁴

Το παραπάνω εκτενές απόσπασμα το παραθέσαμε γιατί θεωρούμε ότι περιγράφει με τον καλύτερο τρόπο τους λόγους του ενθουσιασμού, αλλά και τους εν δυνάμει ενδοιασμούς μετά τον εξωραϊσμό του άλσους. Το αποτέλεσμα μετά από την αναμονή δύο χρόνων που ήταν κλειστό το πάρκο, ευχαριστεί τον συντάκτη. Η αισθητική και η τάξη των κήπων μας αποζημιώνουν και πλέον «τίποτα δεν μας πτοεί», προδιαγράφοντας ένα μέλλον καλύτερο. Σκιά, όμως, στην όλη εικόνα αποτελεί η μη προσέλευση Ελλήνων στο πάρκο. Οι μετανάστες έχουν επιστρέψει στο πάρκο και έχουν γεμίσει με τις δραστηριότητές τους τις «νέες θέσεις» στο αναβαθμισμένο περιβάλλον του Πεδίου του Άρεως, διαγράφοντας αμυδρά μια αντίληψη του χώρου ως άδειο δοχείο από μεριάς του συντάκτη.

Μετά την παράδοση του πάρκου στους κατοίκους, οι εργαζόμενοι που

133 Δημήτρης Ρηγόπουλος, «Ραντεβού στο νέο Πεδίο του Άρεως», 21/09/2010.

134 *Ο.π.*

απασχολούνται στον χώρο για τη φύλαξη, την καθαριότητα και τη συντήρηση ήταν ελάχιστοι. Την ασφάλεια του πάρκου επιβλέπει ιδιωτική εταιρία φύλαξης με ολιγόμηνες συμβάσεις, θέτοντας τους όρους και τους κανόνες συμπεριφοράς στον δημόσιο αυτό χώρο.

Η φύλαξη όμως, δεν γινόταν αποκλειστικά από την εταιρία security. Ήδη από τις πρώτες μέρες λειτουργίας του νέου πάρκου η Υπερνομαρχία κάλεσε εθελοντές να βοηθήσουν στην ασφάλεια του πάρκου και να συμπληρώσουν την ήδη υπάρχουσα φύλαξη. Συγκεκριμένα, στα εγκαίνια του Πεδίου του Άρεως η υπερνομάρχης Ντίνα Μπέη δήλωσε: «Εκτός από όσα θα κάνει η πολιτεία, το πάρκο δεν πρόκειται να διατηρηθεί σε καλή κατάσταση εάν οι ίδιοι οι πολίτες δεν φροντίσουν γι' αυτό»¹³⁵. Τα λόγια αυτά αποτελούν ένα κάλεσμα στους πολίτες να υπερασπιστούν τον δημόσιο χώρο. Η δράση του «εθελοντή φύλακα» θα είναι «να απευθύνεται στους επισκέπτες ζητώντας τους όχι μόνο να σέβονται το Πεδίον του Άρεως, αλλά οι ίδιοι να το προστατεύουν, εμποδίζοντας καταστροφικές ενέργειες και πράξεις»¹³⁶. Ένας σημαντικός αριθμός κατοίκων ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα, όπως αναφέρει η εφημερίδα.

Η παραπάνω κίνηση από την Υπερνομαρχία, πιστεύουμε ότι δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητη. Η δημιουργία αυτού του εθελοντικού σώματος που θα αποτελείται από κατοίκους και χρήστες του πάρκου, με σκοπό την υπεράσπιση του πάρκου από επιτήδειους και βάνδαλους που καταστρέφουν έναν κοινό και δημόσιο χώρο, υποκρύπτει το γεγονός ότι υπάρχει μια a priori συνθήκη παραβατικότητας σε αυτόν τον δημόσιο χώρο, δηλαδή την αναγνώριση και τη φυσικοποίηση της εν δυνάμει αποκλίνουσας συμπεριφοράς των χρηστών του πάρκου.

B' ενότητα άρθρων

Τον Μάιο του 2011 διαπράττεται η δολοφονία του Μανώλη Καντάρη, κατοίκου της οδού Ηπείρου, πλησίον της πλατείας Βικτωρίας, για την οποία κατηγορούνται τρεις αφγανοί μετανάστες εκ των οποίων δύο συνελήφθησαν, η οποία πυροδοτεί μία ρατσιστική έκρηξη που ακολουθείται από σειρά επιθέσεων εναντίον μεταναστών¹³⁷,

135 Τάνια Γεωργοπούλου, «Ευχάριστη έκπληξη στο κέντρο της πόλης», 29/12/2010.

136 Δημήτρης Ρηγόπουλος, «Ραντεβού στο νέο Πεδίον του Άρεως», 21/09/2010.

137 Στις 31/5/2011 εισβάλλουν μαυροφορεμένοι σε διαμέρισμα στην οδό Ηπείρου 16 όπου έμεναν μετανάστες από το Μπαγκλαντές και επιδίδονται σε μαχαϊρώματα και ξυλοδαρμούς. Στις 6/9/2011

καθιερώνοντας την παρουσία φασιστικών στοιχείων για την «επιτήρηση» της περιοχής για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα.

Το πρώτο άρθρο της *Καθημερινής* μετά το περιστατικό¹³⁸ περιγράφει την «γενναία απόφαση» της συντάκτριας και της κόρης της να απεγκλωβιστούν από τη γειτονιά τους στην Πλατεία Αμερικής και να κάνουν βόλτα στο «αγαπημένο τους Πεδίο του Άρεως». Χαίρονται στην εικόνα της γεμάτης παιδικής χαράς από μικρούς Έλληνες και μετανάστες και εκπλήσσονται θετικά με μια ομάδα γυναικών και αντρών που κάνουν γιόγκα κάτω από τη σκιά των δέντρων. Η θέα των υγιών σωμάτων χαλαρώνουν την συντάκτρια, που «αναζητά γαλήνη και ομορφιά σ' ένα ζοφερό τοπίο». Φεύγοντας από το πάρκο κατηφορίζουν στον Άγιο Παντελεήμονα και σε μια παιδική χαρά. Συναναστρέφονται με μετανάστες που παίζουν και μιλούν. «Η Χρυσή Αυγή δεν έχει φτάσει ως εδώ, ακόμη, ευτυχώς». Η συντάκτρια του άρθρου πιθανότατα αγνοεί το γεγονός ότι η Χρυσή Αυγή ήταν ήδη παρούσα και ενεργή από το 2009, με «επιτροπές κατοίκων», πογκρόμ και ενέδρες κατά μεταναστών στην πλατεία Αττικής και στη γύρω περιοχή. Μάλιστα ο Άγιος Παντελεήμονας θεωρήθηκε ορμητήριο της οργάνωσης¹³⁹.

Στο παραπάνω άρθρο διαγράφεται η εικόνα του Πεδίου του Άρεως ως ενός καταφύγιου από την πνιγηρότητα της ζωής στις γύρω περιοχές κατά την εν λόγω περίοδο, μια ανάσα γαλήνης και ησυχίας για τους περίοικους από την ένταση μετά την δολοφονία του Μανώλη Καντάρη. Είναι και το τελευταίο άρθρο που αποπνέει κάτι θετικό για το πάρκο. Δύο μήνες μετά, η αρθρογραφία συνεχίζει στη ρητορική του κέντρου της πόλης συνυφασμένου με την εγκληματικότητα, μόνο που αυτή τη φορά το πάρκο αποτελεί ξανά μέρος του.

Στο άρθρο «Οι Αθηναίοι ζωντανεύουν την πόλη», περιγράφεται η κατάσταση του κέντρου κατά την περίοδο του καλοκαιριού, «μια εποχή που το κέντρο της Αθήνας αδειάζει από κόσμο, αφήνοντας χώρο στο σκοτάδι, στην ερημιά, στον φόβο και το

γίνεται επίθεση σε εικοσιπεντάχρονο Αφγανό πρόσφυγα στην πλατεία Αγίου Παντελεήμονα με αποτέλεσμα τον τραυματισμό του στο πρόσωπο. Δεκάδες επιθέσεις λαμβάνουν χώρα σε όλη την Αθήνα, στο Νέο Κόσμο (17/07/2011), στο μετρό του Αγίου Αντωνίου (26/08/2011), στους Αγίους Αναργύρους (1/09/2011), στο Σύνταγμα (3/09/2011), στον Ασπρόπυργο (10/09/2011), στην Καλλιθέα (11/11/2011), στον Πειραιά (19/11/2011), στο Ρέθυμνο (16/03/2012). Κατερίνα Θωίδου και Γιώργος Πίττας, *Φάκελος Χρυσή Αυγή, τα εγκλήματα των νεοναζί και πως να τους σταματήσουμε*, (Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, 2013), σελ. 21-24.

138 Σάντρα Βούλγαρη, ««Διακεκαυμένη Ζώνη», εν ειρήνη», 21/05/2011.

139 Για μια εξονυχιστική μελέτη της οργάνωσης και του πολιτικού κόμματος, βλ. το βιβλίο των Κατερίνας Θωίδου και Γιώργου Πίττα, *Φάκελος Χρυσή Αυγή, τα εγκλήματα των νεοναζί και πως να τους σταματήσουμε*, (Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, 2013).

έγκλημα [...] από την πλατεία Συντάγματος μέχρι το Πεδίον του Άρεως»¹⁴⁰. Το κενό που δημιουργείται πληρώνεται με πρωτοβουλίες του τηλεοπτικού σταθμού ΣΚΑΪ και της εταιρίας Amita που στήνουν υπαίθριο κινηματογράφο στις γειτονιές της Κυψέλης, με τη Φιλαρμονική του Δήμου Αθηναίων που οργανώνει συναυλίες στο «δύσκολο» σημείο του κήπου του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, και με swing festivals στη πλατεία Αβησσυνίας. Οι παραπάνω κινήσεις ερμηνεύονται από τον συγγραφέα ως η λύση για το ξεπέραςμα του κινδύνου και του φόβου που μπορεί να βιώνει κανείς κατά την περίοδο του καλοκαιριού, ο τρόπος καθαρισμού του κέντρου της πόλης από την παραβατικότητα και την ανασφάλεια που παρατηρούνται στους συγκεκριμένους χώρους.

Τα τέσσερα άρθρα που ακολουθούν μετά από τα δύο παραπάνω σκιαγραφούν τα πρώτα σύννεφα που εμφανίζονται μετά την ανάπλαση του πάρκου. Ενώ δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί η μανιαϊκή απορριπτική αντίληψη για το αποτέλεσμα της ανάπλασης που θα αναδυθεί στη συνέχεια, διακρίνονται ωστόσο τα πρώτα σημάδια που προδιαγράφουν την επερχόμενη ρητορική. «Εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια παρακμής και παραμέλησης σε πολλά σημεία του πάρκου»¹⁴¹: τα ρυάκια έχουν στερέψει τελείως, τα συντριβάνια δεν δουλεύουν συνέχεια, ο χώρος στο πρώην θέατρο Αλίκη είναι γεμάτος σκουπίδια και το γκαζόν έχει σχεδόν εξαφανιστεί, μικρά χαντάκια κατά τόπους δυσκολεύουν τους πεζούς, οι τουαλέτες δεν λειτουργούν, παρατημένοι κορμοί εδώ και εκεί, πλακόστρωτα μισοτελειωμένα, τα περίπτερα κλειστά, η βλάστηση είναι αφρόντιστη, εργοτάξια παρατημένα που «επιβαρύνουν αισθητικά την ατμόσφαιρα»¹⁴², είναι μερικά από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει το πάρκο. Ακόμη ένα σημαντικό πρόβλημα αποτελεί το γεγονός ότι «οι Έλληνες είναι απόντες»¹⁴³. «Ελάχιστοι ήταν οι Έλληνες»¹⁴⁴ στην 35η Γιορτή Βιβλίου που έλαβε χώρα στο πάρκο: «... οι περισσότεροι ήταν μετανάστες, που έτσι και αλλιώς έχουν εντάξει στην κουλτούρα τους την ψυχαγωγία σε πάρκα. Οι περισσότεροι Αθηναίοι μάλλον είχαν ξεχάσει την ύπαρξή του». Η τελευταία πρόταση αφήνει να εννοηθεί η αντίληψη της συντάκτριας ότι οι μετανάστες δεν συγκαταλέγονται στους Αθηναίους. Οι Αθηναίοι για την συντάκτρια είναι οι Έλληνες που δεν προτιμούν πια τα πάρκα ως μέρος της ψυχαγωγίας τους, ενώ υπάρχουν και οι μετανάστες που τα εντάσσουν στην καθημερινότητά τους. Η ίδια διαπίστωση επισημαίνεται και από άλλον

140 Δημήτρης Ρηγόπουλος, «Οι Αθηναίοι ζωντανεύουν την πόλη», 30/07/2011.

141 Νίκος Ιτσινές, «Το καινούριο πάρκο αρχίζει να φθείρεται», 01/10/2011.

142 Δημήτρης Ρηγόπουλος, «Νέο Πεδίον του Άρεως από τα παλιά», 18/12/2011.

143 Νίκος Ιτσινές, «Το καινούριο πάρκο αρχίζει και φθείρεται», 01/10/2011.

144 Όλγα Σέλλα, «Η έκθεση Βιβλίου πάλι στο σπίτι της», 13/05/2012.

συντάκτη λέγοντας πως το Πεδίον του Άρεως είναι «ένα πάρκο που έχει ζωντανέψει από την αγάπη που του έχουν δώσει οι μετανάστες και οι οικογένειές τους. Για άλλη μια φορά όμως οι Έλληνες απουσιάζουν από το πάρκο, καθώς δεν υπάρχει στην κουλτούρα τους»¹⁴⁵. Συνεχίζοντας πιο κάτω το άρθρο σχετικά με την έκθεση βιβλίου περιγράφει το επόμενο Σαββατοκύριακο της έκθεσης που τελικά «οι Αθηναίοι επέλεξαν το πάρκο για τη βόλτα τους. Και ήταν πολλοί εκείνοι που κυκλοφορούσαν με γεμάτες σακούλες. Ψώνιζαν και χαίρονταν έναν ανοιχτό χώρο της πόλης»¹⁴⁶. Ας επισημάνουμε εδώ διακριτικά την εισαγωγή του στοιχείου της κατανάλωσης και την αντιστροφή προσήμου που αυτή επιφέρει.

Γ' ενότητα άρθρων

Η τρίτη περίοδος που εξετάζουμε, με άρθρα από τις 08/08/2012 έως τις 30/12/2014, σηματοδοτήθηκε από βαρύνουσες εξελίξεις. Μετά τον θάνατο του Μανώλη Καντάρη και τη συνεχή παρουσία της Χρυσής Αυγής στην περιοχή της Βικτώριας, αλλά και των γύρω γειτονιών, παρατηρείται αύξηση της αστυνομοκρατίας με ανθρωποκυνηγητά και επιχειρήσεις «εκκαθάρισης» και «εξυγίανσης» του κέντρου. Πιο συγκεκριμένα, στην πλατεία Βικτωρίας, οι δράσεις της ΕΛ.ΑΣ. ενισχύονται παροδικά, με καθημερινές περιπολίες πεζών και εποχούμενων τμημάτων των ομάδων ΔΙΑΣ και ΔΕΛΤΑ, κατά κύριο λόγο ως ανταπόκριση στις συνεχείς εκκλήσεις και καταγγελίες των κατοίκων. Εν συνεχεία, τον Αύγουστο του 2012 τίθεται σε εφαρμογή η αστυνομική επιχείρηση «Ξένιος Ζεύς», μία εκτεταμένη επιχείρηση «σκούπα», με στόχο την απομάκρυνση των μεταναστών χωρίς χαρτιά από το κέντρο της Αθήνας. Στα πλαίσια της «εκκαθάρισης» στόχος της αστυνομίας γίνονται και οι οίκοι ανοχής, με αποτέλεσμα τον Μάιο του 2012 να διαπομπεύονται και προπηλακίζονται 32 οροθετικές γυναίκες, που χαρακτηρίζονται, τόσο στα ΜΜΕ όσο και από την τότε κυβέρνηση Σαμαρά, «δημόσιος κίνδυνος» για την ασφάλεια του έθνους¹⁴⁷. Οι επιχειρήσεις συνεχίζονται και σε καταλήψεις κτιρίων, με

145 Νίκος Ιτσινές, «Το καινούριο πάρκο αρχίζει να φθείρεται», 01/10/2011.

146 Όλγα Σέλλα, «Η έκθεση Βιβλίου πάλι στο σπίτι της», 13/05/2012.

147 Αναφερόμαστε στην υγειονομική διάταξη 39α που υπογράφηκε το 2012 από τον τότε υπουργό Υγείας, Ανδρέα Λοβέρδο, που ως θέμα είχε «Ρυθμίσεις που αφορούν τον περιορισμό της διάδοσης λοιμωδών νοσημάτων». Από το περιεχόμενο της εν λόγω διάταξης αντλήθηκε η νομιμοποίηση της διεξαγωγής υποχρεωτικών υγειονομικών ελέγχων. Αξίζει να σημειωθεί ότι η εν λόγω διάταξη καταργήθηκε τον Απρίλιο του 2013, από την υφυπουργό Υγείας Φωτεινή Σκοπούλη, επαναφέρθηκε τον Ιούλιο του ίδιου έτους από τον νέο υπουργό Υγείας, Αδωνη Γεωργιάδη και ξανακαταργήθηκε το 2015 από τον υπουργό

σειρά από αστυνομικές εφόδους σε ένα σύνολο πολιτικοποιημένων χώρων: Δημοτική Αγορά Κυψέλης (18/08/2012), κατάληψη Βίλα Αμαλίας (20/12/2012), πολιτικά στέκια της ΑΣΟΕΕ (28/12/2012), κατάληψη Σκαραμαγκά (09/01/2013), κατάληψη Λέλας Καραγιάννη (15/01/2013).

Το γενικό κλίμα φόβου και ανάγκης για καθαριότητα στοιχειοθετείται και στο λόγο της *Καθημερινής* σχετικά με το Πεδίον του Άρεως συνεχίζοντας, έτσι, το μοτίβο της υποβάθμισης και καταδεικνύοντας τα μιανρά αυτά στοιχεία που απειλούν την τάξη του πάρκου, αλλά και τις πιθανές λύσεις εξυγίανσης που πρέπει να παρθούν για την ευταξία. Η πρόσφατη ανάπλαση και τα σημάδια φθοράς των αμέσως επόμενων μηνών, κάνουν εύκολη μια σύγκριση μεταξύ επιθυμητού και πραγματικότητας.

Το πρώτο άρθρο με το οποίο καταπιανόμαστε θεωρούμε πως καταδεικνύει εναργώς τη ρητορική του Τύπου, αμέσως μετά τις επιχειρήσεις «Ξένιος Ζεύς». Ας μας επιτραπεί η μεγάλη έκταση του κειμένου που παραθέτουμε:

«Αισιόδοξοι εμφανίζονται οι κάτοικοι του κέντρου της Αθήνας σχετικά με τις καθημερινές επιχειρήσεις της αστυνομίας «Ξένιος Ζεύς», για την αντιμετώπιση της παράνομης μετανάστευσης και της εγκληματικότητας. Η εικόνα του κέντρου έχει αλλάξει αισθητά μέσα σε λίγες μέρες όσον αφορά την εμφανή παρουσία αλλοδαπών από την Αφρική και την Ασία. Σε περιοχές όπως η πλατεία Βικτωρίας με τα γύρω στενά, τα στενά κάτω από την Ομόνοια, το Μουσείο κ.ά. συναντά κανείς – τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της ημέρας– πολύ λιγότερους λαθρομετανάστες. Ακόμα και μέσα στο πάρκο, στο Πεδίον του Άρεως οι παρέες των Αφγανών και των Αφρικανών έχουν ελαττωθεί... «... Ελπίζω να συνεχιστούν αυτά τα μέτρα, ελπίζω να φύγουν από εδώ οι λαθρομετανάστες και να μπορούμε να κυκλοφορούμε στο πάρκο χωρίς να φοβόμαστε», λέει η Κατερίνα, κάτοικος της οδού Μαυρομματαίων. Πριν από λίγες ημέρες τα περισσότερα παγκάκια στο Πεδίον του Άρεως ήταν κατειλημμένα από αλλοδαπούς άντρες. Μόνες γυναίκες απέφευγαν να μπαίνουν στο πάρκο μετά τη δύση του ηλίου, ενώ περνώντας οποιαδήποτε στιγμή της ημέρας από τα πιο απόμακρα σημεία του δεν μπορούσε κανείς να αγνοήσει την έντονη δυσσομία. Αυτές είναι μερικές από τις εικόνες από τις οποίες ελπίζουν να απαλλαγούν οι κάτοικοι των συγκεκριμένων περιοχών...»¹⁴⁸.

Υγείας Παναγιώτη Κουρουμπλή επί κυβερνήσεως ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ. Για μια διεξοδική μελέτη, βλ. την μεταπτυχιακή εργασία της Ισμήνης Σιούλα Γεωργουλέα, *Η Δημόσια Διαπόμπευση των οροθετικών γυναικών: μια μελέτη της παραγωγικής διάστασης της εξουσίας σε πέντε (5) ελληνικούς ειδησεογραφικούς ιστότοπους*, (Αθήνα: 2013).

148 Κώστας Ονισένκο, «Οι Αθηναίοι πηγαίνουν πάλι στα πάρκα», 08/08/2012.

Το εκτενές αυτό κομμάτι του άρθρου, μας παρουσιάζει την ευχαρίστηση του κόσμου για την ύπαρξη επιχειρήσεων εκκαθάρισης στις περιοχές του κέντρου, ενώ καθίσταται ευδιάκριτη η ταυτότητα του εχθρού της καθαρότητας και του εμποδίου που ορθώνεται ως προς τη χωρίς φόβο απόλαυση του πάρκου: πρόκειται για το σώμα του «λαθρομετανάστη». Οι λέξεις «λαθρομετανάστευση» και «λαθρομετανάστης/ ρια» αναφέρονται στους/στις μετανάστες/ριες χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα παραμονής, αποδίδοντας τους το υποτιμητικό στίγμα του λαθραίου, κατατάσσοντας και ιεραρχώντας παράλληλα τον πληθυσμό στις κατηγορίες του παράνομου και του νόμιμου. Παρότι εμπίπτουν σε ένα ρατσιστικό λεξιλόγιο, χρησιμοποιούνται συχνά, αλλά και απροβλημάτιστα, στον δημόσιο διάλογο. Το υποκείμενο-μετανάστης συγκροτείται λοιπόν ως ο κατεξοχήν προξενητής φόβου και ανασφάλειας.

Το Πεδίον του Άρεως είναι ένα πάρκο που χρησιμοποιείται κατά κόρον από μετανάστες. Αυτό όμως προκαλεί αντιδράσεις στους περίοικους, που επιθυμούν να δουν το πάρκο καθαρό από ανθρώπους που δεν είναι Έλληνες, από τη δυσοσμία και τη βρωμιά. Στο σημείο αυτό, γίνεται μία έμμεση ταύτιση της δυσοσμίας των απόμερων σημείων του πάρκου με το σώμα του μετανάστη, δηλαδή ότι το πάρκο είναι βρώμικο επειδή το χρησιμοποιούν μετανάστες.

Σε επόμενο άρθρο του ίδιου συντάκτη παρουσιάζεται η απόφαση να κλείσει το πάρκο κατά τις βραδυνές ώρες μόλις ολοκληρωθούν οι εργασίες για την πλήρη περίφραξη. Οι έξι από τις οχτώ εισόδους θα διατηρούνται κλειστές τη νύχτα και θα υπάρχουν φύλακες στα ανοιχτά σημεία «προκειμένου να βελτιωθεί η εικόνα του πάρκου και να αντιμετωπισθούν τα αυξανόμενα κρούσματα εγκληματικότητας»¹⁴⁹. «... ο δημόσιος χώρος καταλαμβάνεται από περιθωριακά στοιχεία, ιδίως τις βραδινές ώρες. Χρήση ναρκωτικών ουσιών από παρέες, κυρίως αλλοδαπών και ανδρική πορνεία, είναι φαινόμενα των τελευταίων ετών [...] περιστατικά κλοπών, αλλά και επιθέσεις σε αλλοδαπούς από ομάδες ακροδεξιών». Εκτός από την περίφραξη, σημαντικό και ευχάριστο νέο για τον συντάκτη αποτελεί ο επικείμενος διαγωνισμός για την ενοικίαση του χώρου Green Park, αλλά και της καντίνας που βρίσκεται σε κεντρικό σημείο του πάρκου.

Όπως αναφέρει ο Σταυρίδης, «τα σημεία ελέγχου που ορίζουν την είσοδο στο θύλακο, είτε στηρίζονται σε αυτοματοποιημένα συστήματα επιτήρησης και πιστοποίησης

149 Κώστας Ονισένκο, «Νυχτερινό λουκέτο στο Πεδίον του Άρεως μετά την περίφραξη», 03/11/2012.

είτε σε πραγματικούς φρουρούς, ουσιαστικά αποτελούν σημεία αναστολής του δικαιώματος διέλευσης ή παραμονής για όσους δεν πληρούν τους όρους, ενώ προσδιορίζουν περιοριστικά τα διακaiώματα εκείνων στους οποίους η είσοδος επιτρέπεται»¹⁵⁰.

Η περιφραξη θα βοηθήσει «για να προληφθούν παραβατικές συμπεριφορές που θέτουν σε κίνδυνο ακόμα και την ζωή των επισκεπτών του (πάρκου)»¹⁵¹, υποστηρίζει επόμενο άρθρο. Ποιες είναι αυτές οι συμπεριφορές; «Στο πάρκο το μεσημέρι έρχονται πολλοί για να προμηθευτούν τη δόση τους. Στις γωνιές του ακροβολίζονται ύποπτα στοιχεία και το βράδυ πολλοί άστεγοι βρίσκουν κατάλυμα». Το άρθρο συνεχίζει λέγοντας, ότι προς το παρόν η φύλαξη του πάρκου πραγματοποιείται από αστυνομικούς της ομάδας ΔΙΑΣ, ενώ σύντομα θα υπογραφεί σύμβαση με τη δημοτική αστυνομία.

Οι εγκληματίες, αλλά και οι εν δυνάμει δολοφόνοι απεικονίζονται στα πρόσωπα των τοξικομανών, των «ύποπτων στοιχείων» και των αστέγων, που δρουν κατά τη διάρκεια της μέρας και της νύχτας, απειλώντας ακόμα και τη ζωή των χρηστών του πάρκου.

Η οικολογία του φόβου τρέφεται και σε επόμενα άρθρα με φράσεις τύπου «Δεν έρχεται πια εδώ φυσιολογικός κόσμος»¹⁵², «Αλλοδαποί έμποροι ναρκωτικών έχουν «στρατοπεδεύσει» στις φυλλωσιές»¹⁵³, «Μια επικίνδυνη κατάντια»¹⁵⁴, «Το καφέ-εστιατόριο Green Park (σήμα κατατεθέν άλλοτε της περιοχής) έχει ρημάξει και αποτελεί σήμερα εστία μόλυνσης»¹⁵⁵, «... πιο πέρα, σκιές που κάποτε ήταν άνθρωποι κυκλοφορούν απελπισμένοι, με ναρκωτικά στο αίμα, ενώ άλλοι τριγυρνούν άσκοπα, αφημένοι και αυτοί στην τύχη τους»¹⁵⁶, «Στο Πεδίον του Άρεως, στα περισσότερα σημεία του, δεν περπατάς ήσυχος»¹⁵⁷, φράσεις που συνθέτουν ένα περιβάλλον ανασφάλειας και απώθησης.

Το αίσθημα ασφάλειας και ξεγνοιασιάς δημιουργείται κάθε φορά που οργανώνεται κάποια εκδήλωση στο πάρκο, είτε με το Χριστουγεννιάτικο θεματικό πάρκο, είτε με τις περιστασιακές εκθέσεις βιβλίων. Το πάρκο υποδέχεται τον κόσμο καθαρό και

150 Σταύρος Σταυρίδης, *Μετέωροι Χώροι της Ετερότητας*, σελ. 19.

151 Τάνια Γεωργιοπούλου, «Σκουπιδότοπος το «Πεδίον του Άρεως»», 10/05/2013.

152 Τάνια Γεωργιοπούλου, Κώστας Ονισένκο, «'Αλλη μια προσπάθεια να ξαναγίνει πάρκο το Πεδίον του Άρεως», 04/12/2013.

153 *Ο.π.*

154 Γιώτα Σύκκα, «Συνυπεύθυνοι στην ασχήμια», 03/05/2014.

155 Κώστας Ονισένκο, «Προσπάθεια να φύγουν περιθωριακοί από τα πάρκα», 05/8/2014.

156 Κωνσταντίνος Χαντζόπουλος, «Πεδίον του Άρεως, η δραματική κατάσταση ενός «ανακαινισμένου» πάρκου», 15/11/2014.

157 Γιώτα Σύκκα, «Η Λυρική στο Πεδίον του Άρεως, γιορτή με ανοιχτά προβλήματα», 30/12/2014.

στολισμένο. Τα παιδιά παίζουν στο παγοδρόμιο και στα διάφορα παιχνίδια, ενώ οι μεγάλοι χαζεύουν στα χριστουγεννιάτικα κιόσκια.

Άλλη μία κατηγορία που αναδύεται από την ανάγνωση των άρθρων της τρίτης ενότητας είναι οι αναπαραστάσεις των «καλών χρηστών» του πάρκου. Οι χρήστες που αγκαλιάζουν το πάρκο και δεν είναι τοξικομανείς, άστεγοι ή άνθρωποι του αγοραίου έρωτα, είναι «οικογένειες... κυρίως αλλοδαπών, με τα παιδιά τους να γελάνε και να τρέχουν ξέγνοιαστα. Κάποιοι κάτοικοι έρχονται για να τρέξουν ή βόλτα με τον σκύλο...»¹⁵⁸, «συνταξιούχ[οι] που ασκούνται στο τάβλι και το σκάκι τα πρωινά, μανάδες με καρότσια και κάτι κάθιδρ[οι] και αναψοκοκκινισμέν[οι] που πάνε πέρα-δώθε λαχανιασμένοι και ονειρεύονται μια μέρα να τρέξουν μαραθώνιο»¹⁵⁹, «παππούδες που παίζουν ντόμινο και συζητούν, αλλά και απλούς πολίτες που διαλέγουν το πάρκο για να κάνουν βόλτα [...] μαμάδες με παιδιά και έφηβοι που κάνουν σκέιτ...»¹⁶⁰ συνθέτουν τον χάρτη των καθαρών υποκειμένων.

Τέλος, θα θέλαμε να αναφερθούμε ξεχωριστά σε δύο άρθρα. Το ένα άρθρο με τίτλο «Προσπάθεια να φύγουν περιθωριακοί από τα πάρκα»¹⁶¹ ανακοινώνεται η απόφαση της Διεύθυνσης Πάρκων και Αλσών που από την 1η Αυγούστου «απαγορεύει την είσοδο του κοινού εντός των χώρων φυτών (παρτεριών) των πάρκων και των αλσών αρμοδιότητας της Περιφέρειας Αττικής, λόγω υψηλού κινδύνου πτώσης κλάδων ή δένδρων». Τα πάρκα που συγκαταλέγονται στην απόφαση αυτή είναι το Πεδίον του Άρεως, το Αττικό Άλσος, ο Λόφος Εθνικής Αντιστάσεως, το Τμήμα του Βυζαντινού Άλσους και η Πλατεία Πρωτομαγιάς. Στελέχη, όμως της περιφέρειας σχολιάζουν στην *Καθημερινή*: «... κίνδυνος πτώσης κλαδιών όντως υφίσταται, ωστόσο ο κυριότερος λόγος για τη συγκεκριμένη απόφαση αφορά την προσπάθεια να μην υπάρχει πρόσβαση περιθωριακών στοιχείων στο πάρκο». Αυτή η απόφαση με τα υπόρρητά της κίνητρα, δημιουργεί έναν χάρτη ελέγχου. Υποδεικνύοντας τον χώρο που θεωρείται επικίνδυνος νομιμοποιείται ο έλεγχος των χρηστών του. Το πρωτόκολλο χρήσης του πάρκου αλλάζει και όποιος το παραβιάζει, αμέσως μπορεί να γίνει ύποπτος παραβατικής συμπεριφοράς.

Το δεύτερο άρθρο στο οποίο θα θέλαμε να αναφερθούμε είναι εκείνο με τίτλο «Οι

158 Κωνσταντίνος Χαντζόπουλος, «Πεδίον του Άρεως, η δραματική κατάσταση ενός «ανακαινισμένου» πάρκου», 15/11/2014.

159 Τάκης Θεοδωρόπουλος, «Και πάλι στο Πεδίον του Άρεως», 16/05/2014.

160 Τάνια Γεωργιοπούλου, Κώστας Ονισένκο, «Άλλη μια προσπάθεια να ξαναγίνει πάρκο το Πεδίον του Άρεως», 04/12/2013.

161 Κώστας Ονισένκο, «Προσπάθεια να φύγουν περιθωριακοί από τα πάρκα», 05/08/2014.

αστικές πύλες των ηρώων»¹⁶² του Νίκου Βατόπουλου. Στο συγκεκριμένο άρθρο γίνεται μια αναδρομή στο παρελθόν και στις ιστορικές μνήμες που αναδύονται από το Πεδίο του Άρεως με αφορμή την επέτειο της 25ης Μαρτίου. «Βαθιά μέσα στις φυλλωσιές του Πεδίου του Άρεως, ανάμεσα σε ξέφωτα και διαδρομές, επιζεί η πιο μνημειακή απόδοση της 25ης Μαρτίου στην Αθήνα. Αλλά αυτή η σμίλευση του ψυχρού, λευκού μαρμάρου, που μας έχει δώσει και τις δυο σειρές προτομών στο Πάρκο των Ηρώων, ακουμπάει γλυκά, σαν φτερό σε μαξιλάρι, σε ένα βαθύ, συγκινησιακό πλέγμα γενεών Αθηναίων». Το ελληνικό ιδεώδες ξεπηδά από τη μαρμαρίνη ανθολογία των ηρώων και γεννάει παιδικές μνήμες συμβολισμού και πύκνωσης αισθήματος στον συντάκτη. Τα αγάλματα στο Πεδίο του Άρεως, και κατά συνέπεια όλο το πάρκο γίνεται φορέας κοινωνικών αξιών. Είναι το κομμάτι εκείνο που επιτρέπει τη σύγκριση μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος, μια διαρκή αναμέτρηση ανάμεσα στο παλιό και το καινούριο, κατά την οποία το παρόν συχνά αποδεικνύεται τρομαχτικό και βρώμικο. Μέσω της αναφοράς στο παρελθόν αναζητούνται οι εικόνες του μέλλοντος· η μνήμη του παρελθόντος δημιουργεί ρήξεις με το παρόν και μπορεί να επαναμαγεύσει τον κόσμο.

Το Πεδίο του Άρεως κατά την πρώτη του ανάπλαση το 1934, αρθρώνεται ως χώρος εθνικής ταυτότητας με τις προτομές των ηρώων του 1821, αλλά και διάφορα μνημεία και αγάλματα αφιερωμένα σε σημαντικά γεγονότα και σπουδαία πρόσωπα της νεότερης ιστορίας της χώρας. Το πάρκο συνδέθηκε με τη μνήμη και τη συγκρότηση της Ελλάδας. Όπως επισημαίνει και ο Σταυρίδης:

«Ο ρόλος του χώρου στην παγίωση της συλλογικής μνήμης είναι κρίσιμος. Αν ο χώρος αντιμετωπίζεται ως ένα δίκτυο από διαφορετικές τοποθεσίες, όπου συγκεκριμένες διατάξεις υλικών στοιχείων αποδίδουν μια ορισμένη κοινή ανάμνηση, τότε η μνήμη μπορεί να ακινητοποιείται σε μια ορισμένη διάταξη αναμνήσεων... Η επίκληση στη συλλογική μνήμη καθιστά το χώρο πεδίο εγγύησης του αμετάβλητου. Κι αν διαλέξουμε να εννοήσουμε τούτη την κοινωνική κατεργασία της κοινωνικής μνήμης ως διαδικασία χωροποίησης, τότε προσδιορίζουμε στην πιο γενική του μορφή τον τρόπο που οι κοινωνίες χρησιμοποιούν τη σύγκριση θέσεων στο χώρο για να παγιώσουν θέσεις στο χρόνο, δηλαδή για να παγιώσουν σχέσεις με το παρελθόν απρόσβλητες στα τροποποιητικά συμφραζόμενα της συγκυρίας.¹⁶³»

162 Νίκος Βατόπουλος, «Οι αστικές πύλες των ηρώων», 23/03/2014.

163 Σταύρος Σταυρίδης, *Μετεωροι Χώροι της Ετερότητας*, σελ. 93-94.

Το πάρκο αποτελεί για τον συντάκτη, αλλά και για πολλούς χρήστες του ένα μουσείο εθνικής μνήμης. Το παρελθόν είναι ταριχευμένο στους χώρους του και τίποτα δεν αλλάζει, αφού τα μνημεία είναι εκεί για να μας θυμίζουν την ιστορία. Οι κοινωνικές αλλαγές που συντελούνται με τα χρόνια δεν μπορούν να προσβάλλουν την μνήμη των ηρώων της επανάστασης. Ίσα ίσα, η καθαρότητα της μνήμης μέσα από την ύλη συντελεί στην ταξινόμηση καθαρού και βρώμικου, θεωρώντας μιανό ή βάνδαλο αυτόν που σπιλώνει με γκραφίτι και σκουπίδια τα μνημεία.

Δ' ενότητα άρθρων

Η τέταρτη περίοδος των άρθρων που αναλύουμε ξεκινάει με το σχέδιο της νέας αντιεγκληματικής πολιτικής του αναπληρωτή υπουργού Προστασίας του Πολίτη επί της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ Ιανουαρίου 2015, Γιάννη Πανούση, που περιλαμβάνει δράσεις και στο Πεδίο του Άρεως¹⁶⁴. Μεταξύ των είκοσι βασικών δράσεων ανακοινώνεται και η εκπόνηση Ειδικού Επιχειρησιακού Σχεδίου σε συνεργασία με την Περιφέρεια Αττικής για την προστασία και εκκαθάριση του πάρκου. Συγκεκριμένα το σχέδιο περιλαμβάνει συνεχή έλεγχο της αστυνομίας εντός των περιφραγμένων ορίων του πάρκου με την έκδοση, επίσης, καθημερινού δελτίου τύπου για τα αποτελέσματα της επιχείρησης. Η οιονεί κατάσταση εκτάκτου ανάγκης που αναγνωρίζεται για την περίπτωση του Πεδίου του Άρεως περιορίζει τα δικαιώματα του πολίτη στα πλαίσια ενός δημόσιου χώρου με το πρόσχημα της ασφάλειας. Πέντε μήνες μετά, σημαντικός αριθμός προσφύγων του τρέχοντος κύματος των έντονων προσφυγικών ροών από τη Συρία, το Αφγανιστάν και το Ιράκ εγκαθίστανται μαζικά και πρόσκαιρα στο πάρκο, μέχρι να βρουν τρόπο να συνεχίσουν το ταξίδι τους.

Τα άρθρα που συλλέχθηκαν για αυτή την περίοδο αναπαριστούν με τους λόγους τους δύο αφηγήματα: *το πάρκο ως κόλαση* και *το πάρκο που χάνουμε*. Οι δύο αφηγήσεις ταυτίζονται σε πολλά σημεία και συνθέτουν την εικόνα ενός αβίωτου πια πάρκου. Κανένα, όμως, από τα άρθρα δεν αναφέρεται στους λόγους που οδήγησαν σε αυτήν την κατάσταση, παρά μόνο μεγαλοποιούν τα προβλήματα και προσδιορίζουν επιθετικά τους

164 Στις 06/04/2015, ο υπουργός Προστασίας του Πολίτη, Γιάννης Πανούσης και η Περιφερειάρχης Αττικής, Ρένα Δούρου, υπογράφουν προγραμματική συμφωνία στους τομείς της ασφάλειας και της πολιτικής προστασίας. Το Δελτίο Τύπου: http://www.mopocp.gov.gr/index.php?option=ozo_content&perform=view&id=5404&Itemid=611&lang=

εχθρούς του καθαρού πάρκου.

«Το πάρκο είναι πράγματι σε άθλια κατάσταση»¹⁶⁵ που «φέρνει περισσότερο σε κόλαση: πλήθος τοξικοεξαρτημένων ανθρώπων μπαίνουν εκεί τις βραδυνές ώρες, όπου προμηθεύονται και κάνουν χρήση διαφόρων ουσιών, με τη σίσα –ένα φρικιαστικό ναρκωτικό που αποτελείται από μεθαμφεταμίνη αναμειγμένη με υγρό μπαταρίας να θερίζει. Άστεγοι βρίσκουν καταφύγιο στις πυκνές φυλλωσιές [...] Ανήλικοι μετανάστες εκδίδονται για εξευτελιστικά ποσά της τάξεως 2-5 ευρώ, ενώ υπάρχουν αναφορές ότι την πιάτσα της ανήλικης πορνείας έχουν αρχίσει να χρησιμοποιούν και τουρίστες, οι οποίοι φαίνεται πως ανακάλυψαν μια μικρή “Ταϊλάνδη”, στο κέντρο μιας δυτικής, ασ πούμε, πρωτεύουσας».¹⁶⁶ «Υπολείμματα νοικοκυριού, στρώματα, ρούχα απλωμένα, χαρτόκουτα και μια ελληνική σημαία –στο “ισόγειο” μια τρανσέξουαλ προσπαθεί να φορέσει την ξανθιά περούκα της για να ασκήσει την πιο διαχρονική μορφή παραβατικότητας στο Πεδίον του Άρεως, τον αγοραίο έρωτα»¹⁶⁷. Το πάρκο έγινε πια «χωνευτήρι των αδιέξοδων και των παράνομων δραστηριοτήτων του κέντρου των Αθηνών»¹⁶⁸. «Ξέφραγο αμπέλι. Έχουμε τους ναρκομανείς, όσους κάνουν πιάτσα. Πρόσφατα, περνούσα με τους γιους μου 6 η ώρα το απόγευμα, όταν βρεθήκαμε μπροστά σε σκηνικό ομοφυλοφιλίας, πίσω από ένα παγκάκι. “Παιδιά, κεφάλια από την άλλη, μη φάτε χαστούκι”, τους φώναξα –τι να τους πω; Πολλοί από τη γειτονιά μου, δεν φέρνουν τα παιδιά τους πια στο πάρκο. Σου λέει “Πού να πάμε; Εκεί που ο άλλος κάνει πεζοδρόμιο;” Οργιώδη πράγματα. Σύριγγες, προφυλακτικά παντού. Αυτή είναι η φθορά της κοινωνίας –όχι οι μετανάστες»¹⁶⁹, δηλώνει μια μητέρα δύο αγοριών ηλικίας δέκα και δεκαπέντε στη δημοσιογράφο του άρθρου.

Το τελευταίο απόσπασμα απεικονίζει την «ύλη εκτός πάρκου», όπως προσδιορίζεται από μία μητέρα δύο αγοριών που κατοικεί στη περιοχή γύρω από το Πεδίο του Άρεως. Οι τοξικομανείς, ο αγοραίος έρωτας και η ομοφυλοφιλία, καθώς και τα απορρίμματα των παραπάνω πρακτικών αποτελούν τις χρήσεις του πάρκου που δεν είναι επιθυμητές: από τη φράση «ξέφραγο αμπέλι» διαφαίνεται η λογική της περιχαράκωσης του πάρκου που θα αποτρέψουν τέτοιες λειτουργίες. Η αστυνόμευση και ο έλεγχος, μπορούν να διασφαλίσουν την καθαρότητα του πάρκου. «Έτσι ήταν και το Central Park, πριν από τη

165 Ανδρέας Δρυμιώτης, «Αποψη: Το Μητροπολιτικό Πάρκο», 7/05/2015.

166 Αναδημοσίευση από ρεπορτάζ της δωρεάν εφημερίδας Lifo στο άρθρο «Αποψη: Το Μητροπολιτικό Πάρκο» του Ανδρέα Δρυμιώτη, 7/05/2015.

167 Αλέξανδρος Γαγλιάς, «Πεδίον του Άρεως: Γιατί δεν έγινε Hyde Park», 08/06/2015.

168 Στράτος Καρακασίδης, «Η πορνεία και τα ναρκωτικά είναι πια κομμάτι του Πεδίου του Άρεως», 15/07/2015.

169 Βασιλική Χρυσστομίδου, «Οι παράλληλοι κόσμοι στο Πεδίον του Άρεως», 13/08/2015.

θητεία του Bloomberg¹⁷⁰, ο οποίος αναβάθμισε και φρόντισε για την αστυνόμευση του»¹⁷¹.

Η ρητορική της υγειονομικής απειλής επανέρχεται στα άρθρα, ειδικά μετά την παρουσία των προσφύγων τους καλοκαιρινούς μήνες του 2016. «Κυρίαρχο στοιχείο στο πάρκο είναι τα σκουπίδια κάτω από τις πυκνές φυλλωσιές και τα στάσιμα νερά που δημιουργούν έναν υγειονομικά επικίνδυνο βιότοπο»¹⁷², «ο πρόχειρος καταυλισμός που είχε στηθεί χαρακτηριζόταν “υγειονομική βόμβα”, αφού οι συνθήκες στις οποίες διαβιούσαν οι μετανάστες ήταν απολύτως ακατάλληλες»¹⁷³, ενώ υπάρχει «άμεση ανάγκη παρέμβασης μέσα στο πάρκο που είναι το δίχως άλλο υγειονομική βόμβα»¹⁷⁴.

Ο όρος «υγειονομική βόμβα» κάνει την εμφάνιση του στον δημόσιο λόγο κατά την διάρκεια της απεργίας πείνας 250 μεταναστών στο Μέγαρο Υπατία στο κέντρο της Αθήνας τον Φεβρουάριο του 2011¹⁷⁵. Συνολικά 300 μετανάστες από χώρες της βόρειας Αφρικής, που κατοικούσαν και εργάζονταν μακροχρόνια στην Ελλάδα αλλά δεν είχαν καταφέρει να εξασφαλίσουν ή έχασαν την άδεια παραμονής και εργασίας τους, αποφάσισαν να προχωρήσουν σε απεργία πείνας. Από τότε, η επίκληση στους υγειονομικούς κινδύνους που περικλείει η παρουσία και μόνο ορισμένων κοινωνικών υποκειμενικότητων στο δημόσιο χώρο γίνεται πιο συχνή και περισσότερο έντονη. Η απειλή της δημόσιας υγείας και η αναγκαιότητα για διατήρηση της τάξης στην πόλη, χρησιμοποιούνται διαρκώς σε μια προσπάθεια απόσπασης της συναίνεσης του «υγιούς»

170 Ο Michael Bloomberg διετέλεσε δήμαρχος της Ν. Υόρκης για δώδεκα συναπτά έτη (2002-2013), υιοθετώντας ένα πρόγραμμα γενικής ανάπτυξης της πόλης. Το σχέδιό του περιλάμβανε ενέργειες σε τρεις διακριτούς τομείς: την κατοικία και τους ελεύθερους χώρους, την εργασία και την βιώσιμη ανάπτυξη, υπό την ομπρέλα της ανάπτυξης και του εξευγενισμού. Η πόλη του Bloomberg βρίσκεται ακριβώς στον αντίποδα του εγκλήματος, της αταξίας και των διαφορών. Αντί για υποβάθμιση και φυσική φθορά, βλέπουμε επενδύσεις. Αντί φυλετικών και ταξικών συγκρούσεων, βλέπουμε πολυπολιτισμικότητα και εθνοτική αρμονία. Αντί για γραφίτι και σκουπίδια στους δημόσιους χώρους, βλέπουμε καθαρούς ανοιχτούς χώρους που χρησιμοποιούνται από όλους. Βλέπουμε αρμονική συνύπαρξη αντί για καχυποψία και φόβο. Όλες αυτές οι «θετικές» και ελκυστικές απεικονίσεις της πόλης, δημιούργησαν πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη του κεφαλαίου και την ιδιωτικοποίηση, ελκύνοντας αγοραστές και επενδυτές να δημιουργήσουν ένα τεράστιο mall. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Julian Brash, «The ghost in the machine: the neoliberal urban visions of Michael Bloomberg», στο *Journal of Cultural Geography* 29:2 (2012), σελ. 135-153.

171 Ανδρέας Δρυμιώτης, «Το Μητροπολιτικό Πάρκο», 17/05/2015.

172 Στράτος Καρακασίδης, «Η πορνεία και τα ναρκωτικά είναι πια κομμάτι του Πεδίου του Άρεως», 15/07/2015.

173 Στράτος Καρακασίδης, «Καθαρίζεται το Πεδίο του Άρεως», 18/08/2015.

174 Νίκος Βατόπουλος, «Η επόμενη μέρα στο Πεδίο του Άρεως: ο Δήμος καθαρίζει, το πάρκο στους εξαρτημένους», 19/08/2015.

175 «Βόμβα λοιμώξεων», στο κέντρο της Αθήνας χαρακτήρισε ο υπουργός Υγείας Λοβέρδος το Μέγαρο Υπατία, όπου μεταφέρθηκαν οι μετανάστες απεργοί πείνας από τη Νομική Σχολή τον Φεβρουάριο του 2011 (Πηγή: <http://www.kathimerini.gr/418842/article/epikairothta/ellada/protash-gia-ypo-anoxh-ka8estws-se-metanastes>)

κοινωνικού και πολιτικού σώματος για τη λήψη των απαραίτητων μέτρων. Το καθαρό και άρα υγιές σώμα οφείλει να είναι μέρος μιας καθαρής και υγιούς κοινωνίας και μια τέτοια σχέση δεν μπορεί παρά να φιλοξενείται σε ένα καθαρό χώρο.

Ο λόγος για «γκετοποίηση» της περιοχής της Βικτώριας συνεχίζεται σε όλα τα άρθρα. «Το πάρκο “μέσα” είναι μαύρη τρύπα»¹⁷⁶, «Ένα τρομακτικό σε έκταση ποσοστό της Αθήνας έχει εκπέσει σε καθεστώς γκέτο»¹⁷⁷, «Οι καταστηματάρχες [...] εκφράζουν τον φόβο πως η περιοχή οδεύει ολοταχώς σε γκετοποίηση»¹⁷⁸, είναι μερικές από τις φράσεις που χρησιμοποιούνται από τους συντάκτες για να περιγράψουν την κατάσταση. Το πάρκο ανήκει πια στο περιθώριο, που το «βεβηλώνει»¹⁷⁹ μέρα με τη μέρα και αυτό είναι κάτι που φοβίζει τους κατοίκους και τους επιχειρηματίες και τους «αποκλείει»¹⁸⁰. Το πάρκο έχει εγκαταλειφθεί από το κράτος, έχει ξεχαστεί από τους Έλληνες πολίτες και δεν επιτελεί πια το σκοπό του, το να λειτουργεί δηλαδή ως ένας ανοιχτός «φιλήσυχο[ς] χώρο[ς] πρασίνου και παιχνιδιού για παιδιά και οικογένειες»¹⁸¹, «όπως το Hyde Park ή έστω σαν τον Εθνικό Κήπο»¹⁸², όπως επιθυμούν οι κάτοικοι της περιοχής και οι συντάκτες.

176 Νίκος Βατόπουλος, ««Κατάργηση» μετά μουσικής», 29/12/2015.

177 Νίκος Βατόπουλος, «Η ατμόσφαιρα των γκέτο απλώνεται στην Αθήνα», 07/11/2015.

178 Στράτος Καρακασίδης, «Πλατεία Βικτωρίας: Έμποροι και αγορά «προσαρμόζονται» στις νέες συνθήκες», 30/09/2015.

179 Βασιλική Χρυσοστομίδου, ««Σκασιαρχείο», σχολείο ανοιχτό στη ζωή και στην κοινωνία», 03/10/2015.

180 Βασιλική Χρυσοστομίδου, «Οι παράλληλοι κόσμοι στο Πεδίον του Άρεως», 13/08/2015.

181 Στράτος Καρακασίδης, «Η πορνεία και τα ναρκωτικά είναι πια κομμάτι του Πεδίου του Άρεως», 15/07/2015.

182 Ανδρέας Γαγλιάς, «Πεδίον του Άρεως: Γιατί δεν έγινε Hyde Park», 08/06/2015.

Έρευνα «Πεδίου»

Προσεγγίζοντας το Πεδίο του Άρεως ως ένα ταξινομικό σύστημα, όπου ο καθένας/καθεμία και η κάθε λειτουργία έχουν τη θέση τους, αντιλαμβανόμαστε τις ρωγμές και τα μη επιθυμητά στοιχεία που αναιρούν αυτήν την τάξη και την εξαρθρώνουν. Συγκεκριμένα υποκείμενα και δραστηριότητες διαρρηγνύουν την καθαρότητα, μετασχηματίζοντας την ιδεατή ταυτότητα του πάρκου, θυμίζοντάς μας πως ο χώρος δεν είναι ένα κλειστό σύστημα σταθεροποιημένων διαδικασιών και σχέσεων, αλλά αποτελεί μία διασταύρωση πολλαπλών ετερογενών επαφών από πολλαπλούς δράστες πολλαπλών προελεύσεων και καταβολών. Ο χώρος βρίσκεται σε μια διαδικασία συνεχούς γίνεσθαι, με αποτέλεσμα να αποτελεί τη σφαίρα της ενδοχομενικότητας και της πολλαπλότητας, όπως μας έχει επισημάνει η Doreen Massey.

Ο χώρος θεωρούμε ότι είναι μια κοινωνική κατασκευή, η οποία έχει άμεση σχέση με την κατανόηση των διαφορετικών ιστοριών των υποκειμένων και την παραγωγή των πολιτισμικών φαινομένων. Θεωρούμε επίσης ότι η ταυτότητα του χώρου δεν είναι μία, αλλά μυριάδες, όσες είναι και οι αφηγήσεις των υποκειμένων που τον οικειοποιούνται, και έχει άμεση σχέση με τον χρόνο, που εμπλέκεται με στενό τρόπο στην παραγωγή του χώρου.

Στο κεφάλαιο αυτό, θα προσπαθήσουμε να αφηγηθούμε ιστορίες από ομάδες ή άτομα που αφιερώνουν χρόνο στο Πεδίο του Άρεως και το κατοικούν με διαφορετικούς τρόπους. Από τα υποκείμενα αυτά, άλλα μπορεί να ανήκουν στις «περιθωριακές ομάδες» που στιγματίζονται από τον δημόσιο λόγο, άλλα όχι. Στόχος είναι να αποτυπωθούν οι διαφορετικές ταυτότητες του πάρκου, έτσι όπως το αντιλαμβάνονται οι ίδιοι οι χρήστες. Ο κυρίαρχος λόγος των μέσων μαζικής ενημέρωσης δομείται κατά τέτοιον τρόπο, που αναπαριστά το Πεδίο του Άρεως ως ένα πάρκο αβίωτο και επικίνδυνο, αποσιωπώντας τις ποικίλες διαστάσεις που λαμβάνει ο χώρος μέσα από τα υποκείμενα και τις χρήσεις του. Το πάρκο δαιμονοποιείται, καθώς καταχωρείται στην κατηγορία γκέτο και επηρεάζει όχι μόνο τα υποκείμενα που το βιώνουν άμεσα, αλλά και αυτά που αποφεύγουν αυτήν την επαφή, ή που έρχονται σε έμμεση επαφή μαζί του μόνο μέσω του δημόσιου λόγου. Μιλώντας, όμως και ζώντας με τους ίδιους τους χρήστες τον συγκεκριμένου τόπο, αναδύονται εικόνες και βιώματα, τα οποία υποκρύπτονται ή δεν λαμβάνουν εξέχουσα

θέση στον λόγο αυτόν, συνθέτοντας έτσι ένα πλουραλιστικό κάδρο ταυτοτήτων και εμπειριών που μπορούν και ρηγματώνουν τη μονοδιάστατη ταυτότητα του τόπου και αναδεικνύουν το φάσμα των διαστάσεών του.

Οι συνεντεύξεις συλλέχθηκαν από την επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση σε μια συγκεκριμένη ομάδα χρηστών. Η παρατήρηση ακολούθησε τη μέθοδο του συμμετέχοντος ως παρατηρητή, αποκαλύπτοντας και γνωστοποιώντας στα υποκείμενα την ιδιότητα και τις προθέσεις μας. Στο εγχείρημα της επιτόπιας έρευνας στην εντοπισμένη ομάδα χρηστών μοιραστήκαμε την εμπειρία με την Ολυμπία Εξάρχου, κοινωνική ανθρωπόλογο, που συνεργαστήκαμε και δουλέψαμε μαζί για αρκετές εβδομάδες, χτίζοντας βήμα βήμα τη σχέση μεταξύ μας, τη σχέση με τα υποκείμενα παρατήρησης και τοποθετώντας βαθμηδόν τους εαυτούς μας εντός του πλαισίου μιας έρευνας πεδίου. Στα πλαίσια αυτών των εβδομάδων συλλέχθηκαν τρεις συνεντεύξεις βάθους, καθώς αποδείχθηκε δύσκολο να κερδίσουμε την εμπιστοσύνη της ομάδας. Επίσης, περαιτέρω δυσκολία αντιμετωπίσαμε με τη γλώσσα, και ίσως να ήταν και αυτός ένας από τους λόγους που ο αριθμός των συνεντεύξεων είναι μικρός. Τα υποκείμενα της ομάδας κατάγονταν από την Αλβανία και παρότι οι περισσότεροι βρίσκονταν και εργάζονταν στην Ελλάδα πάνω από δεκαπέντε χρόνια, δεν είχαν εξασκήσει επαρκώς την ελληνική ομιλία. Τέλος, πιθανότατα η δυσκολία της συλλογής συνεντεύξεων μπορεί να οφείλεται και στο φύλο των ερευνητριών, καθώς διεισδύσαμε σε μια πλήρως ανδρική ομάδα και ήταν δύσκολο και από μεριάς μας, αλλά και δικής τους να αισθανθούμε άνετα. Παρ' όλα αυτά, καταγράψαμε πολλές ώρες οπτικοακουστικού υλικού από τις δραστηριότητες και ομιλίες τους στο χώρο, οδηγώντας μας στη δημιουργία ενός μικρού ντοκιμαντέρ.

Για την παρούσα εργασία, θα χρησιμοποιήσουμε τις τρεις συνεντεύξεις από την επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση. Καθώς θεωρούμε ότι η εμπειρία της έρευνας είναι μια διαδικασία περισυλλογής και προσωπικών βιωμάτων για τον κάθε ερευνητή, η γραφή της έρευνας θα υιοθετήσει αφηγηματικό και προσωπικό τόνο. Τέλος, λόγω σεβασμού στο αίτημα των συνεντευξιζόμενων να διατηρήσουν κρυφή την ταυτότητά τους, τα ονόματα που παραθέτουμε είναι πλαστά.

Εισαγωγή στο πεδίο

Τον περασμένο Ιούλιο, η Ολυμπία, εγώ και τρία ακόμα άτομα ψάχναμε να βρούμε την ομάδα κρίκετ του πάρκου, η οποία είχαμε ακούσει ότι μαζεύεται κάθε απόγευμα κατά τις έξι το απόγευμα, αφού δροσίσει πρώτα λίγο. Την αποτελούν άνδρες από την Ινδία και το Πακιστάν και μας κίνησε την περιέργεια να τους γνωρίσουμε, αφού είχε προηγουμένως συζητηθεί η παρουσία τους στο Πεδίο του Άρεως και η συνήθειά τους να παίζουν αυτό το παράξενο, εντός του ελληνικού συγκειμένου, άθλημα. Φθάσαμε στο άπλωμα που συναντιούνται στην πλατεία Πρωτομαγιάς, εξαντλημένοι από τη ζέστη, αλλά δεν ήταν κανείς εκεί. Βρήκαμε, όμως, τις ζωγραφισμένες γραμμές στο έδαφος, που ορίζουν τις θέσεις των παικτών και κατά κάποιον τρόπο ανακουφιστήκαμε. Ενώ περιμέναμε για αρκετή ώρα κάπου σκιερά, άρχισε σιγά σιγά να μαζεύεται κόσμος στην αλάνα. Ο χώρος γέμισε με παιδιά που έπαιζαν μπάλα, κυρίως ποδόσφαιρο, ή έκαναν ποδήλατο, ενώ τα μικρότερα τσουλούσαν όπως όπως από τις ράμπες του σκέιτ. Τα γύρω παγκάκια γέμισαν με γυναίκες που συζητούσαν και τρώγανε πασατέμπο, ενώ κάτω από τον μεγάλο πλάτανο, λίγο πιο δίπλα από την αλάνα, άντρες παίζανε ντόμινο παθιασμένα. Περνούσε η ώρα και δεν εμφανιζόταν κανένας από την ομάδα κρίκετ, οπότε πήραμε την απόφαση να ρωτήσουμε τους άντρες κάτω από τον πλάτανο, αφού μας φάνηκε πως το σημείο αποτελούσε το μόνιμο στέκι τους, οπότε θα γνώριζαν και για το κρίκετ. Ο άνδρας που μας μίλησε μας ρώτησε αν ψάχνουμε για τσιγάρα, του απαντήσαμε αρνητικά και τον ρωτήσαμε για την ομάδα κρίκετ. Δεν ήξερε. «Συνήθως είναι εδώ κάθε απόγευμα, αλλά τώρα δεν ξέρω», απάντησε. Του είπαμε ευχαριστώ και φύγαμε. Ρωτώντας δεξιά και αριστερά άλλους θαμώνες του πάρκου ούτε εκείνοι δεν ήξεραν και τους φαινόταν περίεργο που δεν είχαν εμφανιστεί εδώ και κάποιες μέρες. Αργότερα μάθαμε ότι βρισκόμασταν στην περίοδο του Ραμαζανιού και γι' αυτόν τον λόγο δεν έρχονταν στο πάρκο. Φύγαμε απογοητευμένοι/ες, αλλά ήδη σκεφτόμασταν την εικόνα που είχαμε αντικρίσει κάτω από τον πλάτανο: είκοσι με τριάντα άντρες να παίζουν παθιασμένα ντόμινο πίνοντας μπύρες, γελώντας και μιλώντας δυνατά.

Την επόμενη μέρα η Ολυμπία και εγώ αποφασίσαμε να μάθουμε περισσότερα για το τι συμβαίνει κάτω από τον πλάτανο. Μας μίλησε ο Θωμάς, ο ίδιος που μας βοήθησε και το περασμένο απόγευμα. Παραθέτω από το ημερολόγιό μου τη σύντομη συζήτηση, στεκόμενη στα σημεία που θυμάμαι να αναφέρθηκε ο Θωμάς: «Εδώ, είμαστε όλοι από

την Αλβανία. Πάει καιρός που μαζευόμαστε, κοντά είκοσι χρόνια, και παίζουμε, συζητάμε, πίνουμε καμιά μπύρα. Δεν πάμε κάτω με τους άλλους. Οι άντρες μαζευόμαστε εδώ και οι γυναίκες κάθονται λίγο πιο πέρα με τα παιδιά. Παραδοσιακά πράγματα. Το χειμώνα πάμε λίγο πιο κάτω που έχει στέγαστρο. Είμαστε όλοι άνεργοι εδώ και ερχόμαστε κάθε μέρα από το πρωί μέχρι το βράδυ». Τα λόγια του Θωμά, έτσι όπως τα κατέγραψα, μας έδωσαν όλα τα ερεθίσματα για να ξαναπάμε την επόμενη μέρα και να τους αποκαλύψουμε την ταυτότητά μας και την επιθυμία μας να ασχοληθούμε με την ομάδα τους. Φανταζόμασταν πως θα ήταν δύσκολη η προσέγγιση από δύο γυναίκες ερευνητριες, αφού όπως μας είχε πει και ο Θωμάς η θέση των γυναικών βρισκόταν αλλού, αλλά επιμείναμε.

Το πρόγραμμα των επόμενων εβδομάδων περιλάμβανε καθημερινή παρουσία κάτω από τον πλάτανο και συμμετοχή όσο το δυνατόν περισσότερο στις δραστηριότητες των υποκειμένων, δηλαδή το ντόμινο, από τις πρώτες ώρες του απογεύματος μέχρι αργά το βράδυ.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να περιγράψουμε τον χώρο, ώστε ο αναγνώστης να αποκτήσει εικόνα κι έτσι να κατανοήσει καλύτερα το περιβάλλον της έρευνας. Ο πλάτανος αυτός βρίσκεται όπως προείπαμε σε ένα κομμάτι της πλατείας Πρωτομαγιάς στο ανατολικό-βορειοανατολικό κομμάτι του Πεδίου του Άρεως, όπου βρίσκεται και η πρώην σχολή Ευελπίδων. Μετά την ανάπλαση του πάρκου και της πλατείας το 2008, ο πλάτανος χτίστηκε περιμετρικά με τοιχάκι, αφήνοντας έναν φαρδύ πλακόστρωτο χώρο κάτω από τα κλαδιά του. Ο χώρος αυτός έχει ουσιαστικά δύο εισόδους, αλλά οι θαμώνες εισχωρούσαν στον χώρο από όλα τα πιθανά περιμετρικά σημεία πεδώντας ή κατεβαίνοντας το μικρό πεζούλι. Αυτοσχέδια τραπέζια καταλάμβαναν τον χώρο, δηλαδή πλάκες χρησιμοποιημένων ξύλων, που τις είχαν στα σπίτια τους ή τις είχαν βρει στα σκουπίδια ερχόμενοι στο «στέκι» τους. Το ίδιο είχε γίνει και με τις καρέκλες. Οι περισσότερες ήταν σε σημεία σπασμένες και φθαρμένες, ενώ καφάσια που τα χρησιμοποιούσαν και αυτά για καθίσματα συμπλήρωναν την επίπλωση.

Ο Θωμάς και ο Μιχάλης μας εξηγούν για τα πράγματα στον χώρο:

«Αυτά τα μαζεύουμε όλα εμείς. Ο καθένας όπου βρίσκει στους κάδους... όποιος δει μια καρέκλα το παίρνει μαζί του και το φέρνει εδώ. Ή κανένα τραπέζι. Ό,τι βλέπεις μπροστά σου το φέρνεις. Βλέπεις... είναι παλιά, αλλά για να καθόμαστε, τίποτα άλλο» (Θωμάς, 62 ετών).

«Βρίσκουμε τα καλύτερα στα σκουπίδια και τα φέρνουμε. Ή στο σπίτι όταν θέλω εγώ να πετάξω εγώ για παράδειγμα δύο σκαμπό θα τα φέρω εδώ, αφού είναι σε καλή κατάσταση» (Μιχάλης, 36 ετών).

Η προετοιμασία του χώρου

Καθώς περιμέναμε κάθε μέρα λίγο μετά το μεσημέρι την έλευση της ομάδας, συνειδητοποιήσαμε ότι βρισκόμασταν παρούσες σε κάποιο είδος τελετής. Η ιερή αυτή συνάντηση συνήθως εκκινούσε με τον ήχο του καροτσιού του Θωμά, που κουβαλούσε ένα ψυγείακι με όλα τα απαραίτητα της ημέρας, και κατέφθανε να τακτοποιήσει το χώρο. Ένα πρόχειρο σκούπισμα από τα φύλλα και τα αποτσίγαρα της προηγούμενης ημέρας, το συγύρισμα των τραπεζιών και των καρεκλών από το προηγούμενο βράδυ, ενώ σιγά σιγά έβγαζε πράγματα από το ψυγείο και τα κρεμούσε στα καρφιά που είχε βάλει στον πλάτανο ή στρίμωνχε άλλα για να διατηρηθούν κρύα. Έβγαζε τα τουβλάκια του ντόμινο, τη σακούλα με τα άδεια χαρτιά για τη βαθμολογία και βόλευε τις μπύρες και τα παγωμένα νερά, που είχε φέρει από το περίπτερο για να τα πουλήσει, στο στεγανό κουτί. Τελευταία του κίνηση πριν κάτσει να ξεκουραστεί λίγο, ήταν το κάρφωμα του ανοιχτηριού στο δέντρο, μια κίνηση που την είχε κάνει πιθανότατα δεκάδες φορές, αφού φαινόταν να ήξερε καλά το σημείο που τον βόλευε να το βυθίσει. Σιγά σιγά και ένας ένας εμφανιζόντουσαν από το βάθος οι υπόλοιποι, σαν από ταινία του Jean Rouch, είτε για να παίξουν είτε για να τους χτυπήσει το αεράκι κάτω από τον πλάτανο και να μιλήσουν με κανέναν άλλον τη γλώσσα τους. Με το τέλος της βραδιάς ο Θωμάς έκανε τις αντίστροφες κινήσεις, μάζευε τα άδεια μπουκάλια, έπαιρνε πάλι το καροτσάκι του και καληνυχτούσε.

Κατά τη διάρκεια της παρουσίας μας εκεί, σχεδόν κάθε μέρα παρευρίσκονταν είκοσι με τριάντα άτομα. Όλοι από την Αλβανία, εκτός από τον Έλληνα Νίκο ο οποίος είχε παντρευτεί Αλβανίδα και σιγά σιγά ενσωματώθηκε στην ομάδα. Οι ηλικίες τους περίπου από τριάντα χρονών και πάνω με κορύφωση δύο-τρεις παππούδες αρκετά ηλικιωμένους, με φήμες να περιτριγυρίζουν τον έναν ότι ήταν πάνω από εκατό χρονών. Πού και πού μικρά παιδιά, τα οποία βρισκόντουσαν ήδη στο πάρκο και έπαιζαν μπάλα, περνούσαν από το σημείο για να χαιρετήσουν τους πατεράδες τους. Οι περισσότεροι είχαν έρθει με το που άνοιξαν τα σύνορα της Ελλάδας και έμεναν στις γύρω περιοχές του πάρκου, Κυψέλη, Γκύζη, Βικτώρια. Πρώην οικοδόμοι και νυν άνεργοι, άρχισαν να έρχονται στο πάρκο

μετά τις δουλειές τους πριν είκοσι περίπου χρόνια.

«Από τη στιγμή που έχουμε έρθει από την Αλβανία ήρθαμε εδώ, από το 1998. Όπως βγαίνουν τώρα το απόγευμα οικογενειακά, έτσι βγήκαμε και εμείς με τα μικρά παιδιά μετά τις δουλειές και καθόμασταν εδώ γύρω γύρω. Βλέπαμε ότι κάποιοι έπαιζαν ποδόσφαιρο και άλλα παιχνίδια με τα παιδιά τους και σιγά σιγά ξεκινήσαμε κάποια άτομα από εδώ το ντόμινο», μας περιγράφει ο Θωμάς,

ενώ ο Μιχάλης,

«Από τότε που έχω έρθει στην Ελλάδα, από το 1996, από τότε βγαίνω βόλτα στο πάρκο. (Με τους υπόλοιπους εδώ) γνωριστήκαμε με τα χρόνια, ο ένας ερχόταν μετά από έναν χρόνο, ο άλλος μετά από δύο, και εδώ γνωριστήκαμε. Εδώ κάνουμε παρέα και με μερικούς από αυτούς είμαστε και συγγενείς».

Δεν ήταν τόσοι πολλοί από την αρχή, μας εξηγούν, αλλά σιγά σιγά η ύπαρξη αυτού του χώρου διαδόθηκε και πλέον έρχονται άτομα από όλη την Αθήνα. Μέχρι και από τη Γλυφάδα και το Μενίδι, μας εξηγεί ο Θωμάς, επισημαίνοντας πως ο κύριος λόγος που έρχονται είναι το ντόμινο και ο υψηλού επιπέδου αγώνας που έχει δημιουργηθεί μεταξύ τους, με καλούς παίκτες και μεγάλο ανταγωνισμό.

Το ντόμινο το έμαθαν πίσω στην Αλβανία βλέποντας από τους μεγαλύτερους και τους πατεράδες τους. Ο Αντώνης, ο Θεοδωρής και ο Θωμάς μας λένε:

«Μάθαμε από τους άλλους, έτσι, βλέποντας από πάνω. Αλλά από μικρή ηλικία, γιατί συνήθως τα καλοκαίρια στις πλατείες έτσι μαζευόμασταν, και βλέποντας τους μεγαλύτερους μάθαμε και εμείς» (Αντώνης, 35 ετών).

«Συνήθως μαζευόμασταν στο σπίτι ή στην πλατεία, και δεν είχαμε τι να κάνουμε και έλεγε ο πατέρας μου να παίζουμε ντόμινο. Πολλές φορές, επειδή δεν μπορούσαμε να βάλουμε κάποιον στο σπίτι παίζαμε οικογενειακά. Εγώ, ο πατέρας μου, η κόρη μου και ο γιος μου. Έχω φάει σφαλιάρες από τον πατέρα μου για να μάθω καλό ντόμινο» (Θεοδωρής, 54 ετών).

«Στην Αλβανία παίζανε κάποτε ντόμινο στα καφενεία οι πατεράδες μας, οι παλιοί. Τώρα δεν παίζουνε στα καφενεία, απαγορεύεται. Αλλά παλιά στα χωριά είχαμε

μέρος μέσα με τραπέζια ακριβώς για να παίζουμε αυτά τα παιχνίδια. Εκεί μαζευτήκαμε όταν είμασταν μικρά παιδιά, εκεί βλέπαμε, εκεί μάθαμε. Έτσι από εκεί ήρθαμε εδώ σιγά σιγά και το συνεχίσαμε» (Θωμάς, 62 ετών).

Τα τελευταία χρόνια ολοένα και περισσότερα άτομα από την «ομάδα» είναι άνεργοι. Ο κατασκευαστικός κλάδος που απασχολούνταν έχει περιοριστεί και πολλοί από αυτούς μπορεί να πηγαίνουν στη δουλειά, αλλά να μην πληρώνονται. Πηγαίνουν στο πάρκο γιατί δεν έχουν τίποτα άλλο να κάνουν, για την παρέα και γιατί είναι φθηνή η μπίρα που πουλάει ο Θωμάς. Όπως και να έχει, όμως, και χωρίς τον πλάτανο και τα τραπέζια γύρω του ο Μιχάλης θα ερχόταν στο πάρκο.

«Στην αρχή δεν μας αφήνανε εμάς. Ο Δήμος έπαιρνε τις καρέκλες και τα τραπέζια και τα πέταγε. Γιατί σου λέει, γιατί να την πίνεις την μπίρα σου εδώ; Πήγαινε πιες την εκεί (δείχνει την καφετέρια του πάρκου, Άλσος) με 2,5 ευρώ. Αλλά εγώ δεν μπορώ. Ακόμη και αν δεν τα αφήνανε τώρα αυτά (καρέκλες και τραπέζια), δεν με νοιάζει γιατί θα πήγαινα στο σουπερμάρκετ να πάρω μια μπίρα και ό,τι πει η γυναίκα μου και θα καθόμουν στο παγκάκι. Δεν μπορεί να μου πει να πω εκεί με το ζόρι. Δεν μπορώ εκεί. Δεν έχω δυνατότητα» (Μιχάλης, 36 ετών).

«Τώρα που είμαστε όλοι άνεργοι εδώ... Πού να πάμε; Εδώ για να περνάει η ώρα. Τι να κάνουμε; Σπίτι τι να κάνουμε, έχουμε κανένα χωράφι να βάλουμε καμιά ντοματούλα, πιπεριά κτλ. για να σκάβουμε; Εάν έχουμε δουλειά πηγαίνουμε στο μεροκάματο. Εάν δεν έχουμε παίρνουμε τα πράγματά μας και ερχόμαστε εδώ μέχρι το βράδυ. Από το πρωί μέχρι το βράδυ. Τώρα που είναι καλοκαίρι, το μεσημέρι πηγαίνουμε σπίτι και ξεκουραζόμαστε και μετά πάλι το απόγευμα» (Θωμάς, 62 ετών).

Από το παραπάνω απόσπασμα του Μιχάλη προκύπτουν δύο ζητήματα, που το ένα συμπίπτει και με αυτό που μας λέει ο Θωμάς. Πρώτον το ζήτημα της ανεργίας και το καταφύγιο που βρίσκουν στο πάρκο λόγω οικονομικής ανέχειας και δεύτερον το ζήτημα της οικειοποίησης του χώρου, διαρρηγνύοντας τα όρια του δίπολου δημόσιο-ιδιωτικό.

Η οικονομική αδυναμία των κατοίκων της περιοχής που απασχολούνταν κυρίως στον κατασκευαστικό κλάδο οδηγεί σε νέους τρόπους κοινωνικοποίησης και αλληλεπίδρασης με τον χώρο. Το πάρκο αποτελεί τη φθηνή επιλογή ψυχαγωγίας των ανέργων, όπου μπορούν να ξοδέψουν ελάχιστα χρήματα και να περάσουν πολύ χρόνο στα όριά του. Το

καφενείο ή η καφετέρια είναι πλέον πέραν των οικονομικών δυνατοτήτων τους και τα αντικαθιστούν κάνοντας μια βόλτα στο πάρκο, καθήμενοι σε παγκάκια ή φτιάχνοντας τα δικά τους υπαίθρια «καφενεία» στους ελεύθερους χώρους της πόλης. Η έλλειψη ανοιχτού χώρου στο άστυ σε αντίθεση με την επαρχία, όπου μπορείς να απασχοληθείς στη φύση, δίνουν την ευκαιρία σε νέους τρόπους οικειοποίησης του χώρου.

Το δίπολο δημόσιο-ιδιωτικό χαρακτηρίζει όχι μόνο υλικές πλευρές του αστικού χώρου, αλλά και θεσμικές ρυθμίσεις, συμβολικούς κώδικες και κοινωνικές πρακτικές που ταξινομούν τους ανθρώπους ανάλογα με τη θέση τους εντός της κοινωνικής ιεραρχίας. Σύμφωνα με τον ορισμό της Arendt για τη δημόσια σφαίρα, «ο χώρος της δημόσιας εμφάνισης γεννιέται εκεί όπου οι άνθρωποι συνευρίσκονται διαμέσου της ομιλίας και της πράξης, και συνεπώς προηγείται και προπορεύεται κάθε τυπικής συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας και των διάφορων μορφών διακυβέρνηση»¹⁸³. Με άλλα λόγια, μπορούμε να αντιληφθούμε τον δημόσιο χώρο ως κάτι δυνητικό, ως υπαρκτό μέσα από τους ανθρώπους και τις δραστηριότητες τους όσο βρίσκονται σε αυτόν και όχι ως έργο των χεριών μας και του σχεδιασμού των πολεοδομών ή των θεσμών. Αντιθέτως, στην ιδιωτική σφαίρα εκτυλίσσεται το προσωπικό στοιχείο, συγκροτούνται οι οικογενειακές και φιλικές σχέσεις. Το σπίτι αποτελεί την προστατευμένη περιοχή όπου ο άνθρωπος ή μια ομάδα κρύβεται από την εξονυχιστική εξέταση του καθενός ή προστατεύεται από τους τρόμους της κοινωνίας. Ο χώρος του σπιτιού παρέχει μια αίσθηση μυχιότητας, μυστικότητας, πραγματικής ή φανταστικής ασφάλειας, και επενδύεται με συναισθήματα και αναρίθμητους συμβολισμούς. Αυτή η βαθιά διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο πόλων δημόσιου και ιδιωτικού συγκροτεί μια τάξη που διαχωρίζει τις λειτουργίες των υποκειμένων μεταξύ αυτών των δύο σφαιρών και συγχρόνως τα κατανέμει σε αυτά που έχουν δικαίωμα πρόσβασης και σε αυτά που είναι «εκτός τόπου», τους «άλλους», τους «ξένους», λόγω των σαφών ορίων που χαρακτηρίζουν αυτές τις σφαίρες. Ωστόσο, εμείς θεωρούμε ότι οι χώροι της πόλης είναι δυναμικοί, ανοιχτοί και ρευστοί και όχι οριοθετημένοι, σταθεροί και στατικοί και δεν κατανοούνται σφαιρικά με αυστηρούς διαχωρισμούς και δίπολα. Εφόσον οι χώροι της πόλης κατοικούνται από ανθρώπους, τότε τα υλικά, θεσμικά και συμβολικά όρια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού είτε αυτά είναι πόρτες, σύνορα ή φράχτες, αμφισβητούνται κάθε φορά που οι άνθρωποι διεκδικούν πρόσβαση εκεί από όπου αποκλείονται και «γίνονται “ορατοί” ακόμα και με τον πιο απλό

183 Hannah Arendt, *Η ανθρώπινη κατάσταση*, (Αθήνα: Γνώση, 1986) σελ. 272.

τρόπο, δια της παρουσίας τους»¹⁸⁴. Το ίδιο συμβαίνει και με την αλβανική κοινότητα στο Πεδίον του Άρεως. Η δημιουργία ενός τόπου μέσα σε έναν άλλο μεγαλύτερο τόπο, αμφισβητεί τα όρια του δημόσιου, καθώς κατασκευάζεται μια οικεία κατάσταση που περιλαμβάνει φίλους και ομοεθνείς. Το «ανοιχτό καφενείο», τους προσφέρει το καταφύγιο από τον τρόπο ζωής που δεν μπορούν πια να αντέξουν, λόγω της έλλειψης δουλειάς και πόρων, αλλά και την αναβίωση της κοινότητάς τους σε ένα έτερο έδαφος, μεταφέροντας τα παιχνίδια, τη γλώσσα και τις συνήθειές τους.

Η κίνησή τους αυτή, συνάντησε πολλές φορές εμπόδια, καθώς η πεποίθηση του καθαρού δημόσιου χώρου δεν επέτρεπε ιδιωτικές παρεμβάσεις και εικαστικές παρεμβολές. Όπως μας είπε ο Μιχάλης, η υπηρεσία καθαρισμού του πάρκου πέταγε τα τραπεζοκαθίσματά τους. Με τον καιρό όμως, και αφού συνέχιζαν να φέρνουν «τα καλύτερα από τα σκουπίδια» η υπηρεσία αυτή κουράστηκε να καθαρίζει τον συγκεκριμένο χώρο.

«Ερχόταν ένα αυτοκίνητο και τα έπαιρνε και τα έβαζε μέσα όλα, τίποτα δεν υπήρχε [πια εδώ]. Σαν να ερχόσουν και να μην υπάρχει εδώ τίποτα. Και φέρναμε άλλα εμείς. Δεν μπορείς να τα φέρεις όλα σε μία μέρα. Μια μέρα θα βρεις δύο, την άλλη ένα. Οι περισσότεροι μένουμε εδώ Κυψέλη, Γκύζη, άλλοι λίγο πιο πάνω και ξεκινώντας για εδώ τα βρίσκεις μπροστά σου. Και αύριο να έρθουν και να τα πάρουν όλα, θα δεις ότι σε δύο μέρες θα είναι άλλα εδώ, καινούρια» (Μιχάλης, 36 ετών).

Εμπόδιο στις συναθροίσεις τους δεν είναι, όμως, μόνο η υπηρεσία του Δήμου, που παίρνει τα καθίσματά τους, αλλά και το ανύπαρκτο φως στην πλατεία Πρωτομαγιάς. Οι λάμπες έχουν καεί εδώ και καιρό και δεν έχουν αντικατασταθεί. Το ελάχιστο φως δεν τους επιτρέπει να μείνουν μέχρι αργά το βράδυ, το πολύ μέχρι τις δέκα, ενώ πιο παλιά κάθονταν ως τις δώδεκα-μία.

«Με το φως τώρα έχουμε λίγο πρόβλημα γιατί δεν μας το έχει φτιάξει ο Δήμος. Αν είχε φως, θα μέναμε εδώ μέχρι δώδεκα τη νύχτα, αλλά για αυτό το λόγο τελειώνουμε πιο νωρίς κατά τις δέκα. Αλλά δεν βλέπουμε μετά, δεν μπορούμε να συνεχίσουμε (το

184 Άννα Λάμπρου, «Πέρα (και μέσα) από το δίπολο δημόσιο-ιδιωτικό : Πλατεία Αγίου Ιωάννη Ρέντη», στο *Δημόσιος χώρος... αναζητείται*, ΤΕΕ/ΤΚΜ, (Θεσσαλονίκη: Cannot not design Publications, 2011) σελ. 38.

ντόμινο). Μπορεί να καθόμαστε και να συζητάμε για λίγο μέχρι να πάμε σπίτι» (Θωμάς, 62 ετών).

«Αμα είχε φως θα είχε κόσμος μέχρι τώρα (23:30). Αλλά δεν μας θέλει ούτε η τύχη. Και στο στέγαστρο που πάμε το χειμώνα ούτε εκεί δουλεύει το φως. Σαν να το έχει κάνει κάποιος επίτηδες. Βλέπεις αυτό (δείχνει την κολόνα); Αυτό ανάβει σβήνει και αυτό δεν ανάβει καθόλου. Εάν είχε φως εδώ δεν θα έφευγε κανείς. Θα μας κάνετε μια χάρη να πάρετε τηλέφωνο εσείς; Θα πάρετε τη ΔΕΗ και θα τους πείτε, επειδή μιλάτε πολύ καλά ελληνικά, ότι καθόμαστε εδώ. Και να τους πείτε σας παρακαλώ έχουμε πρόβλημα εδώ. Και να βάλουν ένα φως. Ένα μόνο, να κάνουμε και οικονομία» (Μιχάλης, 36 ετών).

Παρ' όλα αυτά ακόμη και χωρίς φως, πολλές φορές αυτοσχεδιάζουν προκειμένου να παρατείνουν το χρόνο του παιχνιδιού και της συζήτησης. Μπορεί να στήνουν κάποιο ποδήλατο με φως μπροστά στο τραπέζι του ντόμινο για να τελειώσουν την παρτίδα ή να κουβαλούν φακούς μαζί τους και να τρώνε τους μεζέδες που έχουν φέρει.

Τέλος, θα ήθελα να αναφερθώ στην αφήγηση του Μιχάλη από τον περίπατό του στο πάρκο.

«Είχα να περπατήσω στο πάρκο δύο-τρία χρόνια και τώρα που (πρόσφατα) περπάτησα, τους είχαν φέρει εδώ όλους αυτούς που παίρνουν ναρκωτικά και αυτά. [Μεγάλη παύση] Σκέφτομαι, περνάει ένα παιδί και το βλέπει. Είναι καλό αυτό, όμως, που κοιμάται εκεί; Μπορεί να φοβάται ένα μωρό. Εγώ δεν το βλέπω [να είναι αυτό] σωστό. Μπορεί να κάνω λάθος, αλλά περπατάνε μωρά. Εμένα μου είπε μια φορά ο γιος μου «Δεν ξυπνάει αυτός». Ήταν δύο-τρία παιδιά, ο γιος μου με άλλους δύο και του μιλάγανε και του λέγανε «Ξύπνα, ξύπνα, ξύπνα, ξύπνα» και δεν ξυπνούσε. Και του είπα εγώ [του γιου μου] να μην πάτε κοντά. Και δεν τον πάω άλλη φορά [βόλτα] γιατί που ξέρεις με τις βελόνες που έχουνε. Είναι δύσκολο... και αυτό δεν είναι σωστό. Δηλαδή... καλά έχουν κάνει και τους έχουν φέρει εδώ, αλλά για τα παιδιά είναι λάθος. Από τη μια μεριά είναι κρίμα, και πού να πάνε και αυτοί; Έχουνε δίκιο. Αλλά από την άλλη μεριά, όμως, για τα μικρά παιδιά είναι ακόμη χειρότερο. Φοβούνται. Ούτε ξέρεις και τι γίνεται. Μπορεί να έχει ένεση δίπλα του κάτω και να την πάρει και να την κάνει σε κάποιον άλλον. Έτσι, τα φαντάζομαι εγώ. Ελπίζω να μην τύχει σε κανένα παιδί, αλλά... Εντάξει, κάτι ξέρουν και αυτοί που τους φέρνουν εδώ» (Μιχάλης, 36 ετών).

Ο Μιχάλης συνέχισε τη συζήτηση λέγοντάς μας εμπειρίες δικές του και γνωστών του εμπειριών με τοξικομανείς. Φαινόταν να τον προβληματίζει η κατοίκηση του πάρκου από την περιθωριακή αυτή ομάδα. Δεν είχε, όμως, σαφή θέση και ζητούσε τη γνώμη μας για το γεγονός. Κυρίως ήθελε να προστατεύσει τον γιο του, αλλά η άγνοιά του για τις πρακτικές τους και η αίσθηση θανάτου που θεωρεί ότι τους περιτριγυρίζει διαμορφώνει τα καινούρια όρια του πάρκου για εκείνον και την οικογένειά του.

Συμπεράσματα έρευνας

Συνοψίζοντας, στα παραπάνω αφηγήματα αναδεικνύονται καινούριες διαστάσεις του χώρου ως αποτέλεσμα της καθημερινότητας και των λειτουργιών που τελούνται στα πλαίσιά του. Η καθημερινότητα της αλβανικής κοινότητας στο Πεδίο του Άρεως κάτω από τον πλάτανο, οργανώθηκε από τους ίδιους, αξιοποιώντας και διευρύνοντας τα περιθώρια ενσωμάτωσης στην πόλη μετά την έλευση τους στην Αθήνα, αλλά και μετέπειτα, με τρόπο που να εκφράζει τις ιδιαίτερες αξίες που τους ένωναν. Η ανάγκη χαλάρωσης στους δημόσιους χώρους της πόλης, η επιθυμία κοινωνικοποίησης με ομοεθνείς και το πάθος για το ντόμινο διαμόρφωσαν έναν *τόπο μέσα στον τόπο*, που τον διέπουν τα δικά του διακριτά χαρακτηριστικά και οι δικοί του κανόνες. Η αναβίωση της εικόνας ενός παραδοσιακού καφενείου της Αλβανίας στο Πεδίο του Άρεως ανοίγει τη συζήτηση της οικειοποίησης του χώρου, φανερώνοντας τη δυναμική διάσταση και τον συμβολικό χαρακτήρα που μπορεί να λάβει ένας δημόσιος χώρος. Η οικειοποίηση δημοσίων χώρων από τους μετανάστες και συγκεκριμένα από τα υποκείμενα που γνωρίσαμε, αποτελεί ένα είδος τακτικής, αφού η εγκατάσταση τους στον χώρο της πόλης δημιουργεί επικράτειες, όπου προβάλλουν την πολιτισμική τους ταυτότητα χωρίς φόβο κοινωνικής διάκρισης, αλλά αισθανόμενοι οικειότητα και ασφάλεια. Κάτω από τον πλάτανο οι μετανάστες συγκεντρώνονται για να μιλήσουν τη μητρική τους γλώσσα, να αγοράσουν φθηνά προϊόντα και να επικοινωνήσουν με την πατρίδα τους, ανταλλάσσοντας πληροφορίες για κρίσιμα ζητήματα της επιβίωσής τους, όπως για τη δουλειά ή το σπίτι, να συναντήσουν φίλους, να κάνουν φίλους και να περάσουν τον ελεύθερό τους χρόνο παίζοντας το αγαπημένο τους παιχνίδι. Δημιουργείται ένας πολιτισμικός πυρήνας που αναπαράγεται και μετασχηματίζεται με τα χρόνια ανάλογα με

το κοινωνικοπολιτικό και οικονομικό συγκείμενο. Τα τελευταία χρόνια, η ανεργία έχει συμβάλει στον μετασχηματισμό του τόπου, αφού τα υποκείμενα περνούν περισσότερο χρόνο στο πάρκο και βρίσκουν διαφορετικούς τόπους κατοίκησης του. Η αδυναμία κατανάλωσης αγαθών σε καφενεία και σύγχρονες καφετέριες γεμίζει το πάρκο με χρήστες και υποκείμενα παράγοντας, έτσι, καινούριους συσχετισμούς εξουσίας και αντίστασης.

Επίλογος

Αντιστεκόμενοι στην πρόσληψη του Πεδίου του Άρεως ως φέροντος μία ομοιογενή ταυτότητα, εκείνη του γκέτο, αντιλαμβανόμαστε την έννοια του χώρου διαφορετικά. Η κατανόησή του συνίσταται στην παραδοχή ότι ο χώρος αποτελεί προϊόν συνάρθρωσης διαφορετικών ταυτοτήτων, σχέσεων εξουσίας και αναπαραστάσεων, που αναδεικνύουν την πολλαπλότητα των κοινωνικών σχέσεων και την ποικιλομορφία των ερμηνειών τους μέσα στο χρόνο. Στην ουσία αναφερόμαστε σε τόπους μέσα σε χώρους και χρόνους. Ως εκ τούτου, κάθε τοπογεωγραφία είναι μοναδική, και η διερεύνηση των επιμέρους στοιχείων της φανερώνει τη ρευστότητά της στο χρόνο.

Η κατασκευή του χώρου, όπως υποστηρίζει ο Lefebvre, δεν είναι κάτι ουδέτερο και αθώο, αλλά έχει μια πολιτική λειτουργία στην παροχή ενός είδους ενοποιημένου πλαισίου για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, καθώς και για την κυρίαρχη εξουσία και τον δημόσιο λόγο που αυτή εκφέρει. Ο χώρος είναι πάντοτε πολιτικός και η μελέτη του αναδεικνύει τις στρατηγικές αποφάσεις των κυρίαρχων εξουσιών.

Μέσα από το υλικό υπόστρωμα, τις πρακτικές και τους θεσμούς, λειτουργεί ένα πολύπλοκο σχήμα αναπαραστάσεων και συμβόλων που σηματοδοτεί τον χώρο. Ιδιαίτερη θέση μέσα σε αυτό το σύστημα φαίνεται να έχει ο λόγος, ο οποίος στην παρούσα εργασία εξετάστηκε κυρίως μέσα από τη ρητορική των άρθρων εφημερίδας και τις αφηγήσεις προσώπων. Η εικόνα που δίνει η *Καθημερινή* για το πάρκο εμπίπτει στη ρητορική της δαιμονοποίησης του δημόσιου χώρου στο κέντρο της πόλης. Το Πεδίο του Άρεως αποτελεί άβατο λόγω συγκεκριμένων χρηστών του, που είναι κυρίως μετανάστες και τοξικομανείς, ενώ συνεκδοχικά αποτυπώνεται ως ένας τόπος εγκλήματος και σκότους, για την εκκαθάριση του οποίου χρειάζεται να παρθούν δραστικά μέτρα. Η φυσικοποίηση του φόβου επιτρέπει παρεμβάσεις εξυγίανσης στον δημόσιο χώρο του πάρκου, που κατά καιρούς έχουν λάβει τη μορφή της εκτεταμένης αστυνόμευσης, των διαρκών ελέγχων, της αδιάτρητης περίφραξης, του ωραρίου χρήσης και των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων με σκοπό την εκκένωση του χώρου από τα μισρά υποκείμενα και τις πρακτικές τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, σχηματίζεται το δίπολο καθαρών-μιαρών χρηστών, το οποίο μας παραπέμπει σε μία από τις λειτουργίες που επιτελεί αυτός ο διαχωρισμός σύμφωνα με την Αθανασίου: «Στο φαντασιακό της κυριαρχίας, ο κοινωνικός θάνατος και η φυσική

εξόντωση του Άλλου επιβάλλεται ως “νόμιμο” μέσο ενίσχυσης της ασφάλειας, της ευζωίας και της καθαρής ταυτότητας του πολιτικού σώματος, αυτού που απαρτίζεται από όσους αξίζει να ζουν¹⁸⁵».

Η διαδικασία του στιγματισμού κοινωνικοτήτων και της κατασκευής διαχωρισμών μέσα στο συγκείμενο της κρίσης απαιτεί –ή επιβάλλει– την εγγραφή αυτών των διαχωρισμών στον δημόσιο αστικό χώρο. Κάτι που επιχειρήσαμε να περιγράψουμε στην εργασία, είναι η αποτύπωση αυτής της εγγραφής στον χώρο, κυρίως μέσω του εκτοπισμού των ετεροτήτων και όλων όσων συνεπάγεται η ύπαρξη τους στο χώρο, όπως οι δραστηριότητες τους και ο τρόπος ζωής τους. Οι διαδικασίες του χωρικού εκτοπισμού, αποκλεισμού και εγκλεισμού συνδέονται με την έννοια των ορίων αλλά και με την έννοια της καθαρότητας. Ορατά και αόρατα σύνορα χαράσσουν το Πεδίο του Άρεως, τεμαχίζουν τον δημόσιο χώρο, επηρεάζοντας την προσβασιμότητα και τη χρήση του ανάλογα με την κοινωνική υπόσταση του ατόμου. Ο σκοπός είναι ένας: να φτιαχτεί ένα κλειστό σύστημα τάξης που απορρίπτει το μίasma. Τα όρια επιθυμούν να περιχαρακώσουν το πάρκο, προσδιορίζοντας τα παράσιτα της επιθυμητής ταυτότητάς του.

Στην παρούσα εργασία προσπαθήσαμε να σκιαγραφήσουμε τα νήματα των στρατηγικών αυτών, μετερχόμενες τη σκέψη της Mary Douglas και τη συμβολική ατραπό της καθαριότητας. Ο καθημερινός φόβος του θανάτου, είτε αυτός ενεργοποιείται μπροστά στη θέα ενός επικίνδυνου, μολυσματικού υποκειμένου/αντικειμένου (/αποκειμένου) είτε ανακύπτει λόγω των συνυποδηλώσεων ενός συγκεκριμένου χώρου, παρότι συγκροτείται απέναντι στο ίδιο το μίasma, αναφέρεται στις πιθανότητες που έχει κανείς να μολυνθεί. Το καθαρό και το βρώμικο, τόσο στη χωρική όσο και στη σωματική τους εκδοχή, μετατρέπονται σε έννοιες σημαίνουσες που μετασηματίζουν και επηρεάζουν την κοινωνική αναπαραγωγή, ως εργαλεία κοινωνικής ταξινόμησης. Πώς, λοιπόν, μια τέτοια τροπή αποτυπώνεται σε ένα από τα μεγαλύτερα πάρκα της Αθήνας; Το αίτημα για καθαριότητα και ασφάλεια εκτείνεται στην καρδιά του δημόσιου χώρου, συνιστώντας τον ρυθμιστή της τάξης, και συνδυαζόμενο με τις παράλληλες σωματικές εκφάνσεις της περιφραξης, της αστυνόμευσης και του υλοποιημένου σχεδιασμού, τείνει σε μια πραγμάτωση του υλικού και φαντασιακού αποκλεισμού τόσο των μεθοριακών δράσεων που εγκυμονούν ρυπαρότητα όσο και των κοινωνικών συμπεριφορών που αμφισβητούν την επιθυμητή ταυτότητα του χώρου.

185 Αθηνά Αθανασίου, *Ζωή στο Όριο*, σελ. 17.

Η έννοια του γκέτο, έτσι όπως πλαισιώνει ολόκληρο τον ρηματικό χώρο του Πεδίου του Άρεως, αποκρύπτει τις βαθύτερες αιτίες δημιουργίας της υποβάθμισης και αποσιωπεί την πολυφωνία των εμπειριών του χώρου από υποκείμενα που βιώνουν το πάρκο καθημερινώς. Σκοπός του τελευταίου κεφαλαίου ήταν να αποτυπώσει μέσα από τη συμμετοχική παρατήρηση, έστω και ακροθιγώς, μια διαφορετική αφήγηση του πάρκου. Η αλβανική κοινότητα της πλατείας Πρωτομαγιάς, καθημερινά και σχεδόν επί δύο δεκαετίες, βιώνει μια διαφορετική σχέση με τον χώρο. Αποτελεί το σημείο αλληλεπίδρασης με τις καταγωγικές ρίζες των υποκειμένων, καθώς η δημιουργία ενός αυτοσχέδιου υπαίθριου καφενείου φιλοξενεί τις δραστηριότητες τους. Η ανάγκη για παιχνίδι και συναναστροφή οδήγησε στη σύσταση της παρούσας ομάδας, που περνά καθημερινά πολύ χρόνο στον χώρο του πάρκου, ιδίως τα τελευταία χρόνια που η πλειοψηφία τους έχει μείνει άνεργη. Η επανοικειοποίηση του συγκεκριμένου χώρου κατακλύζεται από συμβολισμούς και εναλλακτικές νοηματοδοτήσεις που όχι μόνο διαρρηγνύουν την ενιαία κυρίαρχη αφήγηση, αλλά και συγκρούονται μαζί της.

Παράρτημα: Άρθρα Καθημερινής

	Κατηγορία	Ημερομηνία	Τίτλος	Άρθρογράφος
1	Αρχείο Πολιτισμού	21/09/10	Ραντεβού στο νέο Πεδίον του Άρεως	Δημήτρης Ρηγόπουλος
2	Αρχείο Πολιτισμού	21/09/10	Ποταμάκι στο Πεδίον του Άρεως	Άγνωστος
3	Ελλάδα	29/12/10	Ευχάριστη έκπληξη στο κέντρο της πόλης	Τάνια Γεωργοπούλου
4	Αρχείο Πολιτισμού	05/02/11	Η οδός Πατησίων πιστεύει ξανά στον εαυτό της	Δημήτρης Ρηγόπουλος
5	Αρχείο Πολιτισμού	05/02/11	Ίχνη αισιοδοξίας από την οδό Πατησίων	Άγνωστος
6	Αρχείο Πολιτισμού	12/03/11	Από το Καστρί στην Κυψέλη	Δημήτρης Ρηγόπουλος
7	Αρχείο Πολιτισμού	19/03/11	Γράμμα από την πόλη μου	Αναστασία Βασιλοπούλου
8	Αρχείο Πολιτισμού	21/05/11	«Διακεκαυμένη ζώνη», εν ειρήνη	Σάντρα Βούλγαρη
9	Αρχείο Πολιτισμού	30/07/11	Οι Αθηναίοι ζωντανεύουν την πόλη	Δημήτρης Ρηγόπουλος
10	Αρχείο Πολιτισμού	01/10/11	Το καινούριο πάρκο αρχίζει να φθείρεται	Νίκος Ιτσινές
11	Αρχείο Πολιτισμού	18/12/11	Νέο Πεδίον του Άρεως από τα παλιά	Δημήτρης Ρηγόπουλος
12	Αρχείο Πολιτισμού	13/05/12	Η έκθεση Βιβλίου πάλι στο σπίτι της	Όλγα Σέλλα
13	Ελλάδα	08/08/12	Οι Αθηναίοι πηγαίνουν πάλι στα πάρκα	Κώστας Ονισένκο
14	Ελλάδα	03/11/12	Νυχτερινό λουκέτο στο Πεδίον του Άρεως μετά την περιήραξη	Κώστας Ονισένκο
15	Ελλάδα	10/05/13	Σκουπιδότοπος το «Πεδίον του Άρεως»	Τάνια Γεωργοπούλου
16	Ελλάδα	04/12/13	Άλλη μια προσπάθεια να ξαναγίνει πάρκο το Πεδίον του Άρεως	Τάνια Γεωργοπούλου, Κώστας Ονισένκο
17	Τηλεόραση	03/05/14	Συνυπεύθυνοι στην ασχήμια	Γιώτα Σύκκα
18	Πολιτική	23/03/14	Οι αστικές πύλες των ηρώων	Νίκος Βατόπουλος
19	Ελλάδα	05/08/14	Προσπάθεια να φύγουν περιθωριακοί από τα πάρκα	Κώστας Ονισένκο
20	Πολιτική	16/05/14	Και πάλι στο Πεδίον του Άρεως	Τάκης Θεοδωρόπουλος
21	Πόλη	15/11/14	Πεδίον του Άρεως, η δραματική κατάσταση ενός «ανακαινισμένου» πάρκου	Κωνσταντίνος Χατζόπουλος
22	Μουσική	30/12/14	Η Λυρική στο Πεδίον του Άρεως, γιορτή με ανοιχτά προβλήματα	Γιώτα Σύκκα
23	Ελληνική Οικονομία	07/05/15	Αποψη: Το Μητροπολιτικό Πάρκο	Ανδρέας Δρυμώτης
24	Πόλη	08/06/15	Πεδίον του Άρεως: γιατί δεν έγινε Hyde Park	Αλέξανδρος Γαγλιάς
25	Ελλάδα	15/07/15	Η πορνεία και τα ναρκωτικά είναι πια κομμάτι του Πεδίου του Άρεως	Στράτος Καρακασίδης
26	Ελλάδα	13/08/15	Οι παράλληλοι κόσμοι στο Πεδίον του Άρεως	Βασιλική Χρυσσομιδίου
27	Ελλάδα	18/08/15	Καθαρίζεται το Πεδίον του Άρεως	Στράτος Καρακασίδης
28	Πόλη	19/08/15	Η επόμενη μέρα στο Πεδίον του Άρεως: ο Δήμος καθαρίζει, το πάρκο στους εξαρτημένους	Νίκος Βατόπουλος
29	Ελλάδα	30/09/15	Πλατεία Βικτωρίας: Έμποροι και αγορά «προσαρμόζονται» στις νέες συνθήκες	Στράτος Καρακασίδης
30	Ελλάδα	03/10/15	«Σκασιαρχείο», σχολείο ανοιχτό στη ζωή και στην κοινωνία	Βασιλική Χρυσσομιδίου
31	Πόλη	07/11/15	Η ατμόσφαιρα των γκέτο απλώνεται στην Αθήνα	Νίκος Βατόπουλος
32	Πόλη	29/12/15	«Κατάργηση» μετά μουσικής	Νίκος Βατόπουλος

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Agamben, Giorgio (2005), *Homo Sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, Αθήνα: Scripta
- Agamben, Giorgio (2006), *Βεβηλώσεις*, Αθήνα: Άγρα
- Alexander, Horace Gundry (1956), *The Leibniz-Clarke Correspondence*, Manchester: Manchester University Press
- Arendt, Hannah (1986), *Η ανθρώπινη κατάσταση*, Αθήνα: Γνώση
- Augé, Marc (1995), *Non Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, London: Verso
- Benjamin, Walter (2014) *Θέσεις για τη φιλοσοφία της ιστορίας*, Αθήνα: Λέσχη κατασκόπων του 20ου αιώνα
- Brash, Julian (2012), «The ghost in the machine: the neoliberal urban visions of Michael Bloomberg», *Journal of Cultural Geography* 29:2, σελ. 135-153
- Casey, Edward (1998), *The fate of place: A Philosophical History*, Berkeley: University of California Press
- Cassirer, Ernst (1985), *Δοκίμιο για τον άνθρωπο: Εισαγωγή στη Φιλοσοφία του Ανθρώπινου Πολιτισμού*, Αθήνα: Κάλβος
- Clastres, Pierre (2015), *Για την Εθνοκτονία*, Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα
- Constant (2012), «Νέα Βαβυλώνα, μια νομαδική πόλη», *Κομπρεσέρ* 4. Ανακτήθηκε από <https://kompreser.espivblogs.net/2012/11/14/constant-nea-babylona/>
- Davis, Mike (2008), *Πέρα από το Blade Runner: αστικός έλεγχος-η οικολογία του φόβου*, Αθήνα: futura
- Douglas, Mary (2006), *Καθαρότητα και κίνδυνος: μια ανάλυση των εννοιών της μιαιρότητας και του ταμπού*, Αθήνα: Πολύτροπον
- Fairclough, Norman & Wodak, Ruth (1997), «Critical Discourse Analysis», στο van Dijk, Teun A. (επιμ.), *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. Volume 2*, London: Sage, σελ. 258-284
- Foucault, Michel (2011) *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: I. Η βούληση για γνώση*, Αθήνα: Πλέθρον
- Foucault, Michel (2013), *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, την Φαινομενολογία και την Εξουσία*, Αθήνα: futura

- Foucault, Michel (2012), *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, Αθήνα: Πλέθρον
- Frazer, Sir James (1990-1994), *Ο χρυσός κλώνος, I-IV*, μτφρ. Μπονίτα Μπικάκη, Αθήνα: Εκάτη
- Harvey, David (1973), *Social Justice and the City*, London: Edward Arnold
- Harvey, David (2005), «Ο Χώρος ως Λέξη-Κλειδί», στο *Γεωγραφίες* 10:21-42, Αθήνα
- Jorn, Asger (2003), *Αγριότητα, Βαρβαρότητα και Πολιτισμός*, Αθήνα: Αλήστου Μνήμης
- Kelling, George L. και Wilson, James Q. (1982), «Broken windows: the police and neighborhood safety», *Atlantic Monthly*, 249:3
- Le Corbusier (1987), *Η Χάρτα των Αθηνών*, Αθήνα: Ύψιλον, 1987
- Lefebvre, Henri (1975), *The Production of Space*, Cambridge: Anthropos
- Lefebvre, Henri (2006), *Δικαίωμα στην Πόλη, χώρος και πολιτική*, Αθήνα: Κουκίδα
- Lefebvre, Henri (2009), *Dialectical Materialism*, London: University of Minnesota Press
- Massey, Doreen (1994), *Space, Place and Gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press
- Massey, Doreen (1999), «Spaces of Politics», στο Doreen Massey, John Allen και Phil Sarre (επιμ.), *Human Geography Today*, Cambridge: Polity Press, σελ. 279-294
- Razac, Olivier (2008), *Η Ιστορία του Συρματοπλέγματος*, Αθήνα: Βάνιας
- Schmitt, Carl (1994), *Πολιτική Θεολογία. Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, Αθήνα: Λεβιάθαν
- Sennett, Richard (2015), *Ο Ξένος: Δύο Δοκίμια για την Εξορία*, Αθήνα: MIET
- Soja, Edward (2000), *Postmetropolis*, Oxford: Blackwell
- van Dijk, Teun Adrianus, «Discourse as interaction in society», στο van Dijk, Teun A. (επιμ.), *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidis-ciplinary Introduction. Volume 2*, London: Sage, σελ. 1-37
- Wodak, Ruth (2001), «What CDA is about- a summary of its history, important concepts and its developments» στο Ruth Wodak και Michael Meyer (επιμ.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, Λονδίνο: Sage, σελ. 1-13
- Αβδελίδη, Καλλισθένη (2008), «Χρήση των φυσικών δημόσιων χώρων στην Αθήνα- έρευνα πεδίου», στο *Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου*

Αιώνια, ΕΚΚΕ: Αθήνα, σελ 427-459

Αθανασίου, Αθηνά (2007), *Ζωή στο Όριο: Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*, Αθήνα: Εκκρεμές

Αθανασίου, Αθηνά (2012), *Η Κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης»: κριτικές και αντιστάσεις*, Αθήνα: Σαββάλας

Βαϊου, Ντίνα, Χατζημιχάλης, Κωστής (2012), *Ο Χώρος στην Αριστερή Σκέψη*, Αθήνα: νήσος

Βοσυνιώτης, Νικόλαος (1949), *Το Άλσος Αθηνών: Πεδίον Άρεως*, Αθήνα [χ.ε.]

Δημητρακόπουλος, Ανάργυρος (1935), «Το Πεδίον Άρεως Πάρκον», *Τεχνικά Χρονικά* 79, 80, 81, σελ. 428-450

Θωΐδου, Κατερίνα και Πίττας, Γιώργος (2013), *Φάκελος Χρυσή Αυγή: τα εγκλήματα των νεοναζι και πως να τους σταματήσουμε*, Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο

Κυπαρίσσης, Μιχάλης Δ. (2013), *Έθνος, φύλο, σεξουαλικότητα: εξουσία και αντιστάσεις στον λόγο του τύπου για την κρίση στην Ελλάδα*, Αθήνα: μεταπτυχιακή εργασία τμήματος Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Λάμπρου, Άννα (2011), «Πέρα (και μέσα) από το δίπολο δημόσιο-ιδιωτικό: Πλατεία Αγίου Ιωάννη Ρέντη», στο *Δημόσιος χώρος... αναζητείται*, ΤΕΕ/ΤΚΜ, Θεσσαλονίκη: Cannot not design Publications

Μαρνελάκης, Γιώργος (2014), «Το «δημόσιο σεξ» ως απορρύθμιση της τάξης της πόλης» στο *Στενές Επαφές Φύλου, Σεξουαλικότητας και Χώρου: 7 κείμενα του Γιώργου Μαρνελάκη*, Αθήνα: futura-Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, σελ. 87-89

Σένετ, Ρίτσαρντ (1999), *Η Τυραννία της Οικειότητας: ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, Αθήνα: Νεφέλη

Σιλντς, Ρομπ (2007), *Λεφέβρ: Έρωτας και Αγώνας, Διαλεκτικές του Χώρου*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας

Σιούλα Γεωργουλέα, Ισμήνη (2013), *Η Δημόσια Διαπόμπευση των οροθετικών γυναικών: μια μελέτη της παραγωγικής διάστασης της εξουσίας σε πέντε (5) ελληνικούς ειδησεογραφικούς ιστότοπους*, Αθήνα: μεταπτυχιακή εργασία τμήματος Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Σκαλτσά, Ματούλα (1983), *Κοινωνική ζωή και Δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)

Σταυρίδης, Σταύρος (2010), *Μετέωροι Χώροι της Ετερότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
Φαλταίτς, Κωνσταντίνος (1929), *Λαϊκά πάρκα και παιδικά εξοχάι εις τας Αθήνας*,
Αθήνα: Φιλοδοσική Ένωση

Φουκώ, Μισέλ (1987), *Εξουσία, γνώση και ηθική*, Αθήνα: Ύψιλον

Φουκώ, Μισέλ (2008), «Εξουσία και σώμα», στο Φουκώ, Μισέλ, *Το μάτι της
εξουσίας*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, σελ. 71-83

Φουκώ, Μισέλ (2008), «Εξουσίες και στρατηγικές», στο Φουκώ, Μισέλ, *Το μάτι της
εξουσίας*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, σελ. 168-182

Χαλκιά, Αλεξάνδρα (2011), *Έμφυλες Βιαιότητες: εξουσία, λόγος, υποκειμενικότητες*,
Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Ψημμένος, Ιορδάνης (2004), *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: Κοινωνικός
Αποκλεισμός στην Αθήνα*, Αθήνα: Παπαζήσης

Ηλεκτρονικές πηγές

«Ο Ανρί Λεφέβρ για την Καταστασιακή Διεθνή, τον Ντεμπόρ, τον Κονστάντ, την
Μπερνστάιν και το Στρασβούργο», συνέντευξη του Henri Lefebvre στην Kristin Ross.
<http://praxi-s.tripod.com/lefev.htm> Ανακτήθηκε 31/3/2016.

Ιστοσελίδα της Υπερνομαρχίας Αθηνών Πειραιώς «ΑΤΤΙΚΟ ΠΡΑΣΙΝΟ».
<http://www.attiko-prasino.gr/Default.aspx?tabid=111&language=el-GR> Ανακτήθηκε 31/3/2016.

«Αθήνα 2004: Χτίζοντας την Αθήνα της κρίσης», *Κομπρεσέρ*, 2012, προσβάσιμο στο
<https://kompreser.espivblogs.net/2012/08/21/athens-2004-building-the-city-of-crisis/>.
Ανακτήθηκε 31/3/2016.

Ιστοσελίδα της Ένωση Ιδιοκτητών Ημερήσιων Εφημερίδων:
http://www.eihea.gr/default_gr.htm. Ανακτήθηκε 31/3/2016.

Δελτίο Τύπου της προγραμματικής συμφωνίας μεταξύ Υπουργείου Προστασίας του
Πολίτη και Περιφέρειας Αττικής.
http://www.mopocp.gov.gr/index.php?option=ozo_content&perform=view&id=5404&Itemid=611&lang=

Ανακτήθηκε 31/3/2016.

Πρώτη αναφορά του όρου «βόμβα λοιμώξεων» από τον τότε Υπουργό Υγείας, Ανδρέα Λοβέρδο στην εφημερίδα *Καθημερινή*, <http://www.kathimerini.gr/418842/article/epikairothta/ellada/protash-gia-ypo-anoxh-ka8estws-se-metanastes> Ανακτήθηκε 31/3/2016.